

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SULTAN-ÜMERA İLİŞKİLERİ

Hasan ÇAKMAK

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehdi ÇİFTÇİ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

HAZİRAN 2021

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SULTAN-ÜMERA İLİŞKİLERİ

Hasan ÇAKMAK

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

HAZİRAN 2021

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları, akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Hasan ÇAKMAK

Büyük Selçuklu Devleti’nde Sultan Ümera İlişkileri
(Yüksek Lisans Tezi)

Hasan ÇAKMAK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Haziran 2021

ÖZET

Bu çalışmanın konusu “Büyük Selçuklu Devleti’nde Sultan Ümera İlişkileri”dir. Büyük Selçuklu sultanlarının devletin önde gelen isimleri ile olan ilişkileri irdelenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda çalışma giriş ile birlikte dört bölümden meydana gelmektedir. Giriş kısmında kısaca Türk hâkimiyet telakkisinin temelleri doğrultusunda Türk sultanlarının ümera ile olan ilişkilerinden bahsedilmektedir. İkinci bölümde hızla kurumsallaşma yoluna giren Büyük Selçuklu Devleti’nde ümeranın ve sultanın nasıl uyum içerisinde çalıştıkları ve bunun doğal bir neticesi olarak devletin sınırlarının nasıl genişlediği görülmüştür. Üçüncü bölümde özellikle ümeranın başı olan vezir Nizamülmülk ile Sultan Melikşah arasındaki ilişkilerden bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde Sultan Melikşah’ın ölümünden sonra hanedan üyeleri arasında yaşanan taht mücadelelerinde ümeranın tutumu incelenmiştir. Bu mücadeleleri istismar eden bazı ümeranın kendi çıkarları doğrultusunda devleti zaafa düşürdüğüne değinilmiştir. Ayrıca Sultan-Ümera ilişkilerinde Bağdat Abbasi halifelerinin oynadığı role de temas edilmiştir.

Bilim Kodu : 112409
Anahtar Kelimeler : Sultan, ümera, vali, emir
Sayfa Adedi : 199
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Mehdi ÇİFTÇİ

Relations with Sultan Orders in the Great Seljuk State
(Master Thesis)

Hasan ÇAKMAK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
GRADUATE EDUCATION INSTITUTE

June 2021

ABSTRACT

The subject of this study is “Sultan Orders Relations in the Great Seljuk State”. The relations of the Great Seljuk sultans with the leading names of the state were tried to be examined. In this context, the study consists of introduction and three parts. In the introduction part, the relations between Turkish sultans and orders are mentioned in line with the fundamentals of Turkish domination understanding. In the first part, it was seen how the hope and the sultan worked in harmony in the Great Seljuk State, which was on the path of rapid institutionalization, and how the borders of the state expanded as a natural result of this. In the second part, the relations between the vizier Nizamülmülk, who is the head of the ummah, and Sultan Melikşah are mentioned. In the third chapter, the attitude of the hope in the throne struggles between the members of the dynasty after the death of Sultan Melikşah is examined. It has been mentioned that some people who exploit these struggles put the state at risk in line with their own interests. In addition, the role played by the Baghdad Abbasid caliphs in Sultan-Orders relations was also touched upon.

Science Code : 112409
Key Words : The State Structure, Law, Steppe Tribes, Sovereignty
Page Number : 199
Supervisor : Do. Dr. Mehdi ÇİFTÇİ

TEŞEKKÜR

Lisans ve yüksek lisans eğitimim ve çalışmalarım süresince tecrübe ve bilgilerinden yararlandığım, bana tüm çalışmam boyunca destek olan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Mehdin ÇİFTÇİ hocama, tez konusunun belirlenmesinde ve takip etmem gereken yol hususunda yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK beyefendiye, bilgi ve desteğini esirgemeyen bölüm hocalarıma, bugünlere gelmemde büyük emeği olan aileme, bu süreçte destekleriyle her zaman yanımda olan eşime teşekkür eder, çalışmanın tüm ilgililere faydalı olmasını dilerim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xi
1. GİRİŞ	1
2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ’NİN KURULUŞ DÖNEMİ SULTAN ÜMERA İLİŞKİLERİ.....	17
2.1. Devletin Kuruluş Sürecinde Kurucu Beylerin Kendi Aralarında ve Civar Hükümdarlarla Olan İlişkileri	17
2.2. Selçuklu Devleti Kurucu Beylerinin Horasan Vilayetleri Ümerası ile İlişkileri	28
2.3. Tuğrul Bey Dönemi Sultan Ümera İlişkileri	32
2.4. Tuğrul Bey’in Abbasiler ile İlişkilerinde Ümeranın Tavrı	35
2.5. Hanedan Üyelerinden Resul Tekin’in İsyanı Esnasında Ümeranın Tavrı .	41
2.6. Selçukluların Dini Siyasetinin Şekillenmesinde Ümeranın Oynadığı Rol	42
2.7. Hanedan Üyelerinden İbrahim Yınal’ın İsyanı Sırasında Ümeranın Sultan ile Olan İlişkileri	44
2.8. Bağdat’ın Şii Besasiri’nin Tahakkümünden Kurtarılması Esnasında Sultanın Yanında Olan Ümera	46
2.9. Abbasiler ile Selçukluların Akrabağlık Kurması Esnasında Ümeranın Oynadığı Rol	48
2.10. Alp Arslan’ın Tahta Çıkışı Sırasında Ümera ile Olan İlişkileri	56
2.11. Taht Değişikliğinin Ardından Ümeranın Kendi Arasındaki Çekişmeleri	59
2.12. Sultan Alp Arslan’ın Askeri Harekâtı Sırasında Ümeranın Tavrı	60
2.13. Malazgirt Zaferi Öncesi Askeri Ümeranın Hareketleri.....	66
2.14. Hanedan Üyelerinden Kavurd Bey’in İsyanı Sırasında Ümeranın Tavrı.	67

2.15. Askeri Ümeranın Seferlerine Devam Etmesi	69
2.16. Sultan Alp Arslan'ın Kendine Tâbi Mervanoğulları Ümerası ile Olan İlişkileri ve Mirdâsoğullarının Tâbiyete Alınması.....	70
2.17. Malazgirt Zaferi ve Sonrasında Alp Arslan'ın Ümerası ile Olan İlişkisi.	73
2.18. Sultan Alp Arslan'ın Abbasi Halifeliği ile Olan İlişkilerinde Ümeranın Tutumu	75
2.19. Sultan Alp Arslan'ın Bazı Konularda Ümeranın Başlı Olan Vezir ile İhtilafa Düşmesi	76
3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN İKBAL DÖNEMİNDE SULTAN ÜMERA İLİŞKİLERİ	79
3.1. Melikşah'ın Tahta Geçiş Sırasında Ümera ile İlişkileri	79
3.2. Kavurd Bey İsyanında Ümeranın Tavrı	80
3.3. Karahanlı ve Gazneli Seferleri Sürecinde Ümeranın Sultan ile Olan Münasebetleri.....	87
3.4. Suriye Hâkimiyeti Sürecinde Askeri Ümeranın Sultan ile Olan İlişkileri	89
3.5. Doğu Arabistan'ın Selçuklu İdaresine Bağlanmasında Sultan'ın Askeri Ümera ile Olan İlişkileri	91
3.6. Diyarbakır'ın Fethi ve Musul'un Zaptı Esnasında Askeri ve Sivil Ümeranın Sultan ile Olan İlişkileri	93
3.7. Hanedan Üyelerinden Tekiş'in İsyanı Sırasında Ümeranın Tavrı	97
3.7.1. Tekiş'in İlk İsyanı	97
3.7.2. Tekiş'in İkinci İsyanı	97
3.8. Sultanın Kuzey Suriye Seferi ve Ümeradan Bazı İsimleri Bölgeye Tayin Etmesi	98
3.9. Melikşah'ın Bağdat'ı İlk Ziyaretinde Yanında Bulunan Ümera ile Olan İlişkileri	100
3.10. Sultanın Mâverâünnehir Seferinde Yanında Olan Ümera ve Bölgeye Ümeradan Yaptığı Atamalar	102
3.11. Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi Sonrası Suriye ve Filistin'deki Fatımî Harekâtına Karşı Ümeradan Yaptığı Görevlendirmeler	105
3.12. Melikşah'ın Bağdat'ı İkinci Ziyareti Sırasında Yanında Olan Ümera ve Bu Sırada Hicaz ile Yemen'in Zaptı İçin Görevlendirilen Ümera	107

3.13. Melikşah ile Ümeranın Baş Vezir Nizâmülmülk Arasında Anlaşmazlık	109
4. FETRET VE ÇÖKÜŞ DÖNEMİ SULTAN ÜMERA İLİŞKİLERİ	119
4.1. Sultan Melikşah'ın Ölümünden Sonra Yaşanan Saltanat Mücadelesinde Ümeranın Tavrı	119
4.2. Ümeradan Tâcülmülk'ün Öldürülmesi	121
4.3. Terken Hatun'un İsmail b. Yakûtî ile Olan İttifakında Ümeranın Yaklaşımı	122
4.4. Tutuş'un Saltanat Mücadelesi Sırasında Emirlerin Kendisiyle ve Sultan ile Olan Münasebetleri	123
4.5. Ümeradan Fahrülmülk'ün Vezirliğe Tayin Edilmesi.....	127
4.6. Arslan Argun İsyanı Sırasında Ümeranın Tavrı.....	128
4.7. Ümeradan Emir Kodan ve Yaruktaş'ın İsyanları.....	130
4.8. Ümeradan Emir Üner'in İsyanı	131
4.9. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar Arasındaki Saltanat Mücadelesinde Ümeranın Tutumu.....	132
4.10. Ümeradan Mecdülmülk'ün Öldürülmesi	133
4.11. Ümeradan Muhammed Tapar'a Bağlı Emirlerin Berkyaruk Tarafına Geçmesi.....	135
4.12. Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın İlk Karşılaşmasında Sultanın ve Kardeşinin Yanında Yer Alan Ümeranın Tavrı	136
4.13. Sultan Berkyaruk ile Melik Sancar Arasındaki Mücadelede Ümeranın Tavrı.....	137
4.14. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın İkinci Karşılaşmalarında Ümeranın Tavrı.....	138
4.15. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın Daha Sonraki Karşılaşmaları ve Kendilerine Bağlı Ümeranın Bağdat ile Çevresinde Hutbe Okutmak İçin Verdikleri Mücadeleler	140
4.16. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın Beşinci Defa Karşılaşmaları ve Berkyaruk'un Ölümü	143
4.17. Sultan Berkyaruk'un Ölümünden Sonra Ümeranın Tavrı	144
4.18. Ümeradan Emir Ayaz'ın Öldürülmesi	147
4.19. Hanedan Üyelerinden Mengüpars'ın İsyanında Ümeranın Tavrı	148

4.20. Ümeradan Çökürmüş'ün Musul Valiliğinden Alınıp Yerine Çavlı Sakavu'nun Getirilmesi	149
4.21. Sultan Muhammed Tapar'ın Ümeradan Hille Emiri Seyfûdevle Sadaka ile Mücadelesi.....	153
4.22. Sultan Muhammed Tapar'ın Ümeradan Musul Valisi Emir Çavlı ile Mücadelesi ve Emir Mevdûd'un Musul'a Tayin Edilmesi.....	156
4.23. Bâtınîler ve Haçlılar ile Mücadelede Sultan Muhammed Tapar'ın Ümera ile Olan İlişkileri	159
4.24. Sultan Sancar Dönemi Ümera ile Olan İlişkiler.....	164
4.25. Sultan Sancar Dönemi Bâtınîler ile Mücadelede Ümeranın Tavrı.....	169
3.26. Sultan Sancar'ın Batıdaki Hadiselere Müdahil Olması Esnasında Ümeranın Tavrı.....	169
4.27. Sancar'ın Kendine Tabi Ümeradan Karahanlılar ile Münasebeti	172
4.28. Sultan Sancar'ın İkinci Kez Batıdaki Hadiselere Müdahil Olması Esnasında Ümeranın Tutumu.....	173
4.29. Tâbi Ümeradan Gazneliler ile Olan Münasebetler.....	176
4.30. Sultan Sancar'ın Ümeradan Atsız ile Olan Mücadelesi	177
4.30.1. Katvan Savaşı.....	179
4.31. Sultan Sancar'ın Atsız Üzerine İkinci ve Üçüncü Seferi	180
4.32. Tâbi Ümeradan Gurlular ile Olan Münasebetler.....	183
4.33. Sultan Sancar'ın Oğuzlar ile Mücadelesi ve Ölümü	184
5. SONUÇ	189
KAYNAKLAR	193
ÖZGEÇMİŞ	199

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış bazı simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
a.	Aynı
b.	ibn (bin)
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
D.T.C.F.	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Haz.	Hazırlayan
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
JASSS	The Journal of Academic Social Science
Krş.	Karşılaştırma
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
mlf.	Müellif
neş.	Neşreden
s.	Sayfa
S.	Sayı
SUTAD	Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
ter.	Tercüme
TM	Türkiyat Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
USAD	Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi

1. GİRİŞ

Ümera Kavramı Hakkında

“Selçuklu Devleti’nde Sultan Ümera İlişkileri” adlı çalışmaya başlarken Ümera kavramı hakkında bir açıklama yapılması yerinde olacaktır. Ümera kavramı Arapça “Emr” kökünden türemiş bir kavramdır. Arapça Emr (çoğulu Umûr) kelimesinin iki anlamından biri hal, durum, iş, olay, diğeri ise nehyin (yasaklamanın) zıttı olup (çoğulu evamir) bir işin yapılmasını istemektir (emretme-buyruk).¹ Bunun yanında Emîr şekliyle yazılan diğeri Arapça kelime ise Türkçe emreden, buyuran anlamında olup çoğulu ümera olarak gelmektedir.² Çalışmada geçen “Ümera” kavramını karşılayan Arapça kelime Emîr kelimesidir.

İslam tarihinde Ümera kavramı, devlet adına emretme yetkisine sahip olan kimseler için değişik söyleniş biçimleriyle unvan olmuştur. Daha Hz. Peygamber zamanında çeşitli cephelere gönderilen İslam kuvvetlerinin başındaki komutana “Emiru’l Ümera” dendiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Daha ziyade Halife unvanıyla bilinen İslam Devleti’nin başkanları için ise “Emîru’l Mü’minin” de yaygın bir unvan olarak kaynaklarda yerini almıştır.³ Abbasiler zamanında 10. Asrın ilk yarısında, İslam Devleti’nin zayıflaması üzerine kötü gidişatı önlemede katkı sağlaması amacıyla kendisine halife tarafından geniş yetkiler verilen “Emiru’l Ümera” unvanlı yüksek rütbeli bir görevlinin olduğu da kaynaklarda geçmektedir.⁴

Selçuklular, devletlerini kurma sürecinde hem İslam’ı kabul edip hem de İslam medeniyetinin yerleşik kültür coğrafyasında siyasi teşkilatlanmasını gerçekleştirirken bu mirastan ziyadesiyle etkilenmişlerdir. Dolayısıyla Ümera kavramı Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan itibaren devlet adına emretme yetkisine sahip sivil ve asker kökenli yüksek rütbeli devlet görevlilerini ifade etmek için kullanılmış ve kaynaklara da geçmiştir.⁵

Ümera unvanı Osmanlı Devleti zamanında da kullanılmaya devam etmiştir. Daha çok Sancak Beyleri için kullanıldığı anlaşılan bu unvan, zamanla askeri zabitler

¹ Salim Ögüt. “Emir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), C. XI, İstanbul, 1995, s. 119-121.

² Muslihuddin Mustafa. *Ahter-i Kebir*, C. I, Beirut: Dâr-ı İhyâi’t Tirasi’l Arabiyyi.

³ Mustafa Fayda. “Emirü’l Mü’minin”, TDVİA, C. XI, İstanbul, 1995, s. 156-157.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız. “Emirü’l Ümera”, TDVİA, C. XI, İstanbul, 1995, s. 158-159.

⁵ Nizamülmülk, *Siyaset-Name*, Haz., Mehmet Altay Köymen, Ankara: TTK Yayınları, 2020, s. 203; İbn Bibî, *Selçuknâme*, Çev., Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2020, s. 224, 286, 317, 325.

ve diğerk üst düzey görevliler için de kullanılmıştır. Dolayısıyla Selçuklularda olduğu gibi hem sivil hem askeri alanda devlet adına emretme yetkisine sahip üst rütbeli görevliler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı padişahları için Halife unvanı kullanılmaya başladıktan sonra bu unvanla birlikte “Emîru’l Mü’minin” unvanının da ziyadesiyle kullanılmıştır.⁶ Yine Osmanlı belgelerinin hitap kısmında “Emiru’l ümera, Kerimü’s şiyema ...” diye başlayıp devam eden hitap cümlelerinde de “Ümera” unvanının ziyadesiyle geçmektedir.

Dünya medeniyet tarihinde başat aktör olan en mühim milletlerden biri de hiç kuşkusuz ki Türklerdir. Türkler, dünya medeniyet tarihinde iki konuda başı çekerek dehalarını sergilemişlerdir. Bunlardan ilki; ilk vatanları Orta Asya’nın oldukça güç doğa koşullarının icap ettirdiğı “atlı göçebe hayat tarzı”nı gerçekleştirmiş olmalarıdır. İkincisi de töre ve yasalarla belirlenmiş büyük siyasi ve askeri teşkilatlar oluşturmaları, yani dünya politikasında rol oynayan büyük devletler kurmalarıdır.⁷

İnsan kütlelerinin bir kültür etrafında toplanmasıyla oluşan en büyük topluluk millettir. Diğerk yandan insan kitlelerinin kurdukları en büyük müessese ise devlettir. Devlet, “halk, ülke, hâkimiyet ve teşkilat”tan meydana gelen dört unsurdan müteşekkildir.⁸ Türklerde devlet ve millet düşüncesi oldukça erken çağlarda meydana gelmiş ve gelişmiştir. Türkler, Orta Asya’nın tamamına hâkim olan güçlü devletler kurdukları gibi, Orta Asya’nın haricinde de vardıkları bölgelerde yeni siyasi teşekküller oluşturmayı başarmışlardır. Bir başka ifadeyle, tarihinin hiçbir döneminde devletsiz yaşamamışlardır. Çünkü Türkler için devlet, milli varlığı her türlü tehlikeye karşı muhafaza eden, halkı nizam içinde yaşatan, onun maddi ve manevi bakımdan gelişmesini ve rahat içinde yaşamasını temin eden vazgeçilmez bir müessesedir. Dolayısıyla Türklerde devletin daima ebedi bir kurum olduğu fikri (Devlet-i Ebed Müddet) hâkim olmuştur. Bu düşüncenin ve anlayışın en önde gelen savunucusu olan Bilge Kağan, hem Türk devletinin hem Türk milletinin ve hem de her ikisini bir nizam dâhilinde tutan Türk töresinin ebediliğine inanmış büyük bir devlet adamıdır. O bu inanışını Gök-Türk yazıtlarında “Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, devletini ve töreni kim bozabilir” şeklinde net ve kesin bir

⁶ Ferit Develioğlu, *Osmanlı Tarihi Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul: MEB Yayınları, 1983, s. 558-559.

⁷ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, s.c79.

⁸ Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Genel Türk Tarihi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 309-310.

ifadeyle meydana koymuştur. Öte yandan Türkler devlet idaresinde gelişmiş uygarlıklara haiz milletlerin bilgi ve tecrübelerinden de istifade ediyorlardı. X. yüzyıldan başlayıp XIV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar süren Selçuklu devri devlet teşkilatlanmasında yeni bir aşamadır. Göktürklerin Çin'i örnek aldıkları gibi, Gazneliler ve Selçuklular da İslam devlet teşkilatlanmasından, ayrıca İran devlet ananesi mirasından yararlanmışlardır. Bilhassa Abbasi İmparatorluğu'nun hükümet mekanizmasını kendilerine rol model aldıkları ve bunu bünyelerine dâhil ettikleri açıktır. Gaznelilerden itibaren Büyük Selçuklular, Harezmşahlar, Irak Selçukluları ve Türkiye Selçukluları devletlerinde politik örgütlenme çok hızlı bir seyir takip etmiştir. Bir başbakan (Selçuklular devrinde vezir) idaresindeki bakanlar kurulu üyeleri hükümeti oluşturmaktaydı. Bunların görev ve yetkileri de özenle belirlenmiştir.⁹

Türk Devlet Geleneğinde Hâkimiyetin Kaynağı ve Hükümdar

Eski Türk devletlerinde yönetme hakkı Tanrı tarafından Türk hükümdarına bahşedilmiştir. Bir başka ifadeyle hükümdar, Tanrı irade ettiği için, kendisine kut verildiği için hükümdardır. Yani onun devleti yönetme yetkisi ilahidir. Bu noktadan bakıldığında Türk hükümdarı sanki göğün dünyadaki temsilcisi gibidir. Türk hükümdarının hâkimiyetinin ilahi temellere dayandığı bahsi Kutadgu Bilig'de de geçmektedir. Beyitlerde geçtiği şekliyle: “Bu beyliği sen arzu edip kuvvet kullanarak ele geçirmedi. Onu Tanrı kendi fazlı ile ihsan etti, lütfederek bu beyliği sana verdi, buna şükret. Beyler hâkimiyetini Tanrı'dan alırlar. Tanrı seni doğruluk için hükümdar yaptı.” yazmaktadır. Buradaki yazılanlardan şu sonuca ulaşmak mümkündür. O da Türk hükümdarı göğün altındaki bütün ülkelerin tek hâkimi gibi kabul edilmektedir.¹⁰ Fakat bu noktada şunu hemen belirtmekte önemlidir. Türklerde hükümlanlığın karakteri anlatıldığı gibi, “ilahi vazife” anlayışından ötürü “karizmatik iktidar” olarak kabul edilmektedir. Ama aradaki şu önemli farklara dikkat edilmelidir; Karizmatik hâkimiyete bağlı topluluklar genellikle dini cemiyetler olmasına karşın, Türklerin meydana getirdiği siyasi teşekküllerde bu durumla karşılaşılmaz. Peygamberler veya velilerlerce yönetilmiş Türk devleti yoktur. Ayrıca Türk hükümdarları da olağanüstü kişiler olarak vasıflandırılmamışlardır. Hem

⁹ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015, s. 99-100.

¹⁰ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları, 2002, s. 33-36.

kendisi hem de idare ettiği kitle onun normal bir insan olduğunun bilincindedirler. Doğrusu Türklerdeki kut anlayışı da sınırsız bir hâkimiyete imkân vermemektedir. İdare yetkisinin bir takım koşullarla sınırları çizilmiştir. Bunların başında dağınık boyları bir araya getirerek nüfusu artırmak, halkı maddi refahını temin etmek gelir.¹¹

Kutadgu Bilig'deki kut'un anlamı üzerine bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Kutadgu kelimesi kudatmak fiilinden yapılmış bir masdar ismidir. Sadri Maksudi ARSAL'ın kanaatine göre bazı yabancı ilim adamlarının Kutadgu Bilig'de sıkça telaffuz edilen kut kelimesini saadet diye, kitabın adını da saadet verici ilim şeklinde adlandırmaları yeterli değildir. ARSAL'a göre kut kelimesinin eski Türkçe'de çok sayıda anlamı bulunmaktadır. Bunlardan bazıları; ruh, ruhi manevi kuvvet, cesaret, uğurluluk, talihlilik, saadet, ikbal olduğu gibi bunların yanında siyasi hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudret ve salahiyeti anlamlarını da bulundurmaktadır. Kut'un siyasi hâkimiyet olduğu savını taşıyanlara göre İslamiyet öncesi Türk tarihinde kut kelimesine hükümdarların unvan ve lakaplarında rastlanılmaktadır. Bu cümleden olarak Hun Devleti'nde hükümdar Tengri Kut unvanını taşırdı. Yine Göktürklerde Kapgan Kağan'da Kutluğ unvanını taşımaktaydı.¹²

Eski Türk inancına göre iktidar insana bir Tanrı bağışı idi. Orhun Kitabelerinde de kut kelimesiyle karşılaşılmaktadır. Kitabelerde geçtiği şekliyle “Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı Kut'u Tan-Hu Tanrı'ya benzer, Tanrı'da olmuş. Türk Bilge Kağan iktidar mevkiine çıktım. Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam kağan ile anam hatunu yükseltmiş olan Tanrı beni tahta oturttu. Tanrı idare ettiği için, kut'um olduğu için hakan oldum.”¹³

Eski Türk hâkimiyet anlayışına göre, devlet ve ülke onu idare eden hükümdar ailesinin ortak malıdır. Bu cümleden hareketle, Büyük Selçuklularda da daha ilk hükümdarlar döneminde devlet teşkilatı bir nizam içine konulmuştu. Böyle olmasında hiç şüphesiz Türk beylerinde kuvvetle yaşanan eski hâkimiyet anlayışı ve devlet teşkilatı ananelerinin etkisi büyük olmuştur. Selçuklularda devletin tek temsilcisi sultandır.¹⁴ Hutbe onun adına okunur ve para onun adına basılırdı.¹⁵ O,

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011, s. 246-247.

¹² Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947, s. 120-121.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.170.

¹⁴ Ali Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018, s. 3.

hâkimiyet ve idare etme yetkilerinin, ülkenin ve üzerindeki insan topluluğunun tek sahibidir. Nitekim Büyük Selçukluların ünlü veziri Nizâmülmülk de devlet yönetimi hakkında yazdığı Siyasetnâme adlı eserinde bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır:

Allahü Teâlâ, her asırda ve çağda halk arasından birini seçer, onu padişahlara lââyık ve medhe değer hünerlerle süsler, insanlar onun adâleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, dâima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Allah'ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder, fesad, karışıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini Allah'ın kullarının gönüllerinde ve gözlerinde yerleştirir.

Yine Nizamülmülk'e göre hükümdar, gücünü direkt olarak Allah'tan alır ve Allah adına saltanat sürer. Yeryüzünde meydana gelen tüm devletlerde bu özellik kendini gösterir. Hükümdarlar, her daim kudretini ve idare etme haklarını Tanrı'dan aldıklarını ifade etmektedirler. Ayrıca Allah, hükümdar seçerken onun hangi ırktan olduğunu gözetmemekte, yalnız hükümdarlık yetkilerine sahip olup olmadığını nazarı dikkate almaktadır. Öyle ki Türk hükümdarı da Tanrı bağışı olan kut vasıtasıyla yeryüzündeki insanları idare etmekle görevli idi. Tuğrul Bey, Bağdat'a ilk girdiği esnada onu karşılamaya çıkan halifelik veziri Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime, sultana: "Allah sana bütün dünyayı verdi." diye hitap etmişti. Bizzat Sultan Alp Arslan'a göre, Allah, kendisine teveccüh göstererek, onu Âdemoğulları arasından, dünya işlerini düzene koyması için tercih etmişti. Nitekim Sultan Sancar de Abbasi halifesi el-Müsterşid'e gönderdiği 1133 sebeli mektubunda Allah'ın lütfu ile cihan padişahlığına yükseldiğini yazmıştır.¹⁵

Sultan Alp Arslan, askeri ümerasından Hâcib Erdem'in bir Bâtînî'yi devlet görevine almasından ötürü tüm komutanlara yaptığı uyarı niteliğindeki konuşmasında bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir: "Sizleri korumak zorundayım. Sizler de beni desteklemelisiniz. Zira Ulu Tanrı, sizi benim üzerime değil, beni sizin üzerinize kumandan yapmıştır." Buradan da anlaşılacağı gibi Türk hükümdarları kendilerini Tanrı tarafından tercih edilmiş ve vazifelendirilmiş birer hükümdar olarak vasıflandırmaktaydılar. Bu şüphesiz ki kökleri Hun Türklerine kadar uzanan ve İslami dönemde de korunup gözetilen evrensel bir hükümdarlık ve hâkimiyet anlayışı idi. Yine Alp Arslan'a göre, Tanrı'nın bu tercihi geçerli bir nedene bağlı ve sağlam bir temele dayanıyordu. Alp Arslan'ın ifadesi ile o temel de şu idi: "Temiz

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara: TTK Yayınları, 1984, s. 24.

¹⁶ Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, s. 3-4.

Müslüman oldukları, hava ve heves peşinde koşmadıkları için, Tanrı bugün Türkleri yüceltmıştır.” Bu hiç şüphesiz, eski Türk hâkimiyet telakkisinin İslami bir temele oturtulması demektir.¹⁷

Türk Devlet Geleneğinde Hükümetin Başı Aygucı (Vezir)

Eski Türk devletlerinde hükümdarlık kadar vezirlik kurumunda mühim bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Vezir, aslında Farsça olup, Avesta’da *vicira* (karar vermek, hükmetmek), Pehlevi dilinde *v(i) çir* (hüküm, karar) kelimelerinden Arapçaya, oradan da Arapçalaşmış şekli ile tekrar Farsçaya geçmiş bir kelimedir. Arapça’da *vzr* (“yüklendi”) kökünden gelen bu kelime, padişahın genel itibarıyla tüm işlerini yürüten ve hükümdarlıkla alakalı konularda görüş beyan ederek ona yardımcı olan kimse manasına gelir. Devlet memuru olan vezir, icrai, teşrii ve kazâi yetkileri kayıtsız şartsız elinde tutan ve hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek kimsedir.¹⁸ Abbasilere gelinceye kadar Hz. Peygamber ve dört halife zamanında aynı isimle olmasa da benzer görevi icra edenler bulunmaktaydı. İslamiyet döneminde Hz. Ebubekir için “veziru’n-nebi” tabiri kullanılmıştı. Öyle ki O Hz. Peygamber’in en yakınındaki isim ve işlerin karara bağlanmasında en mühim yardımcısı idi.¹⁹ Vezirlik kurumu gerçek anlamıyla Abbasiler devrinde meydana geldi. Büyük oranda İran kaynaklı olan bu kurumda vezirin vazifesi Sasanilerde hükümdarın mührünü taşıyan mutlak vekilinki ile aynı idi.²⁰

İslam öncesi Türk devletlerinde vezir kelimesine rastlanmaz. Ancak aynı işlevi icra eden bir makamın Hunlardan itibaren var olduğu anlaşıyor. Nihayet bu makam bilge devlet adamı Tonyukuk’un Göktürk Kağanlığı’nın ilerleyen döneminde sahne almasıyla meydana çıkmıştır. İslamiyetten önceki Türk devletlerinde vezirlerin karar verme yetkisi kendi ellerinde değildi. İcra ve karar yetkisi kağanın elinde idi. Bu sebeple vezir, her konuda kağanına danışır, o da vezirini dinler ve en son kararı verirdi. Vezirlerin sorumlulukları da bulunmaktaydı. Bu sebeple Tonyukuk yapacağı işleri düşündükçe: “Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmez idi. Gündüz de oturasım

¹⁷ Salim Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 151.

¹⁸ T.H., “Vezir”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986, s. 309.

¹⁹ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, İstanbul: MEB Düşünce Eserleri Dizisi, 1995, s. 19.

²⁰ T.H., “Vezir”, XIII, s. 310.

gelmez idi.” Çalışma ve gayret vezirin başlıca övücü idi. Bu sebeple, “Kağanıma kızıl kanımı tüketerek, kara terimi fişkırtarak çalıştım ve isim ile gücümü hep O’na verdim!” diyordu²¹.

Kutadgu-Bilig’de vezir, “aklı”, “bilgiyi” ve “eylemi” temsil etmektedir. Aslında vezir “kut”u (yani siyasi iktidarı) fiilen kullanır ve hükümdarın görevlerini bizzat yerine getirir. Vezirin de hükümdarın sahip olduğu erdemlere sahip olması gerekir. Kutagu-Bilig’de kut(=siyasal iktidar) vezir “Ay-Toldı” tarafından temsil edilmektedir. Ay-Toldı hükümdarın katına çıkarak hizmet ister. Böylece siyasi iktidar ile törü (=kanun) bir araya gelirler. Çünkü kanun uygulama alanı bulabilmek için siyasi iktidara gereksinim duymaktadır. Fakat siyasi iktidarın kanun emrinde olması icap eder. Buradan varılabilecek neticeye göre devlet anlayışında “kut” yalnız hükümdarlara özgü bir kuvvet değildir. Ay-Toldı hükümdar olmadığı halde “kut”u yani devlet yönetme ilkesini temsil eder. Öyle anlaşıyor ki kut vezir Ay-Toldı tarafından temsil edilmektedir. Hükümdar devleti idare etme yetkisine haiz olmasının yanında, devleti fiilen yönetme işini vezirlere bırakmıştır. Bu şekilde kendilerinin kanunların uygulanmasını, adaletin yerine getirilmesini gözetmekle yetinmelerinin daha uygun olacağı düşüncesini telkin etmek istemişlerdir. Böylelikle “kut”un fiili kullanımının hükümdardan ziyade vezirde bulunmasıyla devlet yönetimi alanında bir çeşit kuvvetler ayrımı prensibi de ortaya çıkmıştır.²²

Türk Devlet Geleneğinde Diğer Yöneticiler

İslam öncesi Türk devletlerinde sıkı bir boy teşkilatlanmasının olduğu anlaşılmaktadır. Boyların başında ise boyu sevk ve idare etme yetkisine sahip bir “bey”in bulunduğu bilinmektedir. Siyasi yapılanma “İl” mertebesine ulaştığında beylerin kağana tabi olmaları töre gereği idi. Ama beyler teşkilatlanmış siyasi yapı içinde temsil kabiliyetlerine uygun bir devlet göreviyle görevlendirilirlerdi.

Hun devletinde olduğu gibi diğer Türk devletlerinde de devlet idaresinde hakana yardım eden ve devlet içinde değişik görevleri icra eden kimseler vardı. Hanın yardımcıları olan bu kimselere verilen genel ad “Beg”dir. Beg (Bey) kelimesi lügat anlamı olarak bakmak, korumak, gözetmek, muhafaza etmek manalarını içinde

²¹ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988, s. 616-624.

²² Mahmut Aslan, *“Kutadgu-Bilig”deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987, s. 85-86.

saklı tutmaktadır. Eski Türklerin anlayışlarında Beg İl'in işlerine bakan, İl'i muhafaza eden İl'i koruyan, görevi İl işlerini gözetmek olan İl'in bekçisidir. Eski Türklerde Begler hana yardım eden yüksek makam sahipleridir. Beyler arasında rütbe ve derece bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Bunlar genel olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. Şadapıtlar
2. Tarhanlar
3. Buyuruklar

Şadapıtlar; devlet içerisinde en yüksek begler kümesini oluşturanlardır. Onların çoğu hükümdar sülalesinin akrabalarıdır. Resmi ayin ve törenlerde, halk toplantılarında onlar hakanın tahtının sağ tarafında yer alırlar. Şadapıtlar aristokrat sınıfını meydana getirirler. Tarhanlar ise ifa ettikleri hizmetler sayesinde yükselmiş, halkın içinden çıkmış görevlilerdir. Bunların beglikleri hayatları süresince dir. Öldükten sonra oğullarına geçmez. Buyuruklar da ise, beglikleri memuriyetlerine bağlıdır. Bunlar memur kaldıkça beg olarak anılırlar, memuriyetten çıkmaları durumunda beglik unvanından mahrum kalırlar.²³

Diğer büyük önemli unvanlar ise şunlardır: Yabgu, Şad, Tegin, Alpagu, Tudun. Yabgu; Türk devletlerinde hükümdardan sonra en büyük unvandır. Bu başta olan kağanın erkek kardeşlerinden yaşça en büyük olanıdır. Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Han bu unvanı kullanmış ve İstemi Yabgu olarak şöhret kazanmıştır. Yabgudan sonra en büyük unvan Şad idi. Şad unvanı geniş alanları idare eden valilere verilen isimdi. Büyük Türk devletlerinde her zaman iki şad mevcuttu. Bunlardan ilki devletin doğu kısmının genel valisi, diğeri ise batı kısmının valisi konumunda idi. Türk isminin alınmasından sonraki şad, Hun devrinin Toki'lerine tekabül ediyor. Kül-Tegin abidesinde Bilge Han diyor ki "Biraderim Kül-Tegin ve iki şad ile beraber ben ölünceye kadar Türk devletini yaşatmak için çalıştım." Tegin unvanı ise başlarda şehzade, prens manasını ifade ederken, daha sonra bu unvanı kabile ittiheadı reisleri kullanmaya başladı. Alpagu; yüksek beylere verilmiş bir unvandır. Orhun kitabelerinde Tongra denilen bir Türk kavminin başkanının unvanı olarak geçiyor. Diğer bir önemli unvan da Tudun'dur. Batı Türklerinde özerk bir

²³ Aarsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 273-274.

ülkeyi idare eden yerli şefleri denetlemek için tayin olunmuş yüksek memurlara verilen isimdir.²⁴ Bunlar aynı zamanda bu özerk hükümdarların hakana gönderecekleri vergilerin zamanında ödenmesini de sağlamaktaydılar.²⁵

İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Ümera İlişkileri

Asya Hunlarında devletin başında geniş yetkilere sahip bir hükümdar bulunmaktaydı. Hükümdarın unvanı “Tengri Kut” idi. Hükümdarlık bir sülalenin elinde ve irsî idi. Hükümdar devletin en yüksek amiriydi. Herkes ona itaat etmek zorunda olup yüksek devlet memurlarını tayin ve azleden oydu. Hükümdar yeni kanunlar koyabilir var olan kanunları da uygulattırdı. Kendisi aynı zamanda başkomutan sıfatına haiz olup diğer ordu komutanlarını da o tayin ederdi. Hükümdar aynı zamanda en yüksek yargıçtır. Önemli işlerde yargılamayı bizzat kendisi yapar ve suçluları o cezalandırırdı. Milli kurultay onun nezdinde ve onun bulunduğu yerde toplanır. Kurultaylara o başkanlık ederdi. Düşman milletlere o savaş ilan eder ve barış anlaşmalarını yapan da yine kendisidir. Yabancı devletlere giden elçiler, onun temsilcisi olarak vazifelerini icra ederler, yabancı devlet başkanlarına giden mektuplar da kendisinin imzasıyla gönderilirdi. Anlaşmaları tasdik eden hükümdardır. Yabancı memleketlere giden mektuplarda hükümdar için “Hunların Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük hükümdarı” unvanı kullanılır. Vergiye bağlı devletler vergilerini ona gönderirler. Hükümdarın mühründe “Hun Tengri Kut’unun devlet mührü” sözleri yazılıdır. Memleketin sınırlarını düşman saldırılarına karşı korumak, iktisadi düzeni tanzim edip reayanın refahını sağlamak ülke içerisinde barış ve asayiş temin etmek Tengri Kut’un vazifelerindendir.²⁶

Hunlarda olduğu gibi diğer Türk devletlerinde de “İl”in başı Han’dır. Onun bir diğer unvanı Kağan’dır. Han “İl”in içinde yüksek hâkimiyetin en büyük temsilcisidir. Hanın siyasi iktidarını hâkimiyet hakkını kullanan hürriyetini sınırlayan bazı amiller vardır. Bunlardan biri halktır. Halk devlet idaresinde rolü olan bir unsurdur. Hanlar halkın gelenek iddia ve görüşlerine hürmetle yükümlüdürler. Hanın hareket serbestisini, iktidarını kullanma imkânını sınırlayan ikinci bir unsur Beylerdir. Han bütün önemli işlerde kurultay şeklinde toplanmış beylere görüşlerini

²⁴ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 276-277; Koca, “*Eski Türklerde Devlet Geleneği*”, II, 328.

²⁵ Necati Gültepe, “*İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi*”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 897.

²⁶ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 201-202.

sorma zorunluluğundadır. Han'ı bağlayan üçüncü etken geleneksel kanunlardır. Hanın çalışmaları bu kanunların çizdiği sınırlar doğrultusunda olmalıdır. Hanın iki çeşit niteliği iki çeşit yetkisi vardır. Bunlardan ilki; Han, hâkimiyetin temsilcisi devlet içerisindeki en yüksek amiridir. Diğeri; Han aynı zamanda yüksek bir mansıbdardır. Hâkimiyetin temsilcisi olması bakımından Han'ın hukuki vaziyetini şu şekilde özetleyebiliriz:

- 1) Han, devleti tanzim ve kalıcılığını temin etmekle yükümlü olan hâkimiyetin en yüksek mümessili ve icrai kuvvetin başıdır.
- 2) Han devleti milli töreye göre idare eder.
- 3) Han barış içinde devleti idare ettiği gibi savaş zamanında da başkomutandır.
- 4) Han kurultaylara kanun tasarısı teklif edebildiği gibi kendisi de doğrudan doğruya kanun koyma yetkisine sahiptir. Ancak teklif ettiği veya koyduğu kanunlar seleflerinin geleneklerine uygun olmalıdır.²⁷

Eski Türkler devlet kavramını “İl” terimiyle ifade ediyorlardı. İl'in manası teşkilatlanmış siyasi kuruluştur. Türk İllerinde eski Türklerin görüşüne göre “İl”in mevcudiyeti hâkimiyetin mevcudiyetine bağlıdır. Hâkimiyet her asırda milletin, halkın bir zümre veya tabakasının elinde bulunur. Kalan gurupların hâkimiyet ile münasebet ve devlet yönetimine katılımları idare tarzına göre değişir. Türk devletlerinde hâkimiyeti kullanan unsurlar üç tanedir. Bunlar; Han, Beyler ve Halk (Budun). Hâkimiyet Han'da yoğun bir biçimde, Beylerde nispeten daha sınırlı bir biçimde, Halkta ise ancak belirli zamanlarda görülür. Eski Türklerde “İl” teşkilatlanmış bir camiadır. Ancak Türk telakkisine göre devlet olmak için teşkilatlanma yeterli değildir. İl olmak için İstiklal de lazımdır. Bunun yanında zorlama kuvvetinin hükmünün geçmesi gerekir. Hâkimiyetin hükmünün geçip geçmediği, hükümete itaatin mevcut olup olmamasından anlaşılır.²⁸

Asya Hun İmparatorluğu döneminde devlet erkânıyla hükümdar arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Mesela İkinci Göktürk Kağanlığı zamanında Bilge Toyukuk'un şahsında tezahür ettiğini daha belirgin bir şekilde

²⁷ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 260-263.

²⁸ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 263-267.

gördüğümüz “Aygucı” unvanlı, hükümdardan sonra devlet işlerini tanzim etmekle görevli yüksek rütbeli emir Asya Hunları zamanında da var mıydı, varsa Şanyü-Aygucı arasındaki ilişkiler nasıldı? Yine Göktürk devlet teşkilatında gördüğümüz devletin dâhili ve harici işlerini yürüten iç ve dış buyruklar gibi ümera ile hükümdar arasında nelerin yaşandığını bilemiyoruz. Bu konularda yeni bilgilere ulaşana kadar mevcut bilgiler üzerinden fazla yorum yapmak mümkün gözükmemektedir. Daha başından itibaren Asya Hunlarında Sol Bilge Eligliği ve Sağ Bilge Eligliği şeklinde ikili teşkilatlanmanın olduğunu biliyoruz. Ülkenin idaresi hanedanın ortak işidir anlayışından hareketle buralarda görev yapan hanedana mensup ümera ile hükümdar arasında yaşananlar hakkında da bilgi noksanlığından dolayı yorum yapamıyoruz. Fakat Hunlarda başından beri bir devlet meclisinin olduğunu ve devlete ait önemli işlerin burada görüşüldüğünü biliyoruz. Bu meclisin küçük boyutlusu hükümet işlerinin görüşüldüğü toplantı niteliğindeyken, devletin kaderine taalluk eden ve ilkbaharda yapılanı ise Türk kültür tarihinde “Toy” ifadesiyle kavramsallaşan büyük toplantıydı. Devlet işlerinin yolunda gittiği zamanlarda nice önemli kararların şölen havasında alındığı anlaşılan bu toplantıların bazılarında işlerin yolunda gitmediği ve karar alınamayarak büyük sıkıntıların yaşandığı da bilinmektedir. Mesela M.Ö. 55’te Tanhu Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-Çi taraftarları arasında şiddetli münakaşalara yol açan ve Hun birliğinin bölünmesi ile sonuçlanan görüşmelerin büyük mecliste cereyan ettiği anlaşılmaktadır.²⁹ Düz bakıldığında bu olay daha çok hanedan üyesi iki kardeş arasında yaşanan bir olay gibi gözüküyor ise de, kardeşlerden her birinin yanında hatırı sayılır derecede asker-sivil ümeranın bulunduğu gerçeğinden hareketle bu anlaşmazlığı Türk tarihinin kayıtlara geçen hükümdar ile ümera arasındaki ilk büyük anlaşmazlıklarından biri olarak nitelendirmekte bilimsel bakımdan bir sakınca gözükmemektedir.

Tarihi kayıtlar, Asya hunlarına göre Göktürkler zamanında hükümdar-ümera ilişkileri bakımından daha fazla iyi ve kötü örnek olay sunmaktadır. Daha devletin kuruluşundan itibaren Bumin ve Mukan Kağan ile İstemi Yabgu arasındaki uyumlu idare, devleti hızla büyüterek zamanın milletler arası bir gücü haline getirirken, hükümdar-ümera arasındaki uyumlu mesainin en güzel örneğini teşkil etmiştir. Fakat Taspar (Tapo) kağandan sonra kağanlığın düzeni bozulacak, hanedan üyeleri

²⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 249-250.

arasında başlayan ve Çin İmparatorluğu tarafından kışkırtılan çekişmeler (İşbara-Talopien anlaşmazlığı ve Tardu'nun doğunun yüksek hâkimiyetinden ayrılması) ümera ve boy beylerine de sirayet edince devlet parçalanarak fetret dönemine sürüklenecektir.

Fetret dönemi yarım asır sürerken bu dönemde Türk boyları bulundukları yerlerde kendi beylerinin idaresinde başına buyruk hareket etmeye alışacaktır. Türk boylarının bu perakende haline rağmen bağımsızlığı kotararak devleti yeniden toparlamaya çalışan İlteriş ve Kapgan Kağan kardeşlerin işleri bir hayli zor olacaktır. Mesela devletin toparlanması sürecinde İlteriş Kağan'a çok kıymetli katkılar sunan ve Aygucılık görevi ifa eden bilge devlet adamı Tonyukuk,³⁰ Kapgan Kağan zamanında bu itibarını koruyamayarak İlteriş'in oğullarına müşavirlik yapacaktır. Hükümdar-ümera ilişkileri bakımından oldukça önemli bir ayrıntı olarak dikkat çeken bu olay başka neticeler de doğuracaktır. Zira Kapgan Kağan ölmeden önce yerine kağan olarak oğlu İnel'i vasiyet etmiş ise de, Bilge-Kültigin kardeşler ile işbirliği içinde olan Tonyukuk'un tavrı belirleyici olmuş, babasının ölümü üzerine tahta çıkan İnel Kağan, ümera ile işbirliği yapan amcazadeleri tarafından iktidardan uzaklaştırılarak öldürülmüştür. İnel'in yerine Bilge Kağan tahta çıkınca aygucılık görevine yeniden başlayan Tonyukuk, istişari mahiyetteki görevini en iyi şekilde ifa etmeye başlamış, onun sözüne itibar eden kağan, devletin karşılaştığı tehlikelerin üstesinden gelmeyi başarmıştır. Kağan ile Aygucı arasında o zaman yaşanmış, Hükümdar-Ümera ilişkisine örnek teşkil edecek bir ayrıntı kaynaklarda şöyle aktarılmıştır: Bilge Kağan, Çin'de olduğu gibi Türk ülkesinde de şüphesiz savunma maksadı ile şehirleri surlarla çevirmek, hisarlar yaptırmak istiyordu. Onun bir diğer düşüncesi de, Göktürk ülkesinde Budist ve Taoist tapınaklar kurup, bu din ve felsefeleri Türkler arasında yaymaktı. Ancak Tonyukuk kağanın bu düşüncelerine karşı çıkarak şöyle demiştir:

Bu olmamalı! Türklerin sayısı çok az. Hatta Çinlilerin yüzde biri kadar bile değil. Buna rağmen Çin'e her zaman karşı koyabiliriz. Gerçekten biz bunu şu anda otları ve suları takip ederek, sabit bir yerde konmayıştımıza ve avcılık yapmamıza borçluyuz. Bütün halkımız savaş talimi içindedir. Kuvvetli olursak askerlerimize yağmalı akınlar yaptırırız. Zayıflarsak dağlara ve vadilere kaçar saklanırız. Çin askerlerinin çok fazla olduğunu düşünürsek, surların hiç faydası olmaz. İçinde oturmak için kaleler yaptırır ve eski geleneklerimizi değiştirirsek, günün birinde Çinlilere yeniliriz ve ülkemiz kesinlikle onlar

³⁰ R. Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 21.

*tarafından ilhak edilir. Esasen, Budist ve Taoist tapınaklarda sadece hoşgörölük ve uysallık telkin edilmektedir. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Bundan dolayı tapınaklar yaptırmamalıyız!*³¹

Kaynağın ilave ettiğine göre bu tasvirlerdeki derin mana Göktürk başkentinde iyi anlaşılmıştır. Bugün batılı araştırmacılar tarafından Tonyukuk’a “Göktürklerin Bismarck’i” denilmektedir.³²

Göktürkler zamanında yaşanan bu olaylar kitabelerde veciz bir şekilde ifade edilirken izah etmeye çalıştığımız hükümdar-ümera ilişkilerine de ışık tutmaktadır. Mesela Bilge Kağan adına taşa nakşedilen “... Bilge hakanlar imiş, cesur hakanlar imiş. Buyrukları yine bilge imiş, cesur imiş, beyleri yine, kavmi yine uygun imiş. Anın için ülkeyi böylece tutmuş-ülkeyi tutup türe tanzim etmişler. ... Ondan sonra küçük kardeşleri hakan olmuş, oğulları hakan olmuş; ondan sonra küçük kardeşler büyük kardeşler gibi yaratılmadığı, oğul babası gibi yaratılmadığından bilgisiz hakanlar tahta oturmuşlar. Buyrukları yine bilgisiz imiş. ...”³³ şeklindeki sözler izah etmeye çalıştığımız meseleye oldukça güzel ışık tutmaktadır.

Uygurlar zamanında yerleşik hayatın giderek yaygınlaşması hükümdar-ümera ilişkilerini daha bilindik hale getirmiştir. Bu dönemde de Uygur kağanlarıyla ümera arasında devlet idare etme mesaisinden kaynaklanan yoğun ilişkilere şahit olunmaktadır. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Göktürklerde ve Uygurlarda 9 buyruğın görev aldığı, bunların Toygun sıfatına haiz olup, kağan ve aygucu-üge ile yoğun ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır. Hükümdar ile ümeranın uyumlu çalışması Uygur kağanlığının il döneminde önemli işlerin başarılmasını sağlamış, fakat Böğü Kağan ile ügesi Tun Baga Tarkan anlaşamayınca aralarındaki ihtilaf kağanın katledilmesiyle sonuçlanmıştır.³⁴

İşlam’ın Kabulünden Sonra Türk Devletlerinde Hükümdar Ümera İlişkileri

Türklerin İşlam’ı kabulünden sonra kurdukları devletler zamanında hükümdar ile ümera arasında ilişkiler İşlam’ın kabulünden önceki dönemde olduğu gibi devam etmiştir. Karahanlılar Devleti’nin kuruluş dönemi hakkında bilgilerimiz son derece sınırlı olduğundan bu dönemde hükümdar ile ümera arasında yaşanan ilişkileri detaylandıramıyoruz. Ancak ilerleyen zaman içinde başta hanedan aile içinde

³¹ Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği”, II, s. 315.

³² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 121.

³³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayını, 2011, s. 30-31

³⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 253-255.

yaşanan ilişkiler olmak üzere devlet erkânının idare etmekten kaynaklı oldukça yoğun mesaisine şahit olmaktayız. Mesela Oğulcak Kadir Han zamanında yeğeni Satuk Buğra'nın İslam'ı kabul etmesi ve amcasına karşı iktidar mücadelesi başlatması, onun tek başına olmadığını gösterir. Satuk Buğra bu mücadelesinde başarıya ulaşarak amcasının yerine tahta çıkmış ve hâkim olduğu alanda İslam dinini resmen ilan etmiştir. Kendisinin ölümünden sonra devletin başına oğullarından önce Musa Tonga İlig ve sonra da Baytaş Arslan (Süleyman) geçmiştir. Baytaş Arslan gayri Müslim muhaliflerine karşı verdiği mücadeleyi kazanarak Karahanlı Devleti'nde İslam'ı hâkim din haline getirmeyi başarmıştır³⁵.

Baytaş'ın oğlu Arslan Han zamanında Karahanlılar, kardeşi Kılıç Buğra Han Harun'un da gayretleri ile Maverâünnehr'i Samanilerin elinden almışlardır. Togan Han zamanında (998-1016) Karahanlı hükümdarı Bağdat Abbasi halifesi ile irtibata geçerek onu halife olarak tanımıştır. Böylece Karahanlı hükümdarları ile Abbasi halifeliği arasındaki ilişkiler de başlamış olacaktır³⁶. Sonraki zaman dilimi içinde farklı coğrafyalarda hâkimiyet tesis eden diğer Türk sultanları da Karahanlı Togan Han'ın yolunu izleyerek Abbasi halifesini tercih edeceklerdir. Türk sultanlarının Abbasi halifesine iltifat ederek bağlılık göstermesi, 11. Asrın ikinci yarısından itibaren Selçuklularla birlikte farklı bir boyuta evrilecek ve bu durum İslam dünyası bakımından son derece önemli neticeler doğuracaktır. Bu arada Türk sultanlarının halifeyle ve hilafet bürokrasisi ile olan ilişkileri de sultan-ümerâ ilişkileri bakımından farklı bir perspektif oluşturacaktır.

Karahanlı hükümdarı Ahmet b. Ali ile Maverâünnehir'de hâkimiyet sağlayan kardeşi Nasr b. Ali arasındaki mücadelelerde de ümeranın rolü etkili olmuştur. Gazneli Sultan Mahmud araya girerek iki kardeşi barıştırdı ise de Karahanlı hanedanı ve ümerası arasındaki mücadele sonraki hanedan üyeleri arasında da devam etti. Ahmet b. Ali'nin yerine tahta geçen Mansur, iktidarının ilk yıllarında Yusuf Kadir Han ile mücadele etmek zorunda kaldı ise de sonra anlaştılar ve kendisinden sonra Karahanlı tahtına Yusuf Kadir Han geçti. Yeni Karahanlı hükümdarı da Maverâünnehir hâkimi kardeşi Ali Tigin'le mücadele etmek zorunda kaldı. Maverâünnehir ele geçirildikten sonra burada bulunan hanedan üyesi ile doğudaki

³⁵ Reşat Genç, “Karahanlılar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)*, İstanbul: Çağ Yayını, 1987, s. 144.

³⁶ Nesimi Yazıcı, “İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi”, Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını, 1992, s. 82.

Karahanlı hükümdarı arasında bir mücadele yaşanmaya başlamış, Gazneli Sultan Mahmut başından itibaren bu mücadelelerin içinde olmuş, sonraki yıllarda da oğlu Mesut etkili olmaya çalışmıştır. Sonuç olarak 1042 yılında Karahanlı hâkimiyeti doğu ve batı Karahanlıları olmak üzere ikiye ayrılmış ve mücadeleler uzamış gitmiştir. Nihayet Alparslan ve Melikşah zamanında Karahanlılar Selçuklu Devleti'ne tabi hale getirilmiştir³⁷.

Gazneliler Devleti'nin temeli Samanoğulları Devleti'nin hizmetinde ümera olarak görev yapan memlûk Türk komutanlar tarafından atılmıştır. Bunlar sırasıyla Alp Tigin, Bilge Tigin ve Sebük Tigin adlı yetenekli ve kabiliyetli komutanlar olup, Gazne merkezli olarak geleceğin Gazneliler Devleti'nin temellerini, daha Samaniler Devleti zayıfta olsa serüvenini sürdürürken atmışlardı. Bunlardan Alp Tigin, dönemin Samani Veziri Ebu Ali el-Belami ile birlikte hareket ederek kendi adayını tahta çıkarmak istedi ise de başarılı olamayarak beraberindeki az sayıda askerle Gazne'ye çekilmek zorunda kaldı. İşte Gazneliler Devleti'nin temelleri ümera arasında yaşanan 961-963 tarihli bu olaylar sonunda atılmış oldu³⁸.

Samanoğulları Devleti Karahanlılar tarafından yıkılınca temelleri önceden atılmış olan Gazneliler Devleti, Sebük Tigin (977-997)'in ölümünden sonra yerine oğlu Mahmut'un geçmesiyle birlikte, Türk hanedanı tarafından idare edilen bağımsız bir Türk devleti hüviyeti kazanacaktır. Tıpkı Karahanlı hükümdarı Togan Han gibi Gazneli Sultan Mahmut da Abbasi Halifesi Kadir Billah'ı tanıyarak adına hutbe okutmuş, onun düşmanına düşman dostuna dost olmuştu. Türk hükümdarının bu davranışından çok hoşnut olan halife ona “*Sultan*” unvanı vererek “*yeminü'd devle eminü'l mille*” sıfatıyla birlikte hilat, çetr ve tac gibi hediyeler göndermiştir³⁹. Sultan Mahmut son derece karizmatik bir hükümdar olduğu için onun ümerasıyla uyum içinde idare sergilediği anlaşılmaktadır. Kendisinden sonra tahta geçen oğlu Mesut zamanında Selçuklularla yaşanan sorunlar idare mekanizmasındaki ahengi bozmuştur. Daha iktidarının başlangıcında babasının ölümü üzerine tahta oturan kardeşine karşı iktidar mücadelesinde ordu bürokrasisi onun yanında yer almış ve tahta geçmesini sağlamıştı. Ancak Sultan Mesut Selçuklular karşısında Dandanakan'da uğradığı ağır yenilgiden sonra ümerasıyla uyum içinde çalışma

³⁷ Abdülkerim Özaydın, “*Karahanlılar*”, C. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), 2001, s. 404-411.

³⁸ Erdoğan Merçil, “*Gazneliler*”, C. XIII, İstanbul: TDVİA, 1996, s. 480-484.

³⁹ Erdoğan Merçil, “*Gazneliler*”, *DGBİT*, C. VI, İstanbul: Çağ Yayını, s. 254-255.

imkânını kaybetti. Dandanakan yenilgisinden sonra Sultan Mesut, toparlanmak ve kuvvetlerini takviye etmek amacıyla yanına hazinesini ve yakın ümerasını da alarak Hindistan'a hareket etti. Hindistan'a gitmemesi konusunda başta vezir olmak üzere ileri gelen ümera onu ikaz etmeye çalıştı, fakat sultan onları dinlemedi. Sint Nehri'ni geçtikten sonra Gulamları ona isyan etmiş, hazinesini yağmaladıktan sonra ordunun kontrolünü elde ederek kendisini tahttan indirip kardeşi Muhammed'i yerine sultan ilan etmişler onu da Giri Kalesi'ne hapsederek ölüme terk etmişlerdir⁴⁰. Bu olaylardan sonra içeride Sultan-ümera ilişkileri sultan aleyhine bozularak devlet idaresinin düzeni sarsılmıştır. Ümera çekişmesinin etkisiyle sıkça yaşanan iktidar değişiklikleri devletin kötü gidişatına çare olmamıştır. İçeride yaşanan bu idari zaaf devletin başına dışarıda da büyük sıkıntılar açmıştır. Büyük emeklerle Hindistan'da kurulan düzen zafiyetten faydalanan racaların isyanı ve itaatten ayrılmasıyla sonuçlanırken batıda da Selçukluların tazyiki üzerine devlet önemli kayıplara uğramıştır. Yine devlet idaresindeki ahengin bozulması üzerine güç kullanılarak tabi hale getirilen Gurlular tamamen kontrolden çıkarak 1151 yılında Gazne'yi yakmışlardı. Son Gazne sultanlarından Behram Şah Payıtaht'a tekrar hâkim olmayı başarmış ise de bu durum kalıcı hale getirilememiştir. Son Gazneli Sultanı Hüsrev Melik şehri Gurlulara bırakarak Lahor'a çekilmek ve devlet siyasi ömrünü tamamlayana kadar (1186) burayı idare merkezi haline getirmek zorunda kalmıştır⁴¹.

⁴⁰ Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *Genel Türk Tarihi*, C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 46.

⁴¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 89-91.

2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞ DÖNEMİ SULTAN ÜMERA İLİŞKİLERİ

2.1. Devletin Kuruluş Sürecinde Kurucu Beylerin Kendi Aralarında ve Civar Hükümdarlarla Olan İlişkileri

Oğuzların Kınık boyuna bağlı olan Selçukluların bilinen en eski atası Dukak (Tukak) Bey'dir. Dukak Bey, gücünden ötürü Oğuzlar tarafından Temir-Yalığ (demir yaylı) unvanı ile tanınmıştır. Aral gölü çevresinde yerleşmiş olan Oğuz Yabgusunun hizmetinde, önemli bir mevkiide olduğu anlaşılan Dukak Bey'in bazı kaynaklarda Hazar-Türk devletinin hâkimiyeti altında bulunduğu söylentileri de vardır.⁴² Bunun yanında bu ilişkinin niteliğini ortaya koymak biraz güç bir sorun olarak görünmektedir. Öyle ki bu ilişkinin Oğuz Yabgu Devleti üzerinden mi, yoksa müstakil olarak mı meydana geldiği konusunda kanaat oluşturmak bir hayli güçtür. Eğer Selçukluların ataları ile Hazarlar arasında siyasi bir temas kurulmuşsa, bunun için en yugun zaman diliminin Hazar Kağanlığı'nın zayıf düştüğü ve askeri güce gereksinim hissettiği X. yüzyılın ikinci çeyreği olarak göstermek gerekir.⁴³ Osman Turan Selçuklu tarihi ile ilgili eserinde Selçuklularında dâhil olduğu Oğuzların, Yabgu vasıtası ile zayıf bir feodal bağ ile Hazarlara tabii olduğunu yazmaktadır.⁴⁴ Bunun yanında İbrahim Kafesoğlu ise yine Selçuklu tarihi ile alakalı eserinde Dukak Bey'in hayatta bulunduğu tahmin edilen sıralarda Hazar Devleti'nin hayli sarsıntıya uğradığı ve Peçeneklerin tazyiki sebebiyle de komşuları Oğuzlar ile ittifak kurmak zorunda kaldığı düşünülürse, bu tabiiyet meselesinin şüphe ile karşılanması gerektiğini yazmıştır. Ona göre Kıpçak bozkırlarındaki Oğuzların başbuğu bulunan Dukak Bey'in kaynaklarda ifade edildiği gibi Hazar melikine bağlı bir kumandan değil, fakat Oğuz Devleti içinde nüfuzlu bir idareci olduğu veya aynı devlette federatif bir kuvveti temsil ettiği düşünülmelidir.⁴⁵ Kafesoğlu ile yaklaşık olarak aynı görüşü benimseyen Mehmet Altay Köymen'de eserinde Oğuzların başında Yabgu

⁴² Çoşkun Alptekin, *Büyük Selçuklular*, DGBİT, C.VII, İstanbul: Çağ Yayınları, 1988, s. 95; Eserini Tuğrul Bey zamanında kaleme alan İbn Hassul'un naklettiğine göre Selçuklular Hazarlara bağlı idiler. Detaylar için bkz. İbn Hassul, *İbni Hassul'un Türkler Hakkındaki Bir Eseri*, neş. Abbas Azzavi, Türkçe ter., Şerafeddin Yaltkaya, Belleten, C. IV, S. 14-15, TTK Yayınları, Nisan 1940, s. 265.

⁴³ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular, C. I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2018, s.37.

⁴⁴ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012, s. 59. Zeki Velidi Togan'da Selçukluların beyi Dukak'ın Hazarlara tabii bir bey olduğunu yazmıştır. Bunun için bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş, Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 253.

⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1992, s. 5.

unvanını taşıyan bir hükümdarın bulunduğunu, Büyük Göktürk İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Oğuzlar Devleti hükümdarlarının kendilerini Büyük Göktürk İmparatorluğu'nun tabii saymakta devam ettiklerini, Kırgızların yıkılışına kadar Yabgu unvanı ile onlara tabi olan ve yıkılışlarından sonra ise, Büyük Hakan unvanını alan hükümdarlara sahip bulunduklarını bildiğimiz Karluklar Devleti'ne tabi oldukları da söylenebilir demektir. Yine O eserinde Oğuzlar Devleti'nin hiçbir devlete tabi olmadığı tezini Bulgarlar Devleti'ne Abbasi Halifesi tarafından yollanan elçilik heyetine katılmış olan İbn Fadlan'ın verdiği bilgilerden hareket ederek yazmıştır. Oğuzlar Devleti'nden geçen İbn Fadlan onların her hangi bir devletin tabiyeti altında olduklarından bahsetmemektedir.⁴⁶

Selçukluların Oğuz Yabgu Devleti ile olan ilişkilerine değinmek gerekirse bu konu Hazarlar ile olan ilişkilerine göre daha nettir. Selçukluların atalarının X. yüzyılın başlarından beri müstakil yaşadığı anlaşılan Oğuz Yabgu Devletine bağlı oldukları görülmektedir. Oğuzlar bu dönemde özellikle Peçenekler ve Karluklular ile genel olarak mücadele halindeydiler. Hazarlar ile zaman zaman müspet, zaman zaman da menfi olacak şekilde düzenli seyretmeyen ilişkileri vardı. Kimekler ile ilişkileri daha düzenli idi. Harezm'in yerli hanedanlarına tertip ettikleri yağma gayesi güden kimi seferler ile Oğuzlar Müslümanları zarara uğratmaktaydılar. X. yüzyılın sonlarına doğru Oğuz Yabgu Devleti dışta komşularının tazyiki, içeride de sosyal ve dini buhranlarla baş başa kaldı. Oğuz Yabgu Devleti bu sorunların bir neticesi olarak XI. yüzyılın başlarında yıkıldı. Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Oğuzların mühim bir kısmı kuzeyden gelen Kuman-Kıpçak tazyikiyle, hayat tarzları için daha elverişli olduğunu düşündükleri Karadeniz'in kuzeyine göç ederek Doğu Avrupa'ya girdi. Sayıca daha az olan ikinci gurup ise Samani Devletinin zayıflayarak yıkılmasının meydana getirdiği kargaşa içerisinde, Cend üzerinden Horasan'a girdi ve Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu meydana getirecek olaylar dizisine dâhil oldu.⁴⁷

Dukak'ın vefatından sonra oğlu Selçuk, Oğuz Yabgusu tarafından subaşılığa getirilmiş, ayrıca Kınık boyunun da başına geçmiştir. Sekçuk'un bu sıralarda 17-18 yaşlarında olduğu öngörülmektedir. Selçuk, babasının yanında eski Türk geleneklerine göre iyi bir asker ve siyasetçi olarak hazırlanmıştı. Selçuk Bey, Oğuz

⁴⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 2-6.

⁴⁷ Osman Gazi Özgüdenli, *"Selçukluların Kökeni"*, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 29.

Yabgu Devleti'nde kısa sürede nam sahibi oldu. Zaman ilerledikçe Yabgu'nun ona karşı olan yakın ilgisi de artmaktaydı. Selçuk'un bu şekilde sivrilmesini çekemeyen devlet ümerası bu hususta Yabgunun hatununu da menfi yönde sirayet etmekteydiler. Öyle ki bir gün gelenek olduğu üzere saraya varan Selçuk, protokol kurallarını ezerek Yabgunun hemen yanı başındaki yere oturunca Hatun bu hareketini Yabguya bir saygısızlık olarak nitelendirmiş, Yabguyu Selçuk aleyhine kışkırtmıştı.⁴⁸ Hatun Selçuk saraydan ayrıldıktan sonra Yabguya *"Bu oğlan daha şimdiden böyle küstah olmuş, haddini aşmıştır. Eğer bu durum bir süre daha devam ederse ve onun haşmet ve kudretinin esbabı daha da artarsa, işin nereye varacağı bellidir."* dedi.⁴⁹ Sonrasında onu etkisiz hale getirmek üzere Yabguyu ikna etti. Bunun üzerine Yabgu Selçuk'a karşı cephe alarak onun bertaraf edilmesi için hazırlıklara başladı. Hayatından endişe eden Selçuk aile fertleri ve Kınık boyunun bireyleriyle Yenikent bölgesinden çıkarak İslam ülkeleri ile Türk ülkelerinin birleştiği bir uc şehri olan Cend havalisine intikal etti. Selçuk'un bu göçü kaynaklara *"Türkistan'dan veya Turan'dan İran'a ve Daru'l-harb'den İslam diyarına"* göç etmek şeklinde belirtilip kaydedilmiştir. Bu göçün 961-962 yılında meydana geldiği tahmin edilmektedir. Bunun yanında Selçuk'un Cend'e gelişinin Oğuz Yabgu Devleti'nin Kıpçaklar tarafından yıkılması ile ilgili bulunduğu ileri sürüldüğü gibi, bu göçün başlıca sebebinin, yer darlığı ve otlak yetersizliği olduğu da söylenmektedir. Selçuk kısa sürede Cend bölgesine hâkim olmuş ve orada küçük bir beylik kurmuştu. Cend şehri ve çevresi, İslam dünyasına yakın olup, bu bölgede İslamiyet hızlıca yayılmakta idi.⁵⁰

Selçuk bir müddet sonra yanında bulunan ümerası ile bir durum değerlendirmesi yaparak içinde bulundukları şartları konuştular. Onlar İranlıların Müslüman olduklarını görerek birbirleri ile tartıştılar ve *"Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların türelerine uymazsak hiçbir kimse bize iltifat etmez ve bir tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azlık halinde kalırız"* dediler. Boy ileri gelenleri bu konu özelinde anlaştıktan sonra Harezm diyarında bulunan Zandak şehrine ulak gönderdiler. Burası bunların sürülerini otlattıkları çölün etrafında idi. Bunlar validen kendilerine İslam dinini öğretecek

⁴⁸ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, C. I, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016, s. 2.

⁴⁹ Mirhand, *Ravzatu's Safa*, Çev. Erhan Göksu, Ankara: TTK Yayınları, 2018, s.15.

⁵⁰ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 3.

bilgili birisini göndermesini dilediler. Vali beraberinde hediyeler ile birlikte kendilerine yaşlı bir adam gönderdi.⁵¹ Selçuk Bey, Oğuz Yabgusunun her yıl tanzim edilen vergiyi almak üzere Cend'e yolladığı görevlilere “kâfirlere haraç verilmeyeceğini” beyan ederek onları uzaklaştırmış ve Oğuz Yabgusuna karşı cihada başlamıştır. Yabgu ile olan mücadelelerinden ötürü gazi unvanını alan Selçuk Bey'e *el-Melikü'l-Gazi Selçuk b. Dukak* unvanı da verildi. Bu sıralarda Selçuk Bey'in bir sefer sırasında muhasara altına aldığı bir kaleden atılan ok, oğlu Mikail'i şehit etmişti. Bu hadiseden derin teessür duyan Selçuk Bey onun yetim kalan oğulları Tuğrul ve Çağrı adlı torunlarının yetiştirilmesine büyük bir önem göstermiştir.⁵²

Cend'de zamanla gücü daha da artan Selçuk Bey'in namı civara yayılmış ve bilhassa Karahanlı-Samani mücadelesinde yardımına başvurulmuş bir şahıs olmuştur. Öyle ki onun meydana getirdiği göçebe beylik Samaniler tarafından tanınmıştı. Samanilerin askeri yardım talebine oğlu Arslan (İsrail) önderliğinde yolladığı askeri birlik Karahanlıları mağlup etmişti. Onun bu hizmetlerine karşılık Samaniler Buhara ve Semerkant arasında bulunan Nur kasabasını yurtluk olarak verdiler. 990'lı yıllarda meydana geldiği öngörülen bu gelişmenin akabinde Arslan Bey'in emrindeki Türkmenler gelip bu bölgeye yerleştiler. Selçuklular, Karahanlılar ve Samaniler gibi iki teşkilatlı devlet mücadelesinde siyasi beceri ve yiğitlikleriyle başarı sağlamayı da becerdiler. Son Samani emiri Ebu İbrahim Muntasır Karahanlılara karşı devletini kurtarmak gayesiyle kalkıştığı girişimden menfi sonuç alınca, yardımlarına başvurmak üzere Oğuzlara sığınmış ve Selçuklular yanlarında el-Muntasır olduğu halde, Karahanlı komutanı Tigin'i hemen arkasından da Semerkant üzerine tertip ettikleri ani bir saldırı ile Nasr İlig-Han'ı 1003 yılında yenmişlerdir. Bir müddet sonra Selçuklular, Arslan Bey komutasındaki Samanlı kuvvetleri ile beraber 1004'te Karahanlı birliklerini üçüncü kez yenilgiye uğratmışlardır. Lakin tekrar asker toplayan İlig-Han, Selçuklu ve Türkmenlerin yardımından yoksun kalınca, bozguna uğradı ve hükümdarlığı sona ererek tarih oldu.⁵³

Pek uzunca süre yaşadığı görülen Selçuk Bey, 100 yaşını aşmış olarak 1007 yılı civarında Cend şehrinde öldü ve oraya defnedildi. Selçuk'un genç yaşta ölen

⁵¹ Gregory Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları, 1999, sayfa:293.

⁵² Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 96-97.

⁵³ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 97.

Mikail ile Arslan (İsrail), Musa İnanç ve Yusuf Yınal isimlerinde dört oğlu vardı.⁵⁴ Bunun yanında beşinci oğlu olarak Yunus'un adı da rivayet edilmektedir. Selçuk'un vefatının ardından eski Türk geleneğine göre büyük kardeş olan Arslan, Selçuklu ailesinin başına geçti ve Yabgu unvanını aldı. Öte yandan ailenin diğer fertleri kendilerine bağlı oymaklarla birlikte yarı müstakil olarak hayatlarını idame ettirmekteydiler. Böylece genellikle Tuğrul ve Çağrı Beylere bağlı olanlara Selçuklular, Arslan (İsrail) Yabgu'nun hâkimiyeti altında olanlara Yabgulular ve Yusuf Yınal'a tâbi olanlara da Yınallılar ismi verilmiştir. Selçuk'un ölümünden sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler, Yınallılar ve Musa İnanç Bey de Maverâünnehir'deki Nur kasabasına geldiler.⁵⁵

Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler ailenin büyüğü olan Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetini tanımakta idiler. Fakat dedelerinin vefatının ardından Cend şehrinden ayrılan Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcaları ile olan ilişkileri tam olarak bilinmemektedir. Ancak Samaniler Devleti'nin yıkılmasından ve Nasr Han'ın 1013 tarihinde ölümünden sonra Arslan Yabgu'nun Karahanlı soyundan Ali Tegin'in Buhara'da yeni bir devlet kurmasına kadar Maverâünnehir'de vakaların gelişmesini beklemesine karşılık Tuğrul ve Çağrı Beyler bir kere doğuya ardından batıya göç etmişlerdir. Görülen o ki onların doğuda Karahanlı Devleti'ne sığınmalarının sebebi, Maverâünnehir hükümdarı İlig Han Nasr'ın kendilerine karşı takınmış olduğu menfi siyasetin neticesidir. Tuğrul ve Çağrı Beylerin sığındıkları Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın da siyaseti Selçuklulara karşı pek müspet olmadı. Öyle ki bu iki kardeşi yakalamaya çalışmışsa da sadece Tuğrul Bey'i ele geçirebildi. Çağrı Bey üzerine de asker gönderdi. Çağrı Bey Buğra Han'ın yolladığı askerleri mağlup etti ve çok sayıda tutsak ele geçirdi. Sonuç olarak ele geçirilen esirler mukabilinde Tuğrul Bey'i de Buğra Han'ın elinden kurtardı. Böylelikle Tuğrul ve Çağrı Beyler tekrar Maverâünnehir'e geri gittiler. Fakat orada da işler umdukları gibi gitmedi. Buhara hâkimi Ali Tegin, onlarla mücadele etmek üzere hazırlıklara başladı. Bu gelişme akabinde Tuğrul Bey bir miktar kuvveti beraberinde götürerek çöllere çekilirken Çağrı Bey de Doğu Anadolu akınına gitti (1016-1021). Çağrı Bey Horasan, Rey ve Azerbaycan yolunu izleyerek Van havzasındaki Vaspurakan Krallığı topraklarına

⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası (TM)*, XIII, 2010, s. 117-118.

⁵⁵ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 5.

ulaştı. Bir keşif niteliğinde olan bu başarılı akın neticesinde çok miktarda ganimet ele geçirildi. Çağrı Bey'in elde ettiği bu müspet neticeyi haber alan Tuğrul Bey, çekilmiş olduğu çölden ayrılarak kardeşinin yanına geldi. Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler artık bölgedeki gelişmelerin kendi açılarından olumlu bir seyir takip etmesinden dolayı daha rahat hareket etmeye başladılar. Fakat bu durum amcaları Arslan Yabguyu endişelendirmeye başladı ve yeğenlerinden kuvvetlerini dağıtmalarını istedi. Bunun gerekçesi olarakta civardaki hükümdarların dikkatlerinin kendi üzerlerinde toplanmasının oluşturabileceği muhtemel menfi durum idi. Tuğrul ve Çağrı Beyler daha müsait bir zamanı kollamak üzere amcalarının önerisine uydular.⁵⁶

Türkistan'da siyasi dengelerin bozulması, civar hükümdarlarının uzun zamandır dikkatlerini celbetmekteydi. Öyleki hem bozulan dengeyi tesis etmek ve hem de yıkılan Samanilerin topraklarını üşleşmeyi arzulayan Karahanlılar ile Gazneliler, Ali Tegin'e karşı güç birliği içerisine girdiler.⁵⁷ Maverâünnehir bu iki büyük devletin hâkimiyet hırsını tetikleyen bir bölge olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han kardeşi Ali Tegin'in oradan atılmasını isterken, daha 1017 senesinde kuzeydeki Harezm bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmud, hâkimiyetini Maverâünnehir'e doğru yaymak istiyordu. Ali Tegin, 1024'te mevkiinden feragat eden Karahanlı büyük kağanı Mansur yerine geçen Yusuf Kadir Han'ı büyük kağan tanımamak için cephe aldığı bir sırada, Sultan Mahmud'a da Maverâünnehir ahalisinden Ali Tegin'den şikâyet mahiyetinde mektuplar gelmekte idi. Her iki hükümdar Buhara bölgesini bu istemedikleri komşudan kurtarmakta kararlı idi. Fakat onları Arslan Yabgu ve Türkmenler düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud arasında 1025 tarihinde meşhur Maverâünnehir görüşmesi meydana geldi. Kaynaklardaki ifadesiyle bütün '*İran ve Turan meselelerinin*' görüşüldüğü bu şafşatalı mülakatta, Kadir Han Selçukluların sayıca fazla ve mücadeleci kimseler olduklarını, hükümdarlık için koştuklarını belirttikten sonra, onların Gazneli Devleti için de tehlikeli bir hale girmeden önce, Türkistan'dan ve Maverâünnehir'den başka bir yere iltihak ettirilmelerini sultandan rica etti.⁵⁸ Ali Tegin ile Arslan Yabgu ikilisinin münasebetleri gayet iyi idi. Bundan yararlanarak bölgedeki etkinliğini artıran Arslan Yabgu, Gaznelilerin dikkatini

⁵⁶ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 98.

⁵⁷ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 99.

⁵⁸ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 10.

celpetmeye başlamıştı. Sultan Mahmud, Türkistan ile Balhan dağları arasındaki onbinlerce süvariye sahip Arslan Yabgu'nun hükümdarlık arkasında koşabileceğine de kanaat getirerek onu, bir aldatmaca ile Semerkant'a çağırdı.⁵⁹ Devrin en büyük hükümdarı ile görüşmenin kendisine avantaj sağlayacağını ve kuvveti ile namının artacağını sanan Arslan Yabgu 300 kadar beraberindeki isim ile Gazneli Mahmud'un ordugâhına geldi.⁶⁰

Mahmud, Arslan Yabgu ile sohbet esnasında, *“Ey emir! Gördüğünüz gibi biz genellikle Hind'e gaza yapmaya gideriz; Horasan askerlerden ve savunmadan boş kalır. Eğer ki bir düşman ve muhalif biri çıkar da naibimiz sizden yardım isterse, onların yardımına ne kadar asker verebilirsiniz”* dedi. O sırada İsrail'in elinde bir yay ve önünde iki ok vardı. İki oktan birini aldı ve Mahmud'a, *“Şu oku Türkistan'dan bizimle birlikte çıkan aşirete gönderdiğimde, 100 bin savaşçı gelir”* dedi. Mahmud, *“Daha fazlasına ihtiyaç olursa”* dedi. İsrail, *“Şu ikinci oku Balhan dağına gönderdiğimde, 50 bin savaşçı gelir”* dedi. Mahmud, *“Daha fazlasına ihtiyaç olursa”* dedi. İsrail, *“Şu yayı Turan'a gönderdiğimde, o kadar çok asker ve savaşçı gelir ki sayısını yüce Allah'tan başka kimse bilmez”* dedi. Mahmud bunu duyunca ondan korktu. İsrail sarhoş olup kendinden geçince onu tutukladı ve bağlı olarak Hindistan'daki Kalincar Kalesi'ne gönderdi. İsrail ölümüne değin 7 sene orada hapiste kaldı. Ölümünden önce kardeşleri ve çocuklarına haber gönderip hükümdar olmaları ve intikam almaları için onları teşvik etmişti. Arslan Yabgu hapsedilince, Selçukluların geride kalanları Ceyhundan Horasana geçmeleri için Sultan Mahmud'dan izin istediler.⁶¹ Göçebe unsura, yerleşik halk ve hassa askerlerine dayanan başlıca İslam devletlerinde zengin bir gelir kaynağı gözü ile bakılmaktaydı. İşte Gazneli Mahmud da bu gaye ile devlet ileri gelenlerinin görüşlerine aldırmadan onların Horasan'a inmelerine müsaade gösterdi. Gazneli Mahmud'un Arslan Yabgu'ya bağlı 4000 çadırılık Oğuz kütlesinin Horasan'a geçmesine izin vermesi, başta vezir olmak üzere, devlet erkânı ve kumandanların itirazlarına maruz kalmıştı. Hatta bunlardan Tus Valisi Arslan Cazib, Sultan Mahmud'a ok atmamaları için onların başparmaklarının kesilmesi önerisinde bulunmuştu. Sultan, Tus valisinin bu

⁵⁹ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, s. 99.

⁶⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar Türkmenler Tarihleri Boy Teşkilatları Destanları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2016, s. 95.

⁶¹ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çev. Ali Öngül, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2017, s. 49.

sözlerine hayret ederek ona; “Sen merhametsiz, katı yürekli bir adam imişsin.” cevabını vermişti.⁶²

Arslan Yabgu’nun esir edilmesinin ardından Tuğrul ve Çağrı Beyler ailenin başına geçti. Bu durum Ali Tegin’in hoşuna gitmiyor ve yeni Selçuklu şeflerini gayri meşru telakki ediyordu. Dolayısıyla başlangıçta kendilerine karşı siyaseti dostane olmadı ve iki kardeşi ele geçirmek için türlü hilelere başvurdu. Bu amaçla Selçuklu şefleri nezdinde peşpeşe elçiler gönderdi. Onları hoş sözlerle kandırmaya çalışıp Semerkant taraflarını fethetme davet etti. Selçuklular, Ali Tegin’in asıl amacını anladıklarından bu teklifleri kabul etmediler. Bu şekilde amacına ulaşamayacağını anlayan Ali Tegin başka bir hileye başvurdu. Tuğrul ve Çağrı’nın amcaları Musa’nın oğlu Yusuf’u yanına çağırarak onunla görüştü ve Yusuf’a hâkim bulunduğu alanlardaki bütün Türkmenlerin reisliğini verdi. Ayrıca ona Yabgu unvanını da tevcih etti. Ali Tegin bunu Selçuklu ailesinin içine nifak tohumu serpmek ve onları parçalamak için yapmıştı. Yusuf, Ali Tegin ile anlaşmış olmasına rağmen, Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı herhangi bir olumsuz tavır sergilemediği gibi, onlara karşı üstünlük kurmaya da çalışmadı. Fiiliyatta bütün gücün kullanımı yine eskiden olduğu gibi Tuğrul ve Çağrı Beylerin elinde kaldı. Bu suretle, bir dış tesir neticesinde Selçuklularda “*üçlü kolektif şeflik*” sisteminin temelleri atılmış oldu. Aileyi içten çökmeyi beceremeyen Ali Tegin, Selçuklulara karşı açıktan cephe aldı. Kumandanlarından Alp Kara vasıtasıyla, kendi gayesi doğrultusunda hareket etmeyen Yusuf’u ortadan kaldırttı. Tuğrul ve Çağrı Beyler bu hareketin öcünü Alp Kara’yı öldürüp ve Ali Tegin’in ordusunu mağlup ederek aldılar (1030).⁶³

Gazneli Sultan Mahmud’un ölümü (1030) üzerine başa oğlu Mesud’un gelmesi ile siyasi durum değişti. Selçuklular, tekrar Ali Tegin ile işbirliği yaparak Debusiye’de Harezmşah Altuntaş idaresindeki Gazneli ordusuna karşı savaştılar (1032). Diğer yandan bu savaş sırasında ağır yaralanan Altuntaş, Karahanlılar ile bir barış yaptıysa da akabinde hemen öldü. Mesud, Altuntaş’ın yerine oğlu Harun’u geçirdiyse de, kendi oğlu Said’e “harezmşah” unvanını verdi. Bu olay Harezm’in karışmasına sebep oldu. Ali Tegin’in 1034 yılında ölümü üzerine, Selçuklular, bu defa Gazneliler karşısında bağımsızlık mücadelesine başlamış bulunan Altuntaş’ın oğlu Harun’un daveti üzerine Maverâünnehir’den çıkarak Harezm’e göç ettiler. Bu

⁶² Sümer, *Oğuzlar*, s. 96-97.

⁶³ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1998, s. 34-35.

sırada Selçukluların eski düşmanı Cend Emiri Şah Melik onların Harezm topraklarında olduğunu haber alınca hızlıca harekete geçmiş ve bir baskınla Selçukluları vurmuştu. Selçuklulardan bu ani saldırı neticesi 7-8 bin hayatını kaybetmiş, çok sayıda kişi tutsak alınmış ve oldukça güç bir durumda Ceyhun'un diğer tarafına vararak Rıbat-ı Nemek adı verilen yerde konaklamışlardı. Öte yandan Harezmşah Harun, Selçukluların desteğinden yoksun olmamak için onlara birçok mal vererek ve vaatlerde bulunarak yerlerine geri dönmelerini sağladı. Selçuklular kısa süre zarfında toparlanmışlarsa da fazla zaman olmadan dostları Harun'u Gaznelilerin düzenlediği bir suikast sonucu kaybettiler (1035). Selçuklular bu dostlarını ölümü üzerine Harezm'de daha fazla kalamayarak Horasan'a göç ettiler. Yüksek ihtimalle burada zorlanmadan yurt tutabileceklerini düşünen Selçuklular, evvela, 1000 süvari ile Ceyhun'u aşarak Nesa'ya vardılar. Daha evvel buraya gelmiş olan Türkmenler ve Harezmliler de onlara dâhil olmaya başladılar. Selçuklu şefleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Gaznelilerin Horasan divanı reisi Sûrî'ye durumlarını bir mektup ile bildirmişler ve Sultan'ın hizmetine girmeyi arzuladıklarını beyan etmişler, buna mukabil Nesâ ve Ferâve'nin kendilerine yurt olarak tahsis edilmesini belirtmişlerdi. Ancak dile getirdikleri talepleri kabul edilmediği gibi, Sultan Mesud, vezirinin az daha bekleme tavsiyesini de kulak asmamıştı.⁶⁴ Sultan Mesud'un veziri kendisine

Siz bir büyük sultan ve ata ve dededen han oğlu hansınız. Bunlar bir bölük yırtıcı kabiledir, ancak savaştan korkmazlar. Bunlar ile sizin savaşmanız doğru değildir. Çünkü bunlar ölümü seçmişlerdir, ceng ve harbden asla, her ne derece olursa olsun, kaçmazlar. Ölümü seçmiş bir topluluğun elinden çok iş gelir ve hasmına galip olur. Eğer askerlerinizden bazıları yenilip, bunlardan firar edecek olurlarsa, saltanatın şerefi düşer, memleketin düzeni karışmış olur. Bunların nazarlarından bizim heybetimiz ve kalplerinde büyüklüğümüz kalmaz. Belki daha uygun olanı, bunlara iyi söyleyip, her birine geçinecek tımar, birer miktar akar ve şehir ve ülke vermenizdir. O yerin öşr ve haracı ve bâcı ile geçinip, her birisi sana yakınlık duysunlar ve bu yol ile kötülüklerinden kurtulmuş olasin, sonra fırsat bulduğun zaman her birinin hakkından gelesin. Bu hususta benim anladığım şekilde doğru görüş ve tedbir budur. Geri kalan padişahın emri ve hükmüdür

⁶⁴ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2020, s. 599.

dedi. Sultan Mesud ise bu söler üzerine vezirinin Selçuklular ile işbirliği içinde olup ihanet halinde olduğunu düşündü.⁶⁵

Gazneliler daha evvel bölgeye gelen Türkmen kuvvetleriyle birleşen Selçukluların 10-15 bin kişilik bir kuvvete ulaşmaları üzerine durumun nezaketini anladılar. Öyle ki vezir Sâhib-divân-ı Risâlet Ebû Nasr'a, "*Ey hâce! İşimiz şimdiye kadar çobanlarla idi; şimdi ise vilayetler fetheden kumandanlar geldi*" demişti.⁶⁶ Sultan Mesud gelişen vaka üzerine, Selçuklulara Hacib Beğtoğdu komutasında 17.000 kişilik bir ordu sevketti. Selçuklu ve Gazneli orduları Nesa civarında karşı karşıya geldiler. Burada Gazneli ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı. Selçuklular ise birçok ganimet elde ettiler. Bu galibiyete karşın halâ Gazneli Devleti'nin gücünden sakınmakta idiler. Gazneli Devleti vezirine elçi yollayarak çarpışmanın kendilerinden dolayı meydana gelmediğini beyan edip affedilmelerini talep ettiler. Taraflar arasındaki görüşmeler sonucunda Gazneliler Devleti, Musa Yabgu'ya Ferâve'yi, Çağrı Bey'e Dihistân'ı ve Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı bırakıyordu. Bunun yanında Sultan Mesud, Selçuklu şeflerine hil'at, menşur ve sancak yollayarak "*Dihkân*" unvanını vermişti. Buna mukabil onlarda sultana itaat edecekler ve kendilerinden birisini herdaim esir olarak bulunduracaklardı. Bu galibiyet ve anlaşmayla Selçuklular kendilerini meşru bir kuvvet olarak kabul ettirmişler ve devletleşme yolunda önemli bir merhaleyi aşmış oldular.⁶⁷ Fakat taraflar arasında varılan bu mutabakat kısa sürdü. Yeni katılımlar ile sayıları bir hayli artan Selçuklulara, Gazneliler'in bıraktıkları yerler dar gelmeye başladı. Bunun doğal bir neticesi olarak da kendilerine belirlenen hudutların dışına çıkarak Ferâ, Cuzcân ve Serahs'a akınlar tertip ettiler. Ayrıca Sultan Mesud'a müracaat ederek Merv, Serahs ve Baverd'in kendilerine bırakılmasını, buna mukabil kendilerinin Gazne Devleti'nin ücretli askeri olmayı, Horasan'da mahalli düzeni sağlamayı ve verilecek her görevi yerine getirmeyi önerdiler. Bu gelişmenin ardından Sultan Mesud, Türkmenleri Horasan'dan tamamiyle atmak amacıyla kalabalık bir ordu meydana getirdi. Hâcib Sü-başı bu ordunun komutasına atandı. Anlaşılan o ki, siyasi kavrayışı zayıf olan Sultan Mesud ise durum bu kadar nazikken Hindistan'a sefere çıkmaya karar verdi. Fakat Gazne ordusu Selçuklular üzerine yürümekte kararsız kalmakta ve Nişabur'da

⁶⁵ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuk-Nâme I*, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977, s. 9.

⁶⁶ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 68.

⁶⁷ Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 599-600.

durmaktaydı. Sonunda Sultan Mesud'un talimatı ile yürüyüşüne başlayan ordu, mayıs bitmek üzereyken Serahs bölgesine ulaştı. Buraya yakın bir bölgede meydana gelen çarpışmada, Çağrı Bey'in muazzam çabaları neticesinde Selçuklular galip geldi. Gaznelilere karşısında elde edilen ikinci gaibiyetin akabinde Selçuklular, Horasan'ın tamamını kendi hâkimiyetleri altına alıp yeni bir devlet kurma yoluna gittiler. Yapılan kurultayda, eski Türk telakkisine göre ülkeyi kendi aralarında üleştiler. Bu paylaşımda Tuğrul Bey Horasan'ın en önemli şehri Nişabur'u, Çağrı Bey Merv'i, Musa Yabgu ise Serahs'ı aldı. Selçuklu şeflerinin aralarında yapmış oldukları paylaşıma uyarınca, Tuğrul Bey'in vücuda getirilmekte olan Selçuklu Devleti'nin reisliğine geldiği ve ailenin bu durumu kabul ettiği görülmektedir. Öyle ki, Tuğrul Bey'in ana bir üvey kardeşi İbrahim Yınal, Gazne ordusu tarafından boşaltılmış olan Nişabur şehrini teslim almak için öncü kuvvet olarak yollandı. Nişabur'a varan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in adaletli ve iyi bir idareci olduğunu halka anlattıktan sonra onun adına "*es-Sultanü'l-Muazzam*" unvanı ile hutbe okuttu. Kısa bir zaman sonra Nişabur'a varan Tuğrul Bey, gösterişli bir tören ile karşılandı. O, burada Sultan Mesud'un tahtına oturdu ve halka adil bir yönetim sergileyeceği yönünde taahhütte bulundu. Merv şehrinde ise hutbe "*Melikü'l Mülûk*" unvanı ile Çağrı Bey adına okundu. Selçukluların elde ettiği bu galibiyet civarda büyük yankımlar yaptı. Abbasi halifesi el-Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'e elçi göndererek kendisini kutladı.⁶⁸

Nişabur öteden beri siyasi bir merkez olmasından ötürü Selçuklular tarafından da buraya çok fazla önem gösterilmekteydi. Selçuklular devletleşme sürecinde ilk siyasi ve idari yapılanmayı bu şehirde gerçekleştirdiler. Ancak şehirdeki idari gelenek Gazneli Sultanlığı tarafından oluşturulduğu için buradaki ümeranın yeni durum karşısındaki tutumunun ne olacağı oldukça önem arz etmekteydi. Kimler Tuğrul Bey'in yanında olacak, kimler Gazneli Devleti'ne sadık kalacaktı. Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey'in de ümera ile olan ilk ilişkileri bu hassas dengede tezahür etmeye başlamıştır.

⁶⁸ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 101-102.

2.2. Selçuklu Devleti Kurucu Beylerinin Horasan Vilayetleri Ümerası ile İlişkileri

Selçuklular Horasan'a girdikleri zaman Gazneli idarecilerden ilk irtibata geçtikleri kişi Nişabur yöneticisi ve Horasan Sahib-i Divan-ı olan Ebu'l Fazl es-Sûrî olmuştur.⁶⁹ Sûrî mağlubiyet haberi geldikten sonra derhal örfî bir idare ilan etmiş, birkaç kişinin başını kesmiş, birçoklarının da tutuklatarak ellerini bağlamıştı. Sonra kendisi şehri koruyan askerlerle birlikte hareket ederek hazineyi de yanlarına alarak Bust köyüne gitmişlerdir.⁷⁰ Sûrî ve askerlerin şehirden ayrılmasının akabinde Selçuklu kuvvetleri şehir önüne gelmiş, bu durum şehir halkının son derece paniklemesine sebep olmuştu. İbrahim Yınal şehre bir elçi göndermiş, şehrin anlaşma yolu ile teslimini istemiş, bu gerçekleşmemesi halinde kalabalık bir ordunun Nişabur'a doğru gelmekte olduğunu beyan etmiştir. Bu andan itibaren de Kadı Said'in adı ön plana çıkmıştır. O şehrin herhangi bir olumsuzluk yaşanmadan el değiştirmesinde başat rol oynamıştır. Nişabur halkı da Selçuklulara verilecek cevabı tanzim etmek üzere şehrin büyüğü ve lideri olarak gördükleri Kadı Said'e gitmişlerdir. Kadı kendisine gelenleri dinmiş onlara şu şekilde seslenmiştir:

*Vaktiyle İlek'in askerleri Subaşı Tegin ile birlikte gelince Belh ahalisi onlarla savaşmaya başladı. Neticede Subaşı Tegin üstün geldi, ahaliyi öldürdü, mallarını yağma etti. Nişabur ahalisi bugün yapılacak şeyi yaptı. Emir Mahmud Multan'dan Gazne'ye geldikten ve işlerini yoluna koymak için bir müddet orada kaldıktan sonra Horasan tarafına yola çıktı. Bu Belh şehrine geldiği vakit kendisinin yaptırdığı Bâzâr-i âşikan'ı yanmış buldu, bunun için kızdı, Belhlileri azarladı. Onlara, 'Ahalinin savaşla ne işi var? Ahali bu işten ne anlar? İşte bunu için elbette şehriniz viran olup gitti. Benim böyle gelir getiren büyük bir eserim mahvoldu. Bunun size ödetilmesi lazım olduğu halde bundan geçiyoruz, fakat bundan sonra da böyle bir şey yapmayın. Eğer kuvvetli bir padişah size musallat olur, sizden haraç ister ve sizi korursa ona itaat edin, haracını verin, kendinizi kurtarın. Siz Nişabur ve diğer şehirlerin ahalisine niçin bakmadınız? Onların yaptıkları doğrudur; bu yüzden memleketleri yağmaya uğramadı. Siz niçin kendilerinde ödenmeyecek kadar haraç istemedikleri halde vermeyen ve fakat sonunda, biz yaptığımızdan tövbe olduk, bir daha böyle hatada bulunmayacağız, diye pişman olan memleketlerin ahalisine baktınız' demişti. İşte bugün bizim durumumuz o zamanki durumun aynıdır.*⁷¹

dedi.

⁶⁹ Mustafa Demirci ve Sinan Saçar, "Selçukluların Nişâbur'a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi", S.41, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019, s.286.

⁷⁰ Ebu'l Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhaki, *Târih-i Beyhakî*, Ter. Necati Lügal, Ankara: TTK Yayınları, 2019, s. 511.

⁷¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 517.

Gaznelilerden gayri memnun olan şehrin ileri gelenleri İbrahim Yınal'ın elçisine Nişabur halkının Selçuklular ile çatışmayacağını bildirdi. Bu suretle dilediği cevabı alan İbrahim Yınal bir sonraki gün Hürremek Bahçesi'nde meraklı şehir halkı tarafından karşılandı. İbrahim Yınal Cuma günü şehrin büyük camisine giderek hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttu.⁷² Akabinde bir müddet sonra Tuğrul Bey şehre geldi. Kendisi için Bâğ-i Şâdiyâh-i Hasenekî'yi hazırladılar. Şehrin bütün ileri gelenleri Tuğrul Bey'i karşılamak üzere evlerinden ayrıldılar. Kadı Said karşılama merasimine katılmadı. Tuğrul Bey'in beraberinde geneli silahlı üç bin süvarisi vardı. Kendisi yayını kurmuş koluna takmış ve üç tanede ok arasına koymuş idi. Ertesi gün Kadı Said de geldi. Kadı Said Tuğrul Bey'in yanına geldiği vakit o ayağa kalktı, tahtın önüne aşağı bir minder koydular, kadı onun üzerine oturdu ve söze başlayarak,

Padişahın ömrü uzun olsun, sizin bu üzerinde oturduğunuz Sultan Mesud'un tahtıdır. Gayb perdesinin arkasında böyle bilmediğimiz birçok şeyler vardır ve bundan sonra neler zuhur edeceği bilinmez. Aklını başına al, Tanrı'dan kork, adalet yap, haksızlık görenlerin, aciz kalanların şikâyetlerini dinle, askerlerin zulüm yapmasına meydan verme; çünkü zulüm uğursuzluktur. Ben bu ziyaretimde senin hakkını ödemeye geldim, bir daha gelmem, çünkü ilim ile meşgulüm, başka şeylerle uğraşmam. Eğer sen bu verdiğim öğütleri dinlersen bunlar sana yetişir” dedi. Tuğrul Bey de, “Ben artık bundan sonra size buraya kadar gelmeniz için zahmet vermem, bir şey sormak icap ederse bir vasıta ile size arz ederim. Söylediğiniz öğütlerin hepsini kabul ettim, hepsini yerine getireceğim. Bizde burada yabancıyız. Taciklerin adetlerini bilmeyiz. Kadı hazretleri vasıtalarla öğütlerini bizden esirgemesin.”⁷³

dedi.

Tuğrul Bey'in Nişabur'da iletişim üzere olduğu diğer bir isim Ebu'l-Kasım Ali Buzgânî'dir. Onun, Gaznelilerin Horasan idaresinden hoşnut bulunmaması sebebiyle Selçuklularla kontak kurarak kendilerini Nişabur'a davet ettiği ve bu yönde çaba gösterdiği söylenebilir. Öyle ki onu, İbrahim Yınal'ı Nişabur'da karşılamak üzere başlatılan hazır çalışmalarında en ön saflarda görmek mümkündür. Bunun yanında Tuğrul Bey namına şehirde hutbe okunması için aldığı tedbirleri de bu çerçevede okumak yerinde olsa gerek. Her ne kadar İbrahim Yınal, Nişabur'a herhangi bir direniş ile karşılaşmadan girmiş olsa da yanında yaklaşık üç yüz civarında asker bulunmaktaydı. O zamana kadar şehirde hutbeler hep Sultan Mahmud ve onun ölümünün ardından oğlu Mesud adına okutulmakta idi. İbrahim

⁷² Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 77.

⁷³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 519-520.

Yınal'ın hutbeyi Tuğrul Bey adına okutma girişimi halkı galeyana getirebilir ve şehirde Selçuklu hâkimiyetinin tesis edilmesi henüz çok erken bir zamanda tehlikeye girebilirdi. Bu durumun bilincinde olan Ebu'l Kasım süratle hareket ederek şehirde yaklaşık dört bin kişilik bir askeri kuvvet oluşturmuştur. Bu tedbirler vesilesiyle İbrahim Yınal ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan şehirde hutbeyi Tuğrul Bey adına okutabilmiştir. Bu olaydan bir hafta sonra şehre gelen Tuğrul Bey'in habercilerinin getirdiği mektuplardan biri de doğrudan Ebu'l Kasım'a yazılmıştır. Bu, Ebu'l Kasım'ın Tuğrul Bey tarafından bilindiğinin bir ispatıdır. Tuğrul Bey şehre geldikten iki gün sonra Ebu'l Kasım'a yararlılığından ötürü ödül vermiştir. Ona vilayet vermiş, bizzat kendisinin hazırladığı zırhlı kaftan ve ceket ile Türk geleneğine uygun olarak altın eyer hediye etmiştir. Bu hal bize Selçuklu hizmetine giren ilk Gazneli devlet adamının Ebu'l Kasım olduğunu işaret etmektedir. Ebu'l Kasım bu noktadan hareketle söylenebilir ki Tuğrul Bey indinde yeni girilen bölgede askeri cenahı temsil etmektedir. Bunun yanında Tuğrul Bey'in iletişim halinde bulunduğu sivil şahıslar da bulunmaktaydı. Bu isimlerin en mühimlerinden biri İmam Muvaffak'tır. O, Selçuklular şehirde hâkimiyet kurduklarında Ebu'l Kasım'ın yaptığı gibi Selçuklular safında yer tutmuştur. Bir diğer önemli isim ise Tuğrul Bey adına okunulan hutbede oynadığı rolle adı geçen Hatip Ebu İsmail Sabunî'dir.⁷⁴

Selçuklu şeflerinin Horasan'da devlet olma yönünde başlattıkları gayretler bu dönemde, hanedanın içyapısında da önemli değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu değişim, evvelce bahis mevzuu olan üçlü şeflik sisteminden tek hükümdarlık sistemine geçişin ilk adımları yönünde yorumlanabilir. Bu suretle yağmacılık ve ganimetle hayatlarını idame ettiren Selçukluların teşkilatlı bir devlet düzenine geçişin ilk adımlarını attıkları söylenebilir. Bunun yanında bu sürecin pek te rahat gerçekleşmediği yaşanan bazı vakalarda görülmektedir. Nişabur'un alınması esnasında Tuğrul ve Çağrı Bey arasında geçen bir tartışma, Selçukluların devletleşme sürecinde karşılaştıkları ana sorunları meydana çıkarması açısından mühimdir. Buna göre Nişabur'a varan Çağrı Bey ve Oğuzlar şehri yağma etmeği arzulamışlar, Tuğrul Bey ise bu durum karşısında bıçağını boğazına dayayarak bunun gerçekleşmesi durumunda kendi hayatına son vereceğini beyan etmiştir. Neticede Çağrı Bey ve Oğuzlar 30.000 dinar mukabilinde şehri yağmalamaktan caymışlardır. Tuğrul Bey'in

⁷⁴ Demirci ve Saçar, *Selçukluların Nişâbur'a Girişi*, s. 288-289.

bu tutumu kendisinin eski Oğuz kabile ananelerinin yerine, onları dizginleyerek daha merkezileşmiş bir devlet anlayışına taraf olduğunu işaret etmektedir.⁷⁵

Horasan'ın Selçuklularca kuşatıldığı bilgisi verilen Sultan Mesud, 50.000 piyade ve 300 filden oluşan kalabalık bir ordu ile hareket etti. Gelişen durum üzere harekete geçen Çağrı Bey, 1039'da Ulyâabâd'da yenilgiye maruz kaldı. Bu vakadan sonra Tuğrul Bey Nişabur'dan, Musa Yabgu Merv'den Serahs'a geldi. Kendi aralarında gerçekleştirdikleri durum değerlendirmedinde iki farklı görüş ortaya çıktı. Tuğrul Bey ve Musa Yabgu'nun meydana koydukları Batı İran'a çekilme görüşü Çağrı Bey tarafından kabul görmedi. Ona göre Gazneli ordusunun hantal olmasından ötürü onları yenmek mümkün olabilirdi. Neticede Çağrı Bey'in fikri kabul edildi. Üç şefin emrinde 20.000 civarında atlı bulunmaktaydı. Bu kuvvetleriyle Gazne ordusunu Talhab'da karşıladılar. Günlerce devam edan çarpışmaların ardından Selçuklu kuvvetleri yenilerek geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bundan sonra gayri nizami harp başladı. Bu amaçla da Gazne ordusunu susuz ve ikmalsiz bırakmak suretiyle yıpratmak faaliyetine girişildi. Sultan Mesud bir elçi kanalıyla Selçuklular ile müzakere etmek amacıyla olduğunu beyan etti. Gerçekleşen görüşmeler neticesinde; Nesâ, Bâverd, Ferâve Selçuklulara verilecek, buna mukabil Selçuklular Nişabur, Serahs ve Merv gibi şehirlerden çıkacaklardı. Aslına bakılırsa Sultan Mesud, Selçukluları Horasan'dan tamamiyle def etmek gayesindeydi. Bu durumun Tuğrul ve Çağrı Beyler de farkındaydı. Fakat hem Selçuklular hem de Gazneliler bu süreçte zamana ihtiyaç duymakıyadı. Bu amaçla anlaşma koşullarına bile dikkat etmediler. Sultan Mesud'un takibi sonucu Selçuklular çöle çekilmek zorunda kaldı. Bu durumda Selçukluların takibinin zor olacağına kanaat getiren Sultan Mesud, 1040 yılı Ocak ayında Nişabur'a girdi. Tuğrul Bey'in oturduğu taht ile Selçuklulara ait binalar kırıp dökülerek meydana getirilmekte olan devletin izleri silinmeye çalışıldı.⁷⁶

Nişabur'a geri dönen Sultan Mesud, Selçukluların arkasını bırakmayarak 1040 yılında Tus ve Serahs'a tarafına yürüdü. Durumun nezaketine binaen konuyla alakalı değerlendirme yapan Selçuklu şefleri tekraren Çağrı Bey'in ısrarlarıyla Sultan Mesud ile çarpışma fikrini kabul ettiler. Netice itibarıyla çöllerden çıkan Selçuklular Serahs'a tarafına hareket ettiler. Geçtikleri yerlerdeki bütün su kuyularını

⁷⁵ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 79.

⁷⁶ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 102-103.

kullanılmaz hale getirerek Gazne ordusuna yıldırıcı akınlar tertip ettiler. Sonunda Selçuklular, Merv şehri civarındaki Dandanakan Hisarı önünde çarpışmayı kabul ettiler. 22-24 Mayıs 1040 tarihleri arasında meydana gelen savaşta Selçuklular galip geldi. Gazne ordusunun genel yekünü bertaraf edildi, ordunun elindeki savaş gereçleri ve çok sayıda para ile ganimet elde edildi.⁷⁷

Galibiyete mukabil oluşturulan kurultayda Tuğrul Bey yeniden tahta geçerek “Horasan Emiri” namıyla selamlandı. Ayrıca Türkistan hanlarına, Ali Tegin oğullarına ve Türkistan önde gelenlerine zaferi bildiren mektuplar yazıldı. Fethedilen topraklar ile ileride alınması amaçlanan topraklar hanedan üyeleri arasında üleşildi. Bunun yanında toplantıda karara bağlanan önemli gelişmelerden biri de meydana gelen yeni siyasi yapının tanınması gayesiyle Abbasi halifesine mektup yazılması olmuştur. Selçuklu elçisi Ebû İshak el-Fukkaî ile Bağdat’a gönderilen mektup, devletin henüz kuruluş aşamasında Sünnîliğe ve Abbâsî hilafetine bağlılığı göstermesi açısından da önemlidir.⁷⁸

2.3. Tuğrul Bey Dönemi Sultan Ümera İlişkileri

1040 senesinde gerçekleşen Dandanakan Savaşı’ndan sonra Selçuklular süratli bir inkişaf sürecine başlamışlar, Abbasi Halifeliği’ni korumaları altına alarak bu dönemde Şiî Fâtımî tahakkümü altından bulunan İslam âleminin siyasi ve askeri reisliğini üzerlerine almışlardı. Büyük Selçukluların siyasi yükselişiyle birlikte idari yapı, ekonomi ve dış politikanın idaresi, bürokrasi ve merkez-taşra teşkilatlarının yönetimi gibi alanlarda da hızlı bir kurumsallaşma yoluna girilmiştir. Öyle ki siyasi iktidarın hâkimiyet sahasının çoğalmasıyla varlık alanına gelen ve merkezi idarenin kurumsallaşmasıyla birlikte mutlaklaşma yönünde eğilim gösteren vezirlik müessesesi de bu minvalde meydana gelmiştir. İktidar şeması içerisinde sultanın birinci vekili ve onun iktidarını sürdüren bir güç olarak vezir, ilk defa Selçuklu siyaseti içinde vücut bulmuştu ve zaman zaman sultanın iktidarını bile gölgeleyebilecek bir kudreti bünyesinde barındırıyordu. Onun gücü sultanın gücünü yansıtıyor ve yetkileri hükümdarın büyüklüğüne işaret ediyordu. Devletin inkişafında yarar gösteren devlet adamlarının idari yapı üzerinde nüfuzları da tabii olarak artıyor, sultanın güvenini kazanan bu kişiler, devlet teşkilatı içerisinde daha

⁷⁷ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 103-104.

⁷⁸ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 87-88.

geniş salâhiyetler kazanıyorlardı. Nitekim evvelce başka Selçuklu vezirlerinin de hizmet ettiği bilinmesine karşın bazı kaynaklarda sultanın ilk veziri olarak belirtilen Tuğrul Bey'in veziri Amidülmülk Kündürî, kendine özgü yetenekleri ve icrâî çalışmalarıyla Selçuklu vezirliğinin kurumsal olarak bir anlamda yeni bir hüviyet kazanmasını sağlamış, bu suretle vezirlik makamına adeta yeni bir içerik kazandırmıştır. Muktedir vezir özellikle Selçuklu-Abbasi münasebetlerinde belirleyici rol oynamasıyla Selçuklu siyasetinin İslam dünyasındaki meşruiyet zemininin güçlendirilmesinde son derece önemli bir vazifeyi ifa etmiş ve Büyük Selçukluların inkişafında deyim yerindeyse damgasını vurmuştur.⁷⁹

Kündürî, 1024'te Nişabur'un Turaysis bölgesindeki Kündür köyünde dünyaya geldi. Muhtelif kaynaklarda adı Muhammed b. Mansur olarak geçmektedir. Şeybaniler'in Beni Cerrah koluna dâhil olan ailesi Herat'a yerleşmişti. Babası Kündür köyünün dihkânı idi. Öğrenimini, Nişabur'da bitiren Kündürî, şair Baharzi ile beraber Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'in derslerine katıldı. Fıkıhla iştigal etti. Arapça ve Farsça'yı belledi. Sultan Tuğrul Bey Nişabur'u aldığıında (1038) Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'e iyi düzeyde Arapça ve Farsça bilen birini kâtip olarak vazifelendirmek gayesinde olduğunu söyledi, o da Kündürî'yi önerdi. Başlangıçta saraydaki kapıcı ve haciblerin teftişi ve istihbarat işleriyle alakadar olan vazife üstlenen Kündürî, bu görevden hoşnut olmayınca Harezm'in yönetimine memur edildi. Harezm'de olduğu sürede Tuğrul Bey onu büyük ihtimalle Harezmşah ailesinden bir hanımı kendisine istemesi için vazifelendirdi. Ancak Kündürî bu hanımı kendisine aldı ve akabinde Tuğrul Bey'e isyan etti. Fakat saklandığı kaleden yakalanarak sultanın huzuruna getirildi ve onun talimatıyla hadım edildi. Başka bir söylentiye göre ise onun Tuğrul Bey'den korkup kendisinin evlenebilecek vaziyette olmadığını kanıtlamak için kendi kendini hadım ettirdiği rivayet edilmektedir. Tuğrul Bey, Kündürî'yi hadım ettirerek cezalandırmasının yanında ehliyet ve liyakatinden ötürü onu vazifesinde görevlendirmeye devam etti ve ihtimaldir ki emir-i şikâr tayin etti. Kündürî, reisü'r-rüesa Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali b. Mikail'in vezirliği esnasında Divanü'r-resail'de kâtip vazifesinde bulundu. Ebu Muhammed Hasan ed-

⁷⁹ Mustafa Alican, “Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü”, JASSS, S. XXIX, Autumn 2014, s. 238-239.

Dihistani'den sonra vezir olarak atandı.⁸⁰ O, vezirlik görevinden evvel de Tuğrul Bey'in önde gelen ümerası arasında bulunmaktaydı. Öyle ki Râvendi'de geçen bir kayda göre Tuğrul Bey Hemedan'a geldiği vakit, orada evliyadan üç pir vardı. Baba Tahir, Baba Cafer ve Şeyh Hamşâ. Hemedan taraflarında Hızır adıyla anılan küçük bir dağ bulunmaktaydı ve bunlar onun üstünde duruyorlardı. Tuğrul Bey'in dikkatini çektiler. Orada kalabalığı durdurup atından indi ve Kündürî ile yanlarına giderek, ellerini öptü. Baba Tahir biraz mecnun gibiydi. Sultana şöyle hitap etti; "Ey Türk Allah'ın kullarına ne yapacaksın?" Sultan, "Ne buyurursan" Baba, "Allah'ın buyurduğu şeyi yap. Ayet: Muhakkak ki Allah adalet ve ihsan yapılmasını emreder." Sultan ağlayarak dedi ki "Öyle yaparım." Baba onun elini tuttu ve dedi ki "Benden kabul ediyor musun?" Sultan cevap verdi "Evet." Baba'nın parmağında uzun yıllardır abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Onu parmağından çıkartıp sultanın parmağına taktı ve "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol." dedi. Sultan da onu daima yanında bulundururdu.⁸¹

Kündürî'nin Tuğrul Bey tarafından büyük öneme haiz olması onun Haremz'de işlediği kabahate rağmen sultan tarafından vazifesinde bırakılmasından anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ardından gelen senelerde devlet kademesinde en üst makama giden yolda hızlı bir seyir takip ederek 1055 yılında, büyük olasılıkla Sultan'ın Bağdat'a girişinden az evvel vezirlik makamına getirildi. Bazı kaynaklarda Kündürî'den Tuğrul Bey'in ilk veziri olarak bahsedilmektedir. Fakat kendisinden evvel üç ya da dört kişi Sultan'a vezirlik yapmıştır. Bunun yanında farklı kaynaklar kullanılarak yapılabilecek bir karşılaştırma ile isimleri Buzgân salârı Ebû'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Cüveynî, Reîsü'r Ruesâ Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ali b. Mikâil, Ebû'l-Feth Razî, Abdurrahman Alpzen el-Agâçî ve Nizamülmülk Ebû Ahmed ed-Dihistanî şeklinde netleştirilebilecek olan bu vezirlerin hiçbirisi gerçek manada siyasi iktidar gücünü kullanmamış, Kündürî'nin elde ettiği iktidara hiçbir zaman sahip olmamışlardır. Kündürî'nin vezirlik makamının başına geçirilmesi yeni bir siyasi güç olarak dikkatleri çekmekte olan Selçuklular ile Abbasiler arasındaki münasebetlerin

⁸⁰ Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", C.XXVI, Ankara: TDVİA, 2002, s. 554; Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye*, Çev. Necati Lûgal, Ankara: TTK Yayınları, 1943, s. 17.

⁸¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi, *Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1957, s. 97-98.

yoğunlaşmaya başladığı bir zamanda vuku bulmuştu. Yüksek ihtimalle o, henüz vezirlik makamına getirilmeden divân-ı resâilde Abbasiler ile Selçuklular arasında yeni başlamış olan yazışmaları koordine ediyor, fasih Arapça bilgisinin yanında haiz olduğu bürokratik itibar ile öne plana çıkıyor ve taraflar arasındaki ilişkilerde en mühim vazifeyi üstleniyordu.⁸² Öyle ki bu vaziyet kaynaklara da yer almıştı. Bundarî, eserinde geçtiği şekliyle

Kündürî, akıl, fasih, faal ve vakarlı bir zattı. Makamının bihakkın sahibi olup sultan nezdinde itibarı büyüktü, hayrı umulur ve satvetinden korkulurdu. Sultan, bunun kulağı ile işitir ve bunun gözüyle görürdü ve bunun izni ve esirgemesiyle yükseltir ve alçaltırdı. Bunun yüzünde heybet ve gözündeki isabet vardı.

diyerek Kündürî'nin Tuğrul Bey nezdindeki önemini ortaya koymaktadır.⁸³

2.4. Tuğrul Bey'in Abbasiler ile İlişkilerinde Ümeranın Tavrı

Abbasi halifesi Kaim-Biemrillâh, Arslan Besasiri'nin sebep olduğu karışıklıkları bertaraf etmek üzere Tuğrul Bey'i 1045 yılında elçiler kanalıyla resmen Bağdat'a çağırdı. O esnada Orta İran konuları ile iştigal etmekte olan Tuğrul Bey'in bu davete müspet bir cevap ortaya koymadığı görülmektedir. Abbasi hilafeti, bu sırada organize ettiği elçilikler vesilesiyle, Selçuklu hâkimiyetini onaylayarak Tuğrul Bey'e değişik unvanlar ve lakaplar tevdi etti. Halife tarafından 1052 senesinde kapalı bir şekilde ikrar edilen yeni bir davete karşın, Tuğrul Bey Bağdat'a yol almak üzere acele etmedi. Orta ve Batı İran fethinin bitirilmesi ve Bizans seferi, Irâk-ı Arab'da siyasi koşulların tamamen Selçuklular tarafına dönmesini sebep oldu. Bu koşulların kendine oluşturduğu müsait durumdan faydalanan Tuğrul Bey, fillerle güçlendirilen kalabalık bir kuvvet ile Bağdat üzerine hareket etti.⁸⁴ Halife, hatiplere Bağdat camilerinde hutbeyi Tuğrul Bey namına okumalarını emretti. Böylece 15 Aralık 1055 Cuma günü Tuğrul Bey adına hutbe okundu. Tuğrul Bey, Halife'yi haberdar edip Bağdat'a girmek üzere müsaade talep etti, o da müspet karşılık verdi. Tuğrul Bey en-Nehrâvan'a kadar geldi. Halifelik veziri Reîsü'r-rüesâ, kadılar, nakipler, eşraf ve hizmet erbabı ile devletin ileri gelen ümerası kalabalık bir alayla Tuğrul Bey'i karşılamak üzere çıktı. Tuğrul Bey onların kendisini karşılamak üzere çıktıklarını haber alınca kumandanları ve veziri Kündürî'yi gönderdi. Halifenin veziri Sultan'ın

⁸² Alican, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî", s. 242-243.

⁸³ Al-Bondârî, Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al'Usra, "Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi", Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK Yayınları, 2016. s. 7.

⁸⁴ Özgüdenli, Selçuklular, I, s. 103-104.

katına gelince Halife'nin mektubunu arz etti ve kendilerinin herhangi bir zarar görmeyeceği hususunda yemin etmesini istedi. Tuğrul Bey yoluna devamla 18 Aralık 1055 pazartesi günü Bağdat'a girerek orduğahını kurdu. Görüldüğü gibi Tuğrul Bey Bağdat'a girdiğinde Kündürî kendisinin yanındaydı. Kündürî'nin buradaki ilk işi, Selçuklular ile Bağdatlılar arasındaki dilin farklı olamasından ötürü Türk askerlere saldırması neticesinde onları koruyan Şî Kerh Mahallesi ahalisini himaye etmek oldu. Kündürî, Alevilerin nakibi Adnan b. Er-Radî'yi haberdar edip huzura gelmesini istedi. Vezir, Adnan'a Tuğrul Bey namına teşekkür etti ve mahalleyi muhafaza etmek üzere bir süvari birliğini de O'nun yanında Kerh'te bıraktı.⁸⁵ Selçuklular uzunca zamandır Abbasi Halife'sini tahakkümü altında tutan Büveyhîleri devre dışı tutarak Bağdat'ta kontrolü ve asayişini temin ettikten sonra şehirdeki siyasi otorite Sultan'ın, dolayısıyla da taraflar arasındaki iletişimin kurucusu vazifesindeki vezir Kündürî'nin eline geçmişti. Kendisine Halifelik Sarayı'nda bir çalışma ve konaklama odası verilen Kündürî, işleri bu merkezden yönlendirmeye başladı. O, bir taraftan şehirde Selçuklu otoritesini temin etmeye çalışırken diğer taraftan eski nizamın izlerini silme çabası içindeydi.⁸⁶ Öncelikle Büveyhîlerin veziri Ebûsad'ı tutuklattı. Sonra, onun temiz bir insan olduğuna kanaat edince salıverdi ve ona Irak'ta idari bir vazife verdi. Akabinde vefat eden Kâdî'l-Kudâtı Ali b. Mâkule'den boşalan yere Ebû Abdullah Muhammed İbnü'd Demegani'yi getirdi. Böylece Abbasi üst makamlarındaki Selçuklu nüfuzun artmasını temin etmiş oldu.⁸⁷

Vezirin Bağdat'taki çalışmaları sadece idari yapının şekillendirilmesi ile kalmamıştı. O, 1056 senesinde Tuğrul Bey'in yeğeni olan Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile Halife'nin evlenmesinde de başat aktör konumundaydı. 13 Mart 1056 Çarşamba günü Halife ile Hatice Arslan Hatun'un 100 bin altın mihr karşılığında nikâhları kıyıldı. Nikâhta Kadi'l Kudât Demegani, başkadı Mâverdi ve nikâh hutbesini okuyan İbnü'l Müslime hazır bulundular. Gelinin hilafet sarayına gelmesinin akabinde huzura çıkarak "Sizin hâdiminiz Tuğrul Bey, emanetin Hilafet Sarayı'na getirilmesi hususunda sizin yüksek törelerinize uymuştur. O, gelin hususunda ulu kişiliğinize sığınıp para ve diğer şeylerin verilmemesinden

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C. VIII, Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, İstanbul: Ocak Yayınları, 2016, s.179-180.

⁸⁶ Alican, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî", s. 243-244.

⁸⁷ Al-Bondâri, *Zubdat Al-Nuşra*, s. 8.

sakınılmasını istiyor” diyerek Selçuklular ve Abbasiler arasındaki ilişkilerin daha da kuvvetlenmesinde başlıca rol üstleniyordu. Bu durumda tabii olarak Kündürî’nin sultan nezdindeki konumunu daha da güçlendiriyordu.⁸⁸ Bunun yanında aynı sene içerisinde Tuğrul Bey’in Bağdat’ta devam edegelen konaklaması neticesi askerlerin yerel halka verdikleri zarardan ötürü Halife’nin onu uyarmasıyla sonuçlanacak yazışmaları Kündürî idare etmiştir. Bağdatlıların evlerine giren Selçuklu askerlerinden ötürü şehirde huzursuzluk yoğunlaşmıştı. Bunun üzerine Halife vezirine talimat vererek Tuğrul Bey’in veziri Kündürî’nin huzura getirilmesini ve yaşanan olumsuz durumu sultanla müzakere etmesini, kendisinin bu gelişmelerden endişe duyduğunun beyan edilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Kündürî süratle Sultan Tuğrul Bey’in huzuruna gidip durumu kendisine arz etti.⁸⁹

Bu gelişmeler üzerine Sultan Halife’ye şu mesajı gönderdi: “Ben, her türlü durumda, siz halifenin itaatli bir hizmetkârıyım. Cereyan eden olayları tam anlamıyla bilmediğim gibi, bunlara emir de vermedim, böyle şeyler benim töreme aykırıdır. Ancak askerlerin çokluğu sebebiyle, onları kontrol ve denetim altında bulundurmaya güç, kuvvet ve kudretim yeterli olamıyor. Gerçekten eğer kötü eylemler ortaya çıkarsa biz, bunlardan rahatsız oluruz. Bu hususta gerekli buyrukları verip girişimde bulunacağım; böylece yapılan kötülüklerin açtığı yaralar iyileşip izleri kalmaz.” Vezir sultanın katından çıktıktan sonra sultan kendisini seher vakti yeniden huzura getirtip ona, “Bak, beni iyi dinle! Ben, dün gece, askerlerin çıkardığı olayların benim kontrol ve sorumluluğumda olduğunu bilmem hususunda halifenin mesajını düşünerek uyudum. Rüyamda Mekke’de bulunuyormuşum. Tanrı’nın elçisi Hz. Muhammed (sav) olduğunu bana bildiren bir şahsı görünce selam vermek üzere ona doğru yöneldim. Bunun üzerine O, yüzünü çevirerek benden uzaklaştı ve bana ‘Tanrı, sana, ülke ve halklarını verdi; elini onların üzerinde hâkim, buyruklarını geçerli ve sürekli kıl! Dolayısıyla onlara karşı hareket, muamele ve davranışlarını iyileştir, onların üzerinden baskı ve zulmü kaldır! Beni endişeye düşüren askerleri güvenli bir duruma getir! Derhal Divan’a git ve cereyan eden olayların açıklamasını yap’” dedi. Hakikaten Tuğrul Bey, söylenenleri harfien uyguladı. Bu noktada Halife

⁸⁸ Abdurrahman İbnü’l Cevzi, *El Muntazam Fî Târîhi’l-Ümem’de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s. 27-28.

⁸⁹ İbnü’l Cevzi, *El Muntazam*, s. 25-26.

ile gerçekleşen yazışmaların da Kündürî idare etti.⁹⁰ Yaşanan gelişmeler akabinde Tuğrul Bey halkın yükünü ve sıkıntılarını hafifletmek amacıyla Bağdat'tan çıktı. Silah ve mancınık depolarını da beraberinde götürmüştü. Bağdat'ta on üç ay ve birkaç gün daha kaldığı halde Halife ile hiç yüz yüze temas kurmamıştı.⁹¹ Bunun yanında Sultan Tuğrul Bey'in yerli Arap kabile şefleri Kureyş ve Dübeys ile olan münasebetler ve Mervanoğlu Nasruddevle Ahmed arasındaki yazışmaları da yine Kündürî idare etmişti. Tuğrul Bey'in bu uğraşları arasında Bağdat'ta yakalanan bir casus Rahbe'den geldiğini ve Besasiri'nin Bağdat'a yürüme azminde olduğunu aktarmıştı. Bunun üzerine halk panikledi. Bağdat surları onarıldı. Bu esnada Tuğrul Bey'in karargâhından İbrahim Yınal'ın 20 bin kişilik bir Oğuz birliğiyle Hemedan'dan geldiğini haber eden bir mektup ulaştı. Bir müddet sonra Tuğrul Bey'in yanına geldi. İbrahim Yınal, gözü Kündürî'ye ilişkince ona Türkçe olarak "Araplarla Sultanın arasını buldun mu? Onları barışa razı ettin mi? Ancak barış, birbirine eşit kimseler arasında olur. Ne oldukları belirsiz olan bu köpekler de kim oluyor?" dedi. Kündürî ona "Ey emir, durumun neyi gerektirdiğini çok iyi biliyorsun. Araplar, büyük bir topluluktur. Onların barış istemeleri dağınık ve parçalanmış bulunmaları sebebiyledir. Sen, onlardan 'kan akıtılmamış olmaları hususunu' haber aldın. Sen şu anda Sultanın naibi durumundasın; bu nedenle biz sana tabiiyiz. Böylece sen uygun gördüğün şeyi yap" dedi.⁹² İbrahim Yınal'ın şahsında görüldüğü gibi Kündürî'nin Sultan ile yakın olmasından ve Selçuklu Devleti'nin dış politikası üzerindeki etkilerinden rahatsız olan aile fertleri de vardı.

Kündürî Bağdat'ta siyasi ve idari işler kadar sosyal meselelerle de hemhal olmuştu. O, Büveyhi hükümdarı Adudu'd-devle Ebû Şûcâ Fenahüsrev'ce yapılmış olan *Adudi Hastanesi'ne* gidip oradaki faaliyetleri de düzene sokmuştur. Sıbt İbnü'l Cevzi'nin Garsunnime'den naklettiği bilgi uyarınca, hastanede ilaç, doktor ve ecza malzemeleri bulunmamakta idi; hastalar perişan bir vaziyeteydi. Hastanın biri başucundaki soğanı kokluyordu, öteki ise su gıtlığı sebebiyle susamıştı. Bu durumu gören Amidülmülk, hastaya kendisi su vermek üzere su küpüne varınca, küpte su yerine, çamur, pislik ve kurtları gördü. Ebu'l-Hüseyn b. El-Mühtedi, hastanenin

⁹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 21-22; İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 190-191; İbnü'l Cevzî, *El Muntazam*, s. 25-26.

⁹¹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 191.

⁹² Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 37.

idari işlerini götürme vazifesini bir Yahudi'ye tevdi etmişti. Yahudi, hastaneye gelir sağlayan bütün vakıfların kazançlarına sahip çıkıp kendi emelleri doğrultusunda kullanmıştı. Bu denetim akabinde, hastanenin atıl vaziyetini tespit eden Amidülmülk, hastane işlerini hal yoluna koymak gayesiyle yoğun gayret sarf etti. O, öncelikle hastane vakıflarının gelirlerini kendi kazançları doğrultusunda kullanan kişileri buradan el çekti; bunun yanında hastaneye ait olan taşınmazları daha da artırma faaliyetlerini bizzatihi kendisi üstlendi ve hastaneyi onartmaya başladı. Onarım akabinde, hastanenin kapı tarafında, içinde 100 dükkânın bulunduğu çarşı eski çehresine kavuştu. Amidülmülk, hastaneye farklı gurupta ilaçlar, şuruplar, çok az bulunan ve ilaç yapımında kullanılan değerli bitki kökleri sağladı; hastalar için gerekli olan alet edevat ve insan kaynakları hizmetini sağladı. Onun bu gayretleri neticesinde, hastaneye 28 doktor, aşçı kadınlar, kapıcılar ve bekçiler sağlanmış, hastanenin yanında, içinde, çeşitli meyve ve sebzelerin yetiştirildiği bir bahçe düzenlenmiş, düşkün ve yoksul hastaların taşınması için Dicle'ye bakan kapısının önüne kayıklar konulmuştur. Doktorlara vardiya sistemi ile nöbet yazarak, hastalar sürekli kontrol altında tutulmaya başlanmıştır. Hastane depolarında, ilaç yapımında kullanılan toz ve kesme şeker, badem ve kayısı, içinde tıbbi bitki köklerinin bulunduğu kalın Çin kapları, dört sepet Kâbil ve Hint karahalilesi, dört sepet demir hindi, zencefil, öd ağacı, misk, 24 adet yatak ancak halife ve hükümdarların saraylarında bulunan güzel eşyalar vardı. Vezir Amidülmülk, hastaneye süretle açılıp kapanabilen bir kapı da yaptırmıştı. Hastanede aynı yıl içinde, 300 çocuk ve 80 bebek sünnet ettirildi. Hastanede çalışan müstahdemler için her gün 1370 rılt (1 rılt 300 gram) ekmek çıkarılırdı.⁹³

Sultan Tuğrul Bey Arap kabile şefleriyle olan ilişkilerinin akabinde Musul ve Diyarbakır'ı nüfuzuna alarak 1058 senesinde Bağdat'a döndü. El-Kufs'a (Bağdat'a yakın bir köy) gelince Reîsü'r-rüesa O'nu karşılamaya çıktı. Bu arada bir kısım ümera ile beraber veziri Amidülmülk de karşılamaya geldiler. Halifelik veziri Tuğrul Bey'in katına gelip Halifenin selamlarını nakletti. Tuğrul Bey yer öptü, Reîsü'r-rüesa da sultana içinde mücevher olan altından bir kap takdim etti, ayrıca Halife'nin yanından getirdiği cübbeyi giydirdi, sarığı da yastığının üzerine koydu. Sultan da O'na hizmet etmek üzere ayağa kalktı ve yer öptü. Sonra Bağdat'a vardı. Halife ile

⁹³ Sibt İbnü'i Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 38-39.

yüz yüze görüşme talebinin olduğunu bildirdi, Halife de kabul etti.⁹⁴ Onun Halife ile yaptığı görüşmede yanında tercümanı olarak Kündürî bulunmaktaydı.

Sultan, Halife'nin huzuruna getirildiğinde O'nun ipekle işlenmiş bir minder üzerinde, yerden yüksekliği aşağı yukarı 4 metre olan bir tahtta, başında kuvvetlice geçirilmiş bir sarık ve sırtında Hz. Peygamber'in hırkası ile elinde keskin bir kılıç olduğu halde, oturmakta olduğunu gördü. Sultan Halife'yi gördüğü vakit sıkça yer öptü. Sultana Halife'nin tahtının yanında gayet hoş bir yer hazırlanmıştı. Halife Reîsü'r-rüesa'ya "Sultan Tuğrul Bey'i kendisine doğru, onun konuşmalarını tercüme ve açıklaması için de vezir Kündürî'yi hemen onun yanına oturt." emrini verdi; böylece her ikisi, istenilen şekilde oturdular. Halife Reîsü'r-rüesa'ya "Rükneddin Tuğrul Bey'e 'Mü'minlerin emiri, senin çaba ve faaliyetlerinden müteşekkirdir ve bu nedenle sana son derece çok sevgi duymaktadır. Bu bakımdan sana Yüce Tanrı'nın kendisini (halifeyi) yönetici olarak atadığı ülkelerin hepsinin yönetimini verdi ve burada oturan kulları gözetme ve koruma işlerini sana bıraktı. Dolayısıyla Tanrı'nın vaki olabilecek cezasından sakın ve onun bu nimetini iyi bil! Ülkenin imareti ve kullarının iyiliği için çaba göster, adalet uygulamasını kolaylaştır ve zulümden geri dur' de" dedi. Amidülmülk Kündürî, halifenin sözlerini sultana harfien çevirdi. Buna mukabil sultan, ayağa kalkarak yer öptü ve Halife'nin sözlerine şu cevabı verdi: "Ben, mü'minlerin emirinin hizmetkârı ve kölesiyim. Onun buyruk ve yasaklarına göre hareket ederim. Ben, onun beni ehil kabul edip bu işle görevlendirmesiyle şeref duyar ve Tanrı'dan yardım ve tevfiğ dileğimin hayırlı şekilde yerine getirmesi dileğinde bulunuyorum." Sultan'ın bu konuşmasının üzerine Halife'nin, kendisine hil'atler giydirmesine müsaade etmesiyle Sultan, selamlık tarafındaki odaya girdi ve kendisine daha önce özel olarak hazırlanmış olan hil'atler giydirildi ve geri dönüp Halife'nin önüne oturdu. Halife ise ona, kılıç kuşatıp "*Doğunun ve batının Hükümdarı (Melikü'l-maşrik ve'l mağrib)*" unvanını tevdi etti ve kendisine getirilen ahitnamenin sultana verilmesini söyledi. Ahitnamenin başındaki "Bunun gerektirdiği şeyi yap" yazısını okudu; Halife "Tanrı'nın yapılmasını buyurduğu şeyleri yapmanı sana emrediyor, yasak ettiği şeylerden de seni men ediyorum. Bu, Mansur b. Muhammed, bizim, senin yanındaki naib ve vekilimizdir; onu koru ve gözet, çünkü o, emin ve kendisine güvenilir bir insandır. Yüce Tanrı'nın adını, kendine dost,

⁹⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 196.

arkadaş ve koruyucu bilerek hareket et” dedi. Halifenin bu sözlerinin akabinde Sultan, onunla tokalaşma arzusunda olunca Halife de bunu kabul ederek elini uzattı. Böylece Tuğrul Bey de onun elini öpüp iki kez yüzüne sürdü.⁹⁵

2.5. Hanedan Üyelerinden Resul Tekin’in İsyanı Esnasında Ümeranın Tavrı

Ümeranın başı olan vezir Kündürî, aile fertlerinin isyanları esnasında da Tuğrul Beyin yanında aktif rol oynadı. Sultan 1058 senesinde Basra, Errecan, Huzistan ve Şiraz’ı Hezârebs b. Bengir b. İyâd’a iltizama vermişti. Budan hoşnut olmayan Sultanın amcası Resultekin silahlanıp Hezârebs’e karşı harekete kalkıştı. Hezârebs bu esnada Tuğrul Bey ile beraber Musul ve Cizre’de bulunuyordu. Sultan onun ülkesine dönmesini söyleyerek Resultekin ile çarpışmasını istedi. İki taraf arasında vuku bulan karşılaşma neticesinde Resultekin mağlup olarak tevkif edildi. Hezârebs O’nu yanında muhafaza etti, Resultekin sonra Hezsârebs’ten Tuğrul Bey’in kendisini bağışlaması için şefaatchi olmasını istemek üzere Hilafet Saray’ına gönderdi. Resultekin, Hezârebs’in adamları ile birilte Bağdat’a geldi. Önce Reîsü’r-rüesâ’nın evine gitti. Halife bu durumu haber alınca Amidülmülk’ün katına getirtip konuyu Tuğrul Bey’e arz etmek için Resultekin’in ahvali hususunda bilgi vermesini istedi. Amidülmülk de gelip kendisine bu konu aktarılınca “Sultan O’nun hiçbir hak ve hürmete layık olmadığını söylüyor ve ‘O benim ihsanıma isyanla karşılık verdi, bu sebeple halkın benim mevkiimi anlaması, heybet ve azametimin artması için Resultekin’in bana teslim edilmesi lazımdır.’ diyor.” dedi. Karşılıklı müzakerelerin akabinde Resultekin’in zincirlenmesine karar verildi. Halife’nin bu konudaki kararı da şöyleydi: “Tuğrul Bey’in bizim katımızdaki itibarı başkalarına yapmadığımız böyle bir işi yapmamızı gerektirdi; çünkü bizim geleneğimizde halifelik sarayında zincire vurulup bağlanması şeklinde bir adet yoktur. Ne yapılacağı, nasıl hareket edileceği hususunda O’nun rızasını almak zorundayız.” Akabinde Reîsü’r-rüesâ Tuğrul Bey’e elçi yollayıp rızasını aldı. Büveyhiler devrinde Halifelik Sarayı onlardan korkup kaçan şahısların korunağı konumunda idi. Selçukluların son uygulaması ile bu gelenek de de farklılaşmış oldu.⁹⁶ Halifenin Resultekin’e bu derece yakın ilgi beslemesi, büyük ihtimalle siyaset icabı idi. Türk telakkisinde devlet, hanedan üyelerinin ortak malı kabul edilmekteydi. Dolayısıyla birçoğu potansiyel sultan adayı olmalarından ötürü hanedan üyelerinin hepsiyle iyi münasebetler

⁹⁵ Sibt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtü’z-Zamân*, s. 42-43.

⁹⁶ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 197-198.

geliştirmek halifenin çıkarına olacak, herhangi bir şekilde tahta çıkmaları halinde evvelce sağlanan iyi ilişkiler halifeye müspet şekilde yansıyacaktı.⁹⁷

2.6. Selçukluların Dini Siyasetinin Şekillenmesinde Ümeranın Oynadığı Rol

Kündürî'nin eriştiği gücün boyutlarını göstermesi bakımından bir diğer önemli örnek O'nun Selçuklu dini siyaseti üzerinde belirleyici olarak oynadığı roldür. Büyük Selçuklu Devleti'nin dinî siyasetlerinin tam olarak oturmadığı bu kuruluş sürecinde vezir Kündürî'nin çabalarıyla faaliyet sahası bulan bu siyaset, özelde Abbasîler devrinde başlayan Mu'tezile-Eş'arî karşılaşmasının tekraren vücut bulmasından müteşekkildir. Mutezililer adına bu baskılar uygulandığından İslam tarihinde "ikinci mihne" olarak anılmıştır. İki mezhep arasındaki bu cepheleşmenin muktedir vezirin siyasi ihtiraslarını devlet gücünü de arkasına alarak uygulama alanı bulduğu gerçeğini de göz ardı etmemek gerektiği söylenebilir. Bu süreçte Nişabur Şafiîlerinin reisi olan Cemâlü'l-İslâm Kadı Ebu Ömer'in (öl.1048) ölümünün akabinde yerine Kuşeyrî'nin tavsiyesi ile Eş'arî mezhebine mensup ve bu mezhebin şiddetli bir savunucusu olan oğlu Ebu Sehl Muhammed b. El-Muvaffak getirilmişti. Ebu Sehl, Kündürî'yi Tuğrul Bey'e kâtip olarak tavsiye eden hocası el-Muvafak'ın oğludur. Sultandan kendisine hilat gönderilmesi kendisine verilen değeri arz etmesi bakımından mühim olduğu gibi kuvvetli bir aileden de geldiğine işaret etmesi bakımından da önemlidir. Ayrıca Ebu Sehl halkın gönlünü kazanmayı başarmış, asaletli, cömert, cesur bir âlim olup evi Hanefî ve Şafî âlimlerin buluşma noktasıydı. İhtimaldir ki Amîdülmülk Kündürî, insanlar arasında çokça kabul gören ve dinî usullere hâkim olan Ebu Sehl'in günün birinde vezirlik makamına getirilmesinden endişe etmekteydi. Bu sebeble vezirlik makamından uzaklaştırılmasından veya daha küçük bir göreve tayin edilebileceğinden çekinmekteydi. Bu gayeyle önce Ebu Sehl ve diğer Eş'arî'leri Sultan Tuğrul Bey'in gözünden düşürmek için Tuğrul Bey'in Sünnî ve Hanefî olmasından da yararlanarak minberlerde bid'atçıların lânetlenmesi için mücadele almıştır. Daha sonra da bunun içerisine Eş'arîleri de dâhil ederek mezhebi temayülünü ortaya koymuş ve Ebu Sehl'i saf dışı bırakmayı amaçlamıştır. Ne var ki, Sultan Tuğrul Bey de vezirinin düzenlediği bu tertibin içinde kendini bulmuştur. Böylece Kündürî, Râfîzîlerle birlikte Eş'arîleri de bu konuya dâhil ederek

⁹⁷ Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri*, Ankara: Otto Yayınları, 2017, s. 35. Ayrıca Selçuklulardaki isyanlar için bkz., a. mlf., *Selçuklu Devleti'nde İsyanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

hem mezhebi taassubunu ön plâna çıkarmış, hem de rakipleri olan başta Ebu Sehl ve diğer Eş'arîleri saf dışı bırakmaya muvaffak olmuştur. Kündürî'nin gerçek gayesi biraz evvel ifade ettiğimiz gibi Eş'arîlere lânet edilmesi ve onların tahakküm altına alınması idi. Bunun için vezir Râfîzîleri bahane etmiş, onları ön plâna çıkartarak bu lânetleme olayını kendi isteği doğrultusunda kullanmıştır.⁹⁸ Bu gelişmeler akabinde Nişabur Şâfi'îleri'nin başı konumundaki Ebû Selh, Tuğrul Bey ile durumu değerlendirmek için Rey'e gitmiş, ancak kendisiyle görüşmeyi gerçekleştirememiştir. Çünkü Tuğrul Bey ile görüşmesi ancak Kündürî'nin kanalıyla gerçekleşebilen bir durumdu. Ebu'l Kâsım el-Kureyşî, Tuğrul Bey'e kendilerine yapılan zulümleri göstermek gayesiyle Eş'arî mezhebinin savunan bir risale göndermişti. Kündürî'nin Şâfi'îler aleyhindeki tutumu bununla son bulmamış, o, Tuğrul Bey'in Horasan'ın dört önemli âlimi olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî Ebu Selh b. Muvaffak'ın tutuklanması için emir yayınlanmasını sağlamıştır. Bu emir özelde Ebu Selh'e karşı uygulamaya konulmuş olsa da kendisi bu esnada Nişabur'da değildi. Fakat şehirde bulunan serseri gürühundan bir kısmı harekete geçerek Reis el-Furâtî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'yi hakaretler savurarak tutuklamış ve şehrin eski kalesine hapsedmişti. El-Cüveynî ise işin bu raddeye gelebileceğini kestirmiş ve gizlice şehirden çıkarak Kirman üzerinden Hicâz'a kaçmıştı. Sonuç olarak burada geçirdiği dört sene sebebiyle daha sonraları İmâmü'l-Haremeyn olarak anılacaktır.⁹⁹

Kündürî'nin bu şekildeki yaklaşımının şehirdeki kuvvetli aileler ve kendi halindeki halk nezdinde de yansımaları meydana gelmişti. Örneğin Nişabur'daki Sultaniye Medresesi'ni hâkimiyetleri altında tutmalarına karşın Hanefiler şehirdeki etkinliklerini zamanla kaybetmişlerdi. Üstelik burası Tuğrul Bey'in talimatı ile bina edilen bir medreseydi. Halk arasında değişik inanç gurupları bulunsada, şehrin küçüklüğünden dolayı bunların yaşama biçimlerini diğer guruplardan tamamiyle soyutlamak pek mümkün gözükmemektedir. Okullar ve mescitler farklı farklı işlerlik kazanmış olsalar bile, konunun ayrıca ticari boyutu bulunmaktadır. Özellikle küçük şehirlerde biri diğerine ihtiyaç duyarak hayatlarını idame ettiren insanlar, bizzat devletin tepe yönetiminin başında olan vezirin uyguladığı bu politikadan etkilenmiş,

⁹⁸ Mustafa Demirci, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri", *SUTAD*, Ağustos 2019, s. 233.

⁹⁹ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012, s. 133.

ister istemez konuya farklı açıdan bakmak ve davranmak mecburiyetinde kalmışlardır. Küçük şehirlerde hayatını idame ettiren halk daha evvelinde ihtiyaç duyduklarını kendi şehrinde karşılayabilmekteyken, bu politikanın bir neticesi olarak pazar ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle büyük şehirlere varmak mecburiyetinde kalmıştı. Halk, büyük şehirlerde ihtiyacı olan malzemeyi daha yüksek bir tutardan almak zorunda kalmıştı. Bu durumun ise insanları yerinden göç etmeğe zorlamak gibi sosyal hadiselerle sebep olabileceği net bir şekilde görülmektedir. Bir kısım halk, ekonomik veya dini nedenlerle bulunduğu şehirlerden değişik bir bölgeye gitme ihtiyacı duymuştur. O dönemin din ileri gelenlerinin halkın üzerindeki nüfuzu da oldukça fazladır. Devlet eliyle mecburi olarak göç ettirilen ya da kendi arzularıyla yerlerinden ayrılan bazı din adamlarının, kendilerine bağlı olan insan toplulukları ile yer değiştirmeleri olasılığı oldukça fazladır. Bu neticeye göre bahis mevzuu olan dönemde Horasan bölgesinden diğer bölgelere belirli miktarda göç hareketinin meydana gelmiş olması da yüksek ihtimaldir.¹⁰⁰

2.7. Hanedan Üyelerinden İbrahim Yinal'ın İsyanı Sırasında Ümeranın Sultan ile Olan İlişkileri

Kündürî'yi hanedan üyelerinden İbrahim Yinal'ın ölümü ile sonuçlanacak isyan hareketinde de aktif şekilde rol aldığını görmekteyiz. Tuğrul Bey'in amcası Resultekin'in isyanının bertaraf edilmesinin akabinde Bağdat'a gelen bilgilerde İbrahim Yinal'ın Musul'dan ayrıldığı ve peşi sıra da Türkmenlerin güney yönünde hareket ettiği bildiriliyordu. Bu, feodal devlet anlayışı uyarınca, hanedan üyelerinin Tuğrul Bey'in merkeziyetçi yapıyı güçlendirmesine karşı harekete kalkıştıklarının ispatı durumundaydı. Bunun yanında Halife'nin ve Tuğrul Bey'in habercileri İbrahim Yinal'ı kalkışmaya başlamadan dönmeye razı ettiler. İbrahim Yinal'ın ayrılışından sonra Kuzey Irak'ın yönetimi ve komutanlığına getirilen Erdem ve Aytekin'in komutasında az miktarda bir kuvvet kaldığından ötürü Arslan Besasiri Musul'u kuşattı. Dört ay devam eden kuşatma neticesinde ortaya çıkan açlık sorunuyla baş edemeyen Erdem ve Aytekin kaçmaya muvaffak oldular. Bu gelişmeden sonra Tuğrul Bey Musul üzerine harekât yapmak zorunda kaldı. Sultan, Besasiri'nin izini sürerek Nusaybin'e geldiği vakit İbrahim Yinal önceki

¹⁰⁰ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi*, s. 135-136.

kuvvetlerinden oluşan kalabalık bir ordu ile Hemedan tarafına geçti. Bu İbrahim Yınal'ın son ciddi ayaklanma teşebbüsü idi.¹⁰¹

Besasiri, gizlice haberleştiği İbrahim Yınal'ı Selçuklu ülkesinde iktidara gelmesi için kendisine yardım vaadinde bulunmuş, bunu yapabilmek üzere de sultana başkaldırması icap ettiğini bildirip onu bu yönde kanalize etmişti. Lakin İbnü'l Müslime, Besasiri ve Mısır halifesinin İbrahim Yınal ile olan yazışmalarını getirip götüren casusu yakalayıp mektupları ondan almış ve İbrahim Yınal'ın gönlünü almak gayesiyle de bu casusun hayatına son vermeyip salıvermiştir. Fakat serbest kalan casus, süratle İbrahim Yınal'a varıp yaşanan gelişmeyi kendisine arz etmiştir. Gizli girişiminin bu şekilde meydana çıkması neticesinde panikleyen İbrahim Yınal, kuvvetinin genel yekünüyle gece, saklıca Hemedan'a gitti. Sultan, İbrahim Yınal ile arasında bir hayli mesefe olması sebebiyle onun bu davranışını öngörememişti. Ancak kısa bir süre sonra durumdan haberdar olan Sultan, onun kendinden evvel Hemedan'a vararak oradaki Türkmen obalarına hâkim olmasından ve hazineyi ele geçirmesinden kuşkulananması dolayısıyla hızlıca onun peşi sıra harekete geçti. Bu esnada da hanımı Altuncan Hatun, veziri Kündürî ve oğlu Enûşirvan'a haber salıp kendisinin bizzat atlı olarak İbrahim Yınal'ın arkasından harekete geçmiş olması sebebiyle kendilerinin zaman kaybetmeden hızlıca Bağdat'a dönmelerini istedi. Sultanın direktiflerini alan Hatun, oğlu ve vezir büyük gayret sarfederek Bağdat'a döndüler. Diğer taraftan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'dan evvel Hemedan'a vardı. Sultanın ardından Türkmen obalarına varabilen İbrahim Yınal, onlara, “Kardeşi Tuğrul Bey ile asla barış yapmayacağını, sultan olduğu takdirde kendilerine yurtlarını bırakıp Irak ya da başka yerlere gitmelerini emretmeyeceğini, kendilerinin fikir ve görüşlerini almadan vezir atamayacağı” konularında yemin etti. Türkmenler de kendisine inanarak güvendiler. Sultan ise halkının fiilen kendisiyle savaşmakta olduğu Hemedan kalesine sığındı. Diğer taraftan sultanın, “Kendisini takviye etmek için beraberindeki askerlerle derhal kendisine gelmelerini” içeren haberleri vezir Kündürî ve Hatun'a varınca Hatun, hemen eşinin yanına varmayı arzuladıysa da Halife, Selçuklu ordusunun Bağdat'tan çıkması sebebiyle ülkenin askersiz kalacağından ötürü korktu. Bu sebeple Hatun'un Bağdat'tan çıkmasına mani oldu. Vezir Kündürî, Hatun'a “Kim bizi, İbrahim Yınal tarafından kuşatılmış olan

¹⁰¹ O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 136.

Hemedan'a ulaştırabilir? Eğer İbrahim Yinal, bizi yakalayacak olursa bu durum, senin ve sultanın aleyhine son derece büyük bir zafiyet olur" diyerek onu Hemedan'a hareket etmekten caydırdığı gibi İbnü'l Müslime de onu zorlayıp gitme fikrinden vazgeçirmeyi becerdi. Bu arada Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal karşılaşmasında vaziyetin iç açıcı olmamasından ötürü olmalı ki vezir Kündürî, Hatun'un Hârezmşah'tan doğan oğlu Enûşirvan'ı sultanın yerine başa geçirme konusunda gizlice vaat verip hazırlamaya başladı. Kündürî arzuladığı iş hususunda öncelikle İnanç Bey ve Ömer Bey'in olduğu Selçuklu şeflerini bilgilendirdi. Ancak onlar Enûşirvan'ı kendi siyasetleri doğrultusunda telakki etmediklerinden ötürü bu durumu reddettiler. Diğer taraftan Kündürî, Enûşirvan'ın hükümdarlığının ilan edilmesi konusunda Halife ile görüşmüştü. Lakin Halife bu durumu reddedip Kündürî'ye bazı önerilerde bulundu. Kündürî amacına ulaşamayınca Enûşirvan ile beraber Hatun'un önünden kaçarak Dübeys'e sığındılar.¹⁰² Fakat Hatun, vezir ve oğlunu tevkif etmeye karar verince onlar da Ahvaz'a kaçtılar. Hatun Oğuz askerleri ile beraber Hemedan'a doğru hareket etti. Hemedan'da sarılı bulunan Çağrı Bey'e de haber göndererek: "Kardeşim (İbrahim Yinal) hakkımı almaya ve saltanatımı yıkmaya çalışıyor; yardım ve imdadınıza mutlaka ihtiyacım var" diyordu. Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan, Kavurt ve Yâkutî komutasında önemli kuvvetler geldi. Böylelikle hâkimiyeti elinde bulunduranlar ile durumdan memnun olmayan şehzadeler olmak üzere Selçuklular ikiye ayrıldı. İki taraf arasında Rey civarında, 3 Ağustos 1059 senesinde cereyan eden karşılaşmada sonunda İbrahim Yinal'ın ordusu yenildi; çok sayıda Türkmen bu çarpışmada hayatını kaybetti. Alp Arslan tutsak ettiği Yinal'ı amcası Tuğrul Bey'e teslim etti. Tuğrul Bey evvelce de başkaldıran ve bu defa önemli bir tehlike meydana getiren İbrahim Yinal'ın hayatına son vermek zorunda kaldı. Hanedan üyesi olmaları ve eski Türk ananeleri uyarında kutsal kanları akıtılamayacağı için yayın kirişi ile boğdurulmalarına emir verdi.¹⁰³

2.8. Bağdat'ın Şîh Besasiri'nin Tahakkümünden Kurtarılması Esnasında

Sultanın Yanında Olan Ümera

Tuğrul Bey Hemedan'da devletin en büyük meşgalesiyle uğraş verirken Besasiri'de Bağdat'a hareket etti. Bağdat şahnesi Aytekin de Ahvaz'a kaçınca hiçbir

¹⁰² Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 48-51.

¹⁰³ O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 137.

direnişe maruz kalmadan 27 Aralık 1058’de Bağdat’a girdi. Halife tutsak alındı.¹⁰⁴ Besasiri, el-Mansur Camii’nde Mısır Fatimî Halifesi namına hutbe irat etti ve onun talimatıyla ezan “*hayya alâ hayri’l amel*” diyerek söylenmeye başladı.¹⁰⁵

Besasiri Bağdat’a hâkim olduktan sonra Basra civarını da kuşattı. Ahvâz emiri Hezârebs kendisine vergi ödemeyi kabul etti; ancak Şîi halifesi namına hutbe okumaya rıza göstermedi. Bu sırada Tuğrul Bey’in İbrahim Yınal karşısında galip durumda olduğu haberi geldi ve Besasiri de dönmek mecburiyetinde kaldı. Tuğrul Bey’in Kasri-Şîrîn’e geldiği haberinden sonra Besasiri bir senelik işgalin ardından, Bağdat’tan ayrılmak zorunda kaldı. Bu esnada Büveyhi veziri Şâpur b. Ardaşîr’ce 993’te meydana getirilen ve eski ilimlere ait 10.400 cilde haiz çok mühim bir kütüphane de alevlere teslim oldu. Buradan kurtarılan kitapların bir miktarını Kündürî aldı. Bağdat’ta Mısır halifesi namına imamlık, hatiplik ve müezzinlik görevi görenler öldürüldü. Bu karışık ortamda Tuğrul Bey kuvvetleri ile beraber Bağdat’a geldi ve Halife’yi de bir an evvel Bağdat’a getirtti.¹⁰⁶ Tuğrul Bey Halife’nin katına gelerek yedi kere yeri öptü. Bunun akabinde Halife, minderlerden birini tutarak Tuğrul Bey’e doğru fırlattı ve “Bunun üzerine otur” dedi, Tuğrul Bey’de bu minderi alıp öptü. Sonra da yere bırakarak üzerine oturdu ve derhal kaftanının kuşağından Büveyhoğulları hükümdarına ait olan kırmızı yakutla örülmüş ipi çıkarıp Halife’nin önüne attı. Bundan hemen sonra da sekizer köşeli değerli 12 büyük inci çıkarıp “Bunlar da eşiniz Arslan Hatun’un armağanıdır; o, bunları size gönderdi ve sizin bunları tesbih yapmanızı istedi” dedi. Sultanın bütün bu konuşmalarında tercüme-yi Kündürî gerçekleştiriyordu. Sultan bu esnada kardeşi İbrahim Yınal’ın başkaldırması nedeniyle vakit kaybettiği için Halife’den af talep ediyordu. Bunun üzerine Halife, Tuğrul Bey’e duada bulunup şükranlarını bildirdi ve eliyle onun beline kılıç kuşattı. Ardından Sultan Halife’yi 1 Şubat 1060 senesinde sarayına oturttu.¹⁰⁷

Tuğrul Bey, Bağdat’ta asayiş-i temin etikten sonra kuvvetleri ve Gümüş-tekin, Erdem, Sav-tekin, Humar-tekin ve Anûşirevan gibi büyük komutanları ile beraber Besasiri üzerine hareket etti. Besasiri Suriye’ye kaçtığı sırada, yanındaki kuvvetler ile beraber etkisiz hale getirildi. Bu sonuç elde edildikten sonra Bağdat’a gelindiğinde halkın mutluluğu çok fazla oldu. Halife, sultan ve beyler namına, büyük

¹⁰⁴ O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 138.

¹⁰⁵ İbnü’l Esîr, *El-Kâmil*, VIII, s.201.

¹⁰⁶ O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s.138.

¹⁰⁷ İbnü’i Cevzi, *El Muntazam*, s. 56-59.

bir ziyafet organize etti; sultan da aynı şekilde buna mukabelede bulundu. Böylece Selçuklu Devleti, Halifelik ve Sünni İslamlık kurtulmuş ve eski kudret ve ihtişam kazanılmış idi.¹⁰⁸

1060 senesinde Halifenin Sultandan arpalık talep etmesi hadisesinde de muktedir vezir yine başroldeydi. Öyle ki Bağdat'a tekrar gelişinden birkaç gün sonra Kündürî'yi çağırıp, Halife'ye, "Her zaman, birkaç günlüğüne din ve devlet işleri için maiyetimde çok sayıda insan ve sayısız asker ile Bağdat'a gelmem gerekiyor. Bağdat vilayetinde benim için bir arpalık tayin buyursanız da masraflarımızın bir kısmını karşılasa" diye haber gönderdi. Kündürî, "Halifenin kendisinin bunu sizden rica etmesi uzak değildir ama ben emrinizi yerine getireyim" dedi. Kündürî halifenin sarayına doğru giderken, yolda halifenin veziri ile rastlaştı. Vezir, "Bir haber iletmek üzere Sultanın huzuruna gidiyorum" dedi. Kündürî onunla birlikte geri döndü ve "Ben de şunun için geliyorum" demedi. Kündürî Sultanın huzuruna geldi ve "Halifenin veziri bir haber getirmiştir, ben kulunuzun fikrince Halife için arpalık isteyecektir. Eğer bu manada bir şey söyleyecek olursa; Memnuniyetle. Ben de tam bu düşüncede idim. Hâce'ye söyleyeyim de bu işi tanzim etsin diye cevap veriniz" dedi. Vezir, Sultanın katına girdiğinde, Kündürî'nin öngörmüş olduğu haberi getirdi. Sultan kendisine tembihlenen cevabı verdi. Akabinde Kündürî, kâtipleri çağırıp, Bağdat'ın kanununu isteyip, Halife'nin arpalığını belirledi ve saltanat divanının kalemine yazdı.¹⁰⁹

2.9. Abbasiler ile Selçukluların Akrabağlık Kurması Esnasında Ümeranın Oynadığı Rol

Kündürî'nin kariyerinin en önemli hadisesi sayılabilecek vaka, onun Tuğrul Bey ile Halife'nin kızı arasında nikâh kıyılmasında gösterdiği gayrettir. O, bu vakanın vücut bulması halinde Selçuklular ve Abbasiler arasında akrabalık kurarak İslam dünyasında carî olan siyasi ve dini iktidarların temsilcileri arasında biyolojik bir geçiş vasıtası, devamında ise belki de dini iktidarın da Selçuklular eline geçmesine zemin hazırlayacak bir bağ oluşturacaktı. Bu fikrin Kündürî'ye ait olup olmadığı tartışma konusu olsa da, bahis mevzuu olan evliliğin hayata geçmesi ve

¹⁰⁸ O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 139.

¹⁰⁹ Zahîrî'd-dîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik Yayınları 2018, s. 96; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't Tev'ârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011, s.103-104; Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr*, s. 108-109.

Selçuklular ile Abbasiler arasında Selçukluların erkek tarafı olarak bu şekilde ilk kez bir sıhriyet bağı kurulması tamamıyla vezirin girişimleri ve planları ile meydana gelmiştir. Bu nokta dikkati nazara alınırsa bizi evlilik projesinin Kündürî'ye ait siyasi bir hedef olduğunu düşündürmektedir.¹¹⁰ Ancak bu noktada Tuğrul Bey'in tutumu ve eşi Altun Can Hatun'un ölmeden evvel kendisine bu meydana yapmış olduğu vasiyeti de göz ardı etmemek gerekir. Öyle ki Tuğrul Bey, kalbi peygamber sevgisi ile dolu, O'nun yolundan yürüyen, O'nun gibi genellikle beyaz elbiseler giyen, hülâsa Hz. Peygamber'i her halükarda kendisine örnek alan bir Türk Sultanı idi. Onun bütün gayesi, her ne pahasına olursa olsun Halifenin kızı ile evlenmek, kendi soyunu Hz. Peygamber'in soyu ve sülalesi ile birleştirmek, kendini O'na yakın hissetmekti. Ayrıca bu evlilik Selçukluların İslam dünyasındaki itibar ve büyüklüğünü de artıracaktı.¹¹¹

Müneccimbaşı'nda geçen bir kayda göre ise de Sultanı bu büyük işe yönlendiren Kündürî idi. Çünkü kayda göre bu vezir mutaassıp bir Şîî idi. Bu işle Abbasileri küçük düşürmeyi arzuladı. Sultan ise onun gayesinden bi haber idi.¹¹² Sultan, 1061 senesinde Halifenin kızını istemek üzere Rey kadısı Ebû Sa'd'ı dünürü olarak Bağdat'a yollamıştı. Bu durum Halifenin hoşuna gitmedi ve müspet bir tavır takınmadı. Bunu direkt olarak Sultana söyleme konusunda kararsız kalan Halife, Ebû Muhammed et-Temimî'yi cevap vermek üzere yolladı ve kalkışılan bu işten caymalarını önermesini istedi. Diretilmesi durumunda ise işi zora sokmak için Sultanın mehir olarak üç yüz bin dinar ile beraber Vâsıt ve çevresini de bırakması lüzum ettiğini söyledi.¹¹³ Bağdat'a ulaşan Temimî, Sultandan evvel vezir Kündürî ile durum değerlendirmesi yaptı. Temimî, vezirle konu ile alakalı etraflıca görüştüktan sonra Halifenin "Sultanın bu evlenme işinden vazgeçmesi" konusunu kapsayan bir tezkireyi ona arz etti. Akabinde Kündürî "Bu risale ve tezkirenin arz edilmesi, yani sultanın isteğinin reddedilmesi, iyi olmaz. Daha çok para ve gelirleri için daha fazla memleket istendikten, yani bu evlenme işinin olumlu bulunmasından sonra bundan yeniden vazgeçilmesi, asla iyi olmaz. Sultan, bunu işitip daha başka şeylere rağbet edilmek istendiğini anlar. Esasen Sultan, bu evlenme hususunda kendisinden

¹¹⁰ Alican, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî", s. 248-249.

¹¹¹ Zekerîya Kitapçı, "Asrın Olayı, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife el-Kâim'in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler" *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. I, Kasım 1994, s.13.

¹¹² Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 66.

¹¹³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 221; İbnü'l Cevzi, *El Muntazam*, s. 69.

istenilenden daha fazlasını verir ve vermektedir de” dedi. Bunun üzerine Temimî “Ben bu işin çözümünü sana bırakıyorum. Çünkü senin yapacağın her şey doğrudur” dedi. Böylelikle sarf edilen sözler mucibinde vezir, teklifinin müspet yönde olduğuna kanaat getirdi ve durumu Sultana arzetti. Böylelikle mutlu olan Sultan, Selçuklu Devleti’nin ümerasına durumu haber verdi. Vezir Kündürî de onlara “Sultan, Tanrı’nın, Halife’nin kızıyla yapılacak olan evliliği nedeniyle verdiği nimeti kendisinden önce hiçbir kimseye vermediğini ifade etmektedir” demiştir. Böylece Selçuklu ümerası, bu haberle son derece mutlu oldular. Müspet neticenin akabinde Tuğrul Bey, Kündürî’ye Halifenin eşi Arslan Hatun ile beraber nikâh işlerini yerine getirmek üzere Bağdat’a varmalarını istedi.¹¹⁴

Berberine mühim hediyeler ve Selçuklu ümerasını da alarak Bağdat’a doğru yola çıkan Kündürî, Abbasi veziri Ebu’l-Feth Mansur b. Ahmed b. Dârest’ce Nehreven’da karşılandı.¹¹⁵ Amidülmülk, Halife el-Kâim Biemrillah’ın katına çıkıp Halife’nin zevcesi Hatun’u evine götürdü, kendisinin ve beraberindekilerin geldiğini arz etti. Evlenme konusu gündeme gelince Halife menfi bir tavır takındı ve “Bizi bu meselede mazur görürseniz ne âlâ, aksi halde Bağdat’ı terk ederim” dedi.¹¹⁶ Bunun üzerine Kündürî gayet katı bir tavırla “Eğer bu evlenme işini istemiyor idiyeniz bunu ilk önce bildirmeniz gerekirdi; artık bundan vazgeçmek olmaz. Sizin bu vazgeçmeniz, sultan katında, benim kanımı akıtmak için gösterilen bir çabadır” dedi. Devamında Kündürî şiddetli bir şekilde Bağdat’tan ayrılmak gayesiyle Nehrevan’a kendisi için bir çadır gönderip hazırlattı. Akabinde Ebû Mansur b. Yusuf ve Kadi’l-kudat, Kündürî’den Bağdat’tan ayrılmamasını istediler ve süratle Halife’yi durumdan haberdar ederek onu ciddi biçimde uyardılar. Sonunda bahsi geçen nikâh işi, Kündürî ve Rey Kadi’l-kudat’nın “Dört yıla kadar herhangi bir şekilde daha başka şeylerin talep edilmemesi” hususunda kesin söz vermesi koşuluyla müspet görülüp kabul edildi. Bunun üzerine Hanefiler, “Evlenme akdinin şeriatça doğru, fakat bu hususta herhangi bir şartın yer almadığı”, Şafîiler ise “Böyle şartlı bir nikâh akdinin şeriat bakımından geçersiz olacağı” konusunda fetvalar verdiler. Bu gelişmeler üzerine Halife tarafından nikâhla alakalı müspet cevap verilmekten cayıldı. Son gelişmenin akabinde Kündürî süratle Halife’nin huzuruna çıktı. Halife, kendisine, “Artık bu

¹¹⁴ Sıbt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtüz-Zaman*, s. 92-93; İbnü’l Cevzi, *El Muntazam*, s. 71.

¹¹⁵ Sıbt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtüz-Zaman*, s. 94.

¹¹⁶ İbnül Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 222.

nikâh hususunda ısrar etmemesi” için tavsiyelerde bulundu ve ona, “Bu işi, senin fikir, görüş ve dini inanışına bırakıyorum. Bu hususta Abbasoğullarına kuşku duyulduğunu yakinen bilmekteyim; esasında Abbasoğullarında böyle bir töre şimdiye değin görülmemiştir” dedi. Bu gelişmeler yaşanmaktayken Sultan Tuğrul Bey’in mektubu Kündürî’ye ulaştırılmıştı. Sultan, mektubunda ondan “Nikâh akdi dolayısıyla Halife’ye yumuşak davranmasını, ona, ancak güzel sözlerle hitap etmesini” istemekte idi. Bu arada Hilafet Divanı’ndan Humartekin et-Tuğrulî et-Tuğrai’ye bir mektup yazılarak “Amidülmülk’ün tutum ve davranışlarından” şikâyet ediliyor ve “Bu durumu Sultanın bildiği de” belirtiliyordu. Bunun üzerine Humartekin, Kündürî’ye bir mektup gönderip “Sultanın, nikâh akdi dolayısıyla cereyan eden olaylarda etkisinin bulunmadığı ve Halifenin de bunu gerekli görmediği” bildiriliyordu. Böylece Halife sakinleşip tatmin oldu. Bunun üzerine Kündürî, Sultana bir mektupla “Nikâh sorunu dolayısıyla yapacağı işler hususunda” ondan izin istedi; bu esnada da böbürlenmeye devam ediyor ve Halifeyi tehdit etmeyi sürdürüyor, Halife ise olanlara sabır gösteriyor ve tepki vermiyordu. Kündürî, bir gün İbn Dârest’le beraber kapısında “Muaviye, Ali’nin dayısıdır” yazısı yazılı olan mescidin önünden geçerken “Bunun doğru olmadığını” söyledi ve yanındakilerden birine “Bu yazıyı kazıyıp yok etmesini” emretti ve “Sizin bu mescidinize böyle bir yazıyı yazmaktan utanmıyorlar mı?” demekle de Muaviye ve Ümeyyeoğullarına olumsuz yönde söz söylemiş oldu. Daha sonra İbn Dârest, Kündürî namına Hilafet Divanı’nda bir ziyafet tertip etti. Kündürî ve beraberindekiler ziyafette hazır bulundular. Kündürî, bir gün beyaz bir elbise ile Divan’a geldi ve “Bu şekilde gelmek sünnettir” dedi. Kısa bir süre sonra Halife de Divan’a geldi. Kündürî, Halife’ye hitaben, “Efendimiz Mü’minlerin Emîri’nin, saf, temiz ve sadık kulu Rükneddin Tuğrul’un gönderdiği kimseleri dinlemesi ve istediği şeyi yerine getirmesi, ona şeref verecektir” dedi. Bunun üzerine Halife, “Biz Abbasoğulları insanların hayırlısıyız. Hilafet ve imamlık, kıyamete değin bizim üzerimizde kalacaktır. Bize tutunanlar doğru yoldadır ve hidayete ererler; bizden ayrılıp bize düşman olanlar ise doğru yoldan ayrılarak sapıtırlar” dedi. Halifenin bu sözleriyle nikâh konusundaki kanaatinin menfi olduğu meydana çıkmıştı. Bu durum karşısında Kündürî, sinirli ve dargın bir şekilde yanında, mihr olmak üzere getirmiş olduğu para ve mücevherat olduğu halde 18 Haziran 1061’de Hemedan’a gitmek üzere

Bağdat'tan hareket etti.¹¹⁷ Sultanın huzuruna geldiğinde konuyla alakalı gelişmeleri arz ederken “Bu işin bozulmasına Humartekin ile Halifenin ittifakı sebep olmuştur” diye söyledi. Bunun üzerine Sultan Humartekin’e son derece sinirlendi, Humartekin de çekinip gulâmları ile beraber kaçtı.¹¹⁸

Halifenin nikâh konusundaki menfi tutumu Sultan’ı bu vaziyetten caydırmak bir yana ısrarının artmasına sebep oldu. Sultan, Kâdî’l Kudât ile şeyh Ebû Mansûr b. Yusuf’a haber gönderip ikisine de serzenişte bulunarak: “Uğrunda kardeşimi öldürdüğüm Halife’nin bana mükâfatı bu mudur? O’na olan sevgim sebebiyle öldürdüm” dedi. Bir takım sözler daha sarf edip onları azarladı. Onlar da verdikleri cevapta olumsuz sonuç dolayısıyla af dilediler.¹¹⁹ Halifenin menfî tutumu üzerine Sultan Tuğrul’un Bağdat, Vâsıt ve Basra’ya buralardaki “Halife ve yakınların iktalarına el konulmasını” ihtiva eden mektupları Bağdat’a ulaşmıştı. Bu gelişme üzerine şaşkınlığını ikrar eden Halife, “Rükneddin’in bunu yapacağını ummuyorduk” diyerek yaşanan durum karşısındaki haleti ruhiyesini dile getiriyordu.¹²⁰ Esasen evvelce, bu konuyla alakadar olanlar, birkaç kez, bu sorunun sulhen neticelenmesini belirtmişlerdi. Bunun üzerine Amîdûlmülk, Halifenin takındığı tavırdan ötürü olacak onlara karşı gelmişti; böylece Selçuklu ümerası, bahis mevzuu olan nikâha bel bağlamaktan vaz geçmişler ve düş kırıklığına uğramışlardı. Böylece konuyla alakalı görüşmeler, itaat yasasına ve hizmetin icap ettiği esaslara uygun olmayan bir vaziyet almış ve dolayısıyla Halife-Sultan arasındaki yazışmalar durmuştu. Sonunda Şâinşahül-muazzam, Melikü’l-maşrik ve’l-magrib (Sultan Tuğrul)’tan Kadi’l-kudat Ebû Abdullah ed-Damaganî’ye bir haber ulaşmıştı. Gelenek olan ifadelerin sarf edilmesinin akabinde mektubunda Sultan, şöyle diyordu: “Kadi’l-kudat’ın bütün zamanı bilim ve fıkıh öğretimine tahsis edilmiştir. Bu nedenle, bu alanda yetkili olması bakımından o, anlaşmazlığı gidermeye ve yararlı nedenleri hazırlamaya çağırılmıştır. Değerli ve büyük insan Amîdûlmülk, huzurumuza döndüğü zaman, işleri iyi ayarlayıp doğru yola sevk ettiğini ve bizim güvenimizi artıran konuşmalar yaparak isteklerimizi idrakte kollarını sıvadığını bize açıkladı. O, bu evlenme işinin öyle sertlikle olmayacağını ve Halifeye bizim gösterdiğimiz çeşitli ihtimam, ihsan ve alçak gönüllülükleri biz, bunları Ulu Tanrı’ya yakınlaşmak amacıyla yaptık çok

¹¹⁷ Sıbt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtüz-Zaman*, s. 95-96.

¹¹⁸ İbnül Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 222; İbnü’l Cevzi, *El Muntazam*, s. 72-75.

¹¹⁹ İbnül Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 222.

¹²⁰ Bondâri, *Zubdat Al-Nuşra*, s. 19.

yakından bilir. Fakat bütün yaptıklarımız güzel şeyler, dünya ve ahirette aleyhimize sanki bir vebal olarak döndürülmeye çalışıldı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bizler, Tanrı'ya güvenen kimseleriz ki, o, bizim yaptığımız iyilikleri asla zayi ettirmez ve içlerinde, bizim hakkımızda kötülük saklayanların kötülüklerini görür.” Bu mektupta bununla beraber çok sayıda tehdit ve yıldırma anlamına gelen sözler de sarf edilmiştir. Bu mektup akabinde Halife'nin adamları kendisine “Bu evlenme işinin telafisi için” uyarıda bulundular, “Aksi takdirde istenilen amaçtan uzaklaşılacak ve anlaşmazlık mesafesi daha da büyüyecektir” dediler. Bunun üzerine Ebu'l-Ganâim İbnü'l-Mahleban, Sultana gönderilerek sert tavrını hafifletmekle vazifelendirildi. Bunun üzerine İbnü'l-Mahleban “Eğer bu evlenme işinden sultanın istediği sonuç hâsıl olmayacaksa, yani biz, buna ‘evet’ demeyeceksek gitmem bir yarar sağlamaz, aksine öfke ve kızgınlığı artırır” dedi. Bunun üzerine evlenme hususunda Halifenin vereceği kati cevap beklendi, bu sebeple de Ebu'l-Ganâim'in Sultana gidişi ötelendi. Bu sırada Reisü'l-Irakeyn, Halife ve yakınlarına olan menfi tutum ve davranışlarını fazlalaştırarak devam ettirmekte idi. Halifelik kadı ve önde gelenleri, daha önce ifrata kaçılmış olan konuların halledilip telafi edilmesi hususunda halifeyi uyardılar; halife de onlara, söyledikleri doğrultuda müspet cevap verdi. Kısa süre sonra Kadi'l-kudat Ebû Abdullah b. Ed-Damaganî ve Ebû Mansur b. Yusuf, halifenin evlenme konusunda söylediği kabulüne tanık oldular ve halifenin vekâletnamesini Amîdülmülk'e arz etmek üzere görevlendirildiler. İbnü'l-Mahleban önderliğindeki heyetin sultana varmak gayesiyle Bağdat'tan çıkışından beş gün sonra özel bir haberci, sultanın “Halifenin iktalarının geri verilmesini, cereyan eden tatsız olaylardan dolayı özür dilediğini ve Ebû Nasr b. Sâid'in armağanlar, hoş ve güzel sözler getirmiş olduğunu” kapsayan bir mektubunu getirdi. Bunun üzerine herkes hoşnut oldu ve her tarafa müjdeli haber iletildi; gelen haberciye hil'at giydirildi. Bu esnada Reisü'l-Irakeyn de el koyduğu iktaları halifenin vekillerine teslim etti.¹²¹

Halife'nin bu evliliği gönül rızası olmadan kabul etmesinde Kündürî'nin onun üzerindeki baskısı etkili olmuş, tabiri caizse Halife evliliği zoraki olarak kabul etmek durumunda kalmıştı. Bizatihi kendisinin kaleme aldığı bir vekâletnameyle nikâh konusundaki vekâletini de Selçuklu veziri Kündürî'ye veren Halife, aynı vekâletname ile kızının çeyizini uhdesine verdiği Kâdî'l-Kudât ve İbn Yusuf'u da

¹²¹ Sıbt İbnül Cevzi, *Mir'âtüz-Zaman*, s. 102-103.

şahit olarak vazifelendirmişti. Nikâh, Hz. Fatıma'nın mihr tutarı olan 400 dirhem gümüş ve 1 dinar altın gibi sembolik sayılabilecek bir mihr üzerinden anlaşmaya varılarak 1062 yılının Ağustos-Eylül ayında Tebriz yakınlarında kıyıldı.¹²²

Gelinin hilafet merkezinden Selçuklu başşehrine getirilmesinde de Kündürî yine başat aktördü. Aşağı yukarı bir yıl kadar süren bir hazırlık safhasından sonra Tuğrul Bey Bağdat'a hareket etti. Kündürî, Halifenin huzuruna çıkmış, kendisi ile yüz yüze temasa geçip gelini almak istemişti. Söylentiye göre kendisine, “vuslattan maksat birleşme değil, şereftir. Eğer maksat bu ise vuslat Halifelik Sarayı'nda olmalıdır” denildi. Kündürî ise, “Bunu yaparız, ancak yeteri kadar ev ve meskenimiz yoktur. Sultanın yanında has adamları, hacıpleri ve memlûkleri vardır, onlardan ayrılması mümkün değildir” cevabını verdi. Akabinde Seyyide Hatun Şubat 1063 senesinde Sultan'ın sarayına (Dâru'l-memleke) götürüldü. Seyyide Hatun altınla kaplanmış bir taht üzerine oturtuldu. Sultan, zevcesinin yanına gelip kendisine hizmette bulundu. Gelin duvağını açmadığı gibi Tuğrul Bey için ayağa kalkma cüretinde de bulunmadı. Tuğrul Bey ona mücevherat ve diğer eşyalardan meydana gelen çok sayıda hediye takdim etti. Sultan akabinde vezir Kündürî'ye hil'at giydirdi ve günlerce devam edecek sofralar tertip etti.¹²³

Sultan, 1063 senesi Mart ayında Bağdat'tan çıktı. Rey'e ulaşp Halife'nin karısı ve yeğeni olan Arslan Hatun'u yanına aldı. Arslan Hatun, Halife'nin kendisine karşı menfî tutumu dolayısıyla şikâyetçi idi, bu nedenle yanına almıştı. Daha sonra rahatsızlandı ve 4 Eylül Cuma günü hayatını kaybetti. Aşağı yukarı yetmiş yaşında idi. Vefat ettiğinde veziri Kündürî yaklaşık 420 km. uzaklıkta idi. Vefat haberini alınca süratle hareket etti ve iki gün içerisinde yetişti. Sultan daha toprağa verilmemişti, O defnetti.¹²⁴

Vezir Kündürî, Sultan ile alakalı şunları söylemiştir, “Sultan, bana dedi ki: Ben, rüyamda, sis ve duman içinde hiçbir şeyi göremediğim halde, güzel bir koku koklamakta iken semaya çekildim. Bana, ‘Sen, aziz ve celil olan Tanrı'nın yakınıdasın, arzu ve ihtiyaçlarını ondan istel!’ şeklinde nida edildi. Ben de kendi kendime ‘Uzun bir ömürden daha iyi ne olur!’ dedim. Bunun üzerine bana ‘70 yıl yaşa!’ denildi. Daha sonra uykudan uyandım.” Gerçekten ben (Kündürî) sultanın

¹²² Alican, “*Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî*”, s. 251-252.

¹²³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 225.

¹²⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s.226.

yaşını hesap ettim, o, tam 70 yaşında idi. Onu, eşi olan Süleyman'ın annesi ve Ferruhü'l-hâdim, yıkatıp kefenleyerek defnettiler.¹²⁵

Bu gelişmeler esnasında vezir Amîdülmülk, Girdkuh kalesinde Kutalmış'ı kuşatma işiyle iştigal etmekte idi. Ona hızlıca sultanın vefat haberi bildirildi. Ümera, sultan sağlıklı imiş gibi işlerin rutin olarak devam ettirilmesi gerektiği hüsnüzannıyla kalkıp vazifelerini yerine getirdiler, bu esnada da gelenek olduğu üzere, saray kapısında nevbet (davul) çaldırılmışlardı. Sultanın vefatından sonra İnanc Bey ümeraya, sultanın evvelce, kendisinden sonra başa geçirilmesini bildirdiği, künyesi Ebu'l-Kasım ve lâkabı Müşeyyidü'd-devle olan Davut Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın Selçukluların başına geçirme konusunda yemin ettirdi. Sultanın vefat haberini götüren ulak, aşağı-yukarı 70 fersah (420 km) mesafede bulunan vezir Amîdülmülk'e ulaştı. Böylelikle sultanın vefat haberini öğrenen Amîdülmülk, hızlıca askerleri ve öteki görevlileri bir araya getirerek haberi onlara söyledi ve “Sizler, biliyorsunuz ki ben ve sizler, sultan Tuğrul Bey'in beraberinde ve hizmetinde bulunuyorduk; fakat şimdi o, artık ölmüştür. Sultanın bana ve size olan ahtı, ‘Selçuklu tahtına, kardeşinin oğlunun çıkarılması’ şeklinde idi. Bu nedenle ben, sizinle birlikte olurum. Eğer bana yardımcı olursanız işlerinizi ve isteklerinizi yararlı bir biçimde yapar ve yerine getiririm” dedi. Bunun üzerine onlar, “Biz, senin kullarınız; senin alacağın bütün önlemlerden dışarı çıkmayız” demekle Kündürî'ye olan sadakat ve bağlılıklarını bildirdiler. Böylece askerlerin kendine tam desteğini alan vezir, orduya bir hayli para dağıttı. Daha sonra da o, orduyla beraber başkent Rey'e hareket etti ve 12 Eylül 1063 Cumartesi günü Rey'e ulaştılar. Derhal Dârü's-saltanat'a giden Amîdülmülk, sultanın tabutunun bulunduğu yere gidip ağladı, son derecede üzüldü ve giysilerini yırtıp parçalamak isteyen, emîr ve hâciplere “Artık sultan vefat etmiştir, bu nedenle işin doğrusu, başka şeylerle meşgul olmaktır” dedi ve Süleyman'ı Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçirdi ve onun için, ümeradan tekrar yemin aldı. Bu işlemin akabinde de Rey Kalesi'ndeki 700 bin altını ve 200 bin altın değerinde olan 16 bin çeşitli giysi ve silahları getirip ordu mensuplarına dağıttı. Bu sebeple onlar, vezire şükranlarını arz edip dualarda bulundular. Sonrasında Amîdülmülk, onlara, “Bize muhalefetinden korkulan Horasan hâkimi Alp Arslan'dan başka hiç kimse kalmadı. Ben, ona haber gönderip Sultan Tuğrul'un, biraz senin kanından olan (zira babaları

¹²⁵ Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtüz-Zaman*, s. 121; İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 226; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 67.

her ikisinin bir, anneleri ayrı idi) Süleyman hakkındaki vasiyetini biliyorsun. Eğer ülkelere sahip olmak istiyorsan Hârezm, Nişabur ve bunlardan başka daha bazı yerler, sultanın ölümü üzerine yönetim bakımından boş durumdadır, buralar senindir. Eğer bizden para da istersen Rey kalesinde bulunan paradan seni razı edecek miktarda göndeririz; ayrıca hutbelerde Süleyman'ın adından sonra senin adını da okuttururuz; böylece iki hutbe bir olur, anlaşma sağlanır, ülke bölünmekten korunmuş ve böylece kan da akıtılmamış olur. Yok, eğer sultan Tuğrul Bey'in kurmak istemiş olduğu bu yönetim düzenine karşı bir tutum ve davranış içine girmeye çalışırsan, sen bize saldırmadan önce mazur kalarak biz, sana saldırırız. İşte o zaman seninle bizim aramızdaki hükmü Tanrı verecektir” dedim. Rivayet edildiğine göre vezir Amîdülmülk, kendisi Alp Arslan'a bu mektubu yazıp onu şiddetle tehdit ederek korkutmuştur; bunun da nedeni, esas isteği olan ülkeyi huzur içinde yönetmek idi.¹²⁶

2.10. Alp Arslan'ın Tahta Çıkışı Sırasında Ümera ile Olan İlişkileri

Tuğrul Bey'in vefatının akabinde Kündürî Süleyman'ı Selçukluların başına geçirdi. Süleyman namına hutbe irad edilince ümera arasında anlaşmazlık meydana geldi. Yağısıyan ve Erdem Kazvîn'e giderek orada Horasan hâkimi Alp Arslan adına hutbe okuttular. Alp Arslan'ın beraberinde veziri Nizâmülmülk de bulunuyordu. Halk, Alp Arslan'ın başa geçmesini arzuluyordu.¹²⁷

Vezir Kündürî Tuğrul Bey'in son dönemlerinde kalkışma hareketine tevessül eden Kutalmış'ı Girdkûh kalesinde sıkıştırdığı anda, Tuğrul Bey'in vefat haberi üzerine kuşatmayı kaldırıp süratle başkent Rey'e döndü. Bu durumun kendisine sağladığı fırsat üzerine Kutalmış kaleden çıkıp Türkmenleri ikna ederek kendi safına geçmelerini sağladı. Böylelikle kuvveti artan Kutalmış 50 bin atlıyla birlikte harekete geçti. Yaşanan bu son gelişmenin ardından zorda kalan Kündürî, süratle Alp Arslan'a haber yollayıp ondan Kutalmış'a karşı yardım talebinde bulundu ve bu durum mucibinde nasıl hareket etmesi gerektiği konusunda kendisinin direktiflerini beklediğini yazdı. Ayrıca Rey'de Süleyman namına okunan hutbelere son vererek Alp Arslan adına hutbe okutmaya başladı. Kutalmış Rey'e hareket ederek şehri ele geçirmek üzere iken Kündürî, ona karşı hamle yapıp mücadeleye kalkıştı, ancak

¹²⁶ Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtüz-Zaman*, s. 121-122.

¹²⁷ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 228.

mağlup oldu. Selçuklu ordusunun öncü birliklerinin lideri İnanc Bey, 500 askeriyle Kutalmış tarafından esir alındı. Tam anlamıyla mağlubiyete maruz kalan Kündürî, yanındaki askerlerle Rey'e dönüp şehri Kutalmış'a karşı savunmaya hazırlandı. Kısa bir süre sonra Türkmen askerleriyle beraber hareket eden Kutalmış, gelip Rey'i kuşatmaya başladı ve özellikle şehrin ikmal yollarını kontrol altına almasıyla şehir halkı zor durumda kaldı. Yaşanan son gelişmeler neticesinde Kündürî, Alp Arslan'a durumun nezaketini bildiren haberciler gönderdi; Alp Arslan ise karşı cevabında "Rey'den ayrılmayınız, çünkü ben, sizlere ulaşmak üzereyim" şeklinde cevap verdi. Erdem önderliğindeki Alp Arslan'ın öncü birlikleri, Damgan'a varmışlardı. Bunu öğrenen Kutalmış, Kasım ayı sonlarına doğru, askerleriyle beraber Selçuklu öncü askerlerine karşı harekete geçti. Kutalmış iki ordu arasında sıkışmamak gayesiyle Alp Arslan'ın askerleriyle çarpışmayı tercih etti. Milh (Tuz) Köyü civarında Erdem'in komutasındaki Selçuklu öncü askerleriyle karşılaştı ve onlarla çarpışmaya başladı; mağlup olan Erdem, Milh Köyü'ndeki bir kaleye saklanmak zorunda kaldı ve Alp Arslan'a durumdan haberdar etti.¹²⁸ Alp Arslan Kutalmış'a haber göndererek ayaklanma teşebbüsünden caymasını istedi. Lakin Kutalmış askerlerinin fazla olmasının da vermiş olduğu cesaret ile gururlu bir komutan edasıyla cevap verdi. O, Milh vadisine su akıtmak suretiyle zaten kurak olan araziye bataklığa dönüştürerek geçilmesi zor bir şekle soktu. Bu nazik durum karşısında Nizâmülmülk Sultan Alp Arslan'a:

Horasan'da senin için öyle bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder ve seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar. Bu ordunun erleri âlimler ve zâhidlerdir, bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcılar yaptım.

dedi. Vezirinin bu manevi desteği ile güç bulan Sultan, daha sonra Kutalmış'a yaklaştı. Nizâmülmülk de silahını aldı ve askerleri teftiş ederek onları konumlarına yerleştirdi. Kutalmış astrolojiye vakıf idi. Savaş için düşünülen günün kendisi açısından olumsuz olacağını gördü. Bu nedenle savaşın meydana gelmemesi için Milh Vadisi'ni bataklık haline getirmişti. Ama Alp Arslan bataklığa girdi. Kuvvetleri de onun yaptığını yaptılar. Alp Arslan ve askerleri bataklıktan herhangi bir ziyana uğramadan kurtulup Kutalmış ile çarpışmaya başladılar. Kutalmış'ın birlikleri Alp Arslan'ın ordusu karşısında varlık gösteremedi. Askerler bozulmuş şekilde Gird-Kûh kalesine sığındılar. Orası Kutalmış'a ait bir kale idi. Yaşanan mücadelenin ardından

¹²⁸ Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtüz-Zaman*, s. 127-128.

Kutalmış ölmüş şekilde bulundu. Kutalmış'ın askerlerinin de genel yekünü etkisiz hale getirilmiş ve bir miktarı da tutsak edilmişti. Sultan tutsakların canına kıymak istedi, ancak Nizâmülmülk onlar için şefaatt diledi. Alp Arslan da onları affedip serbest bıraktı.¹²⁹

Nizâmülmülk ile ilgili ilginç bir kayıt El-Hüseyni'nin eserinde geçmektedir. Onun sultan tarafından nasıl vazgeçilmez bir adam olduğunu göstermesi bakımından önemli bir kayıt. Buna göre Sultan Alparslan'ın meşgüliyetlerini hali yoluna sokup saltanat tahtına oturduğu vakit bütün ahaliye teşmil ve onlardan yılda iki defa alınan haracı aslı ile iktifa etti; her yıl ramazanda Belh'de bin, Merv'de bin, Herat'ta bin, Nişabur'da bin yani dört bin dinar sadaka verirdi. Yalnız on bin dinar payitahtta sarf ederdi. Bir defa bazı kişiler Nizâmülmülk aleyhinde isnatta bulunmuşlardı. Bunları bir kâğıda yazarak sultanın namaz kıldığı yere koydular. Sultan, namaz kılacağı zaman kâğıdı gördü ve okudu, Nizâmülmülk'ü çağırdı: “Bu kâğıdı al, oku. Eğer yazdıkları doğru ise halini ahlakını ıslah et, eğer yalan söylüyorlarsa onları af et, kendilerine divan işlerinden bir iş vermekle meşgul et, ta ki onlar da böyle iftira ve bühtan ile uğraşmaktan el çeksinler.” dedi.¹³⁰ Öyle ki Sultan, veziri hakkında menfi yönde haberler gelmesine rağmen onu sorgulama ihtiyacı dahi hissetmemiş sadece uyarmakla iktifa etmişti.

Alp Arslan tahtta hak iddia edenleri etkisiz hale getirdikten sonra başkent Rey'e gelerek amcası Tuğrul Bey tarafından yaptırılan hükümdarlık sarayında törenle Selçukluların başına geçti ve kendi namına para darp ettirdi. Bu törenden sonra devlet ümerası ve Türkmen beyleri için tertip ettiği bir ziyafette, onlara hil'at ve ödülleri verdi. Daha sonra Tuğrul Bey'in eşi Halife'nin kızı Seyyide Hatun'u Bağdat askeri valiliğinin başına getirdiği Aytekin ile birlikte Bağdat'a gönderdi. Halife Kaim Biemrillâh, Alp Arslan'ın tahta çıkması münasebetiyle Bağdat'ta büyük bir tören tertip etti; onun sultanlığını tasdik edip 24 Nisan 1064 tarihinde adına hutbe okuttu. Bunun yanında Alp Arslan'a bir elçi heyeti göndererek ona: “Şahinşahü'l-

¹²⁹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 233-234; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 73; Bondâri, *Zubdat Al-Nuşra*, s. 27.

¹³⁰ El-Hüseyni, *Ahbâr Üd-Devlet*, s. 21.

a'zam, Melikü'l Arap ve'l-Acem, Seyyidü Mülûki'l-Ümem, Ziyâüddin, Gıyâsü'l-Müslimîn" gibi lakap ve unvanlar tevdi etti.¹³¹

Diğer taraftan Kirman'da olan Melik Kavurd da tahtta hak iddia ediyor ve sultan olmayı arzuluyordu. Hatta o, bu gayeyle kendi hüküm sürdüğü alan olan Kirman'ın dışına çıkarak İsfahan'a kadar da ilerlemişti. Lakin o İsfahan'da bulunduğu sırada Alp Arslan'ın duruma hâkim olarak başkentte bulunduğunu ve bu suretle Selçukluların başına geçtiğini öğrendiği vakit Kirman'a geri dönerek Alp Arslan namına hutbe okuttu.¹³²

2.11. Taht Değişikliğinin Ardından Ümeranın Kendi Arasındaki Çekişmeleri

Sultan hak iddiacılarını bertaraf edip sağlimen tahta oturduktan sonra bilhassa Nizâmülmülk'ün de ön ayak olmasıyla idari alanda yeni bir yapılanmaya gitti. Vezir Kündürî'nin görevine son vererek yerine Nizâmülmülk'ü bu makama getirdi. Zaten Nizâmülmülk, Alp Arslan'ın başa geçtiği andan itibaren Kündürî'yi yakından takip edip onun bir açığını yakalamak için fırsat kolluyordu. Bu emeline ulaşması da fazla zamanını almadı. Kündürî vezirlik makamına tayininden ötürü Nizâmülmülk'ün yanına varıp kendisini kutlayarak önüne 500 dinar bırakmış, akabinde mazeret bildirerek yanından ayrılmıştı. O esnada ahalinin çoğu Kündürî ile birlikte gitmiş, bu gelişme akabinde Alp Arslan'a "Kündürî'nin ileride başına bir gaile açmasından korkulur." denilmiş ve Alp Arslan'da O'nu tutuklayarak Mervu'r-Rûd'a yollamıştı. Orada bir sene tutsak kaldı.¹³³ Ardından hayatına son verilmek üzere iki gulam görevlendirildi. Amîdülmülk onlara neden geldiklerini sordu. Onlar da ona "Kalk iki rekât namaz kıl ve geçmişte işlediğin günahlar için Ulu Tanrı'ya tövbe et!" dediler. Gulamlar Kündürî'yi yanlarında bulunan ip ile boğmak istediklerinde O şöyle dedi: "Boğulmak suretiyle öldürülecek fesatçı ve hırsız değilim. Kılıçla öldürülmem benim için daha iyi olur, çünkü kılıç, günahları silip yok eder, ayrıca kılıçla öldürülenler şehit sayılırlar" dedi.¹³⁴ Kündürî hayatına son verecek olan kişiden biraz zaman istedi. Abdest alıp birkaç rekât namaz kıldı ve cellada "Sultan'a falan dedi ki de: sizin dergâhınızdan bana çok kutlu bir hizmet ve mübarek bir vesile olmuştur. Şöyle

¹³¹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 38; O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 149; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 10-11.

¹³² Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 608.

¹³³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 230.

¹³⁴ Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 147; İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 230; İbnü'l Cevzi, *El Muntazam*, s. 90-91.

ki amcan Tuğrul Bey, üzerinde hüküm sürmem için bu dünyayı bana verdi. Sen ise öteki dünyamı verdin ki senin elinden şehadet mertebesi elde ettim. Sizden bana dünya ve ahiret hâsıl oldu. Bu tedbir saadet olamaz. Hâce'ye de şunu söyle: Vezir öldürmekle dünyaya kötü bid'at ve çirkin bir kâide getirdin. Onun sonunu düşünemedin. Korkarım ki bu âdetini, kendin, haleflerin, çocuk ve torunların hakkında da göreceksin.” dedi. Daha sonra da gulamlar kılıçla başını vurarak onu öldürdüler.¹³⁵

2.12. Sultan Alp Arslan'ın Askeri Harekâtı Sırasında Ümeranın Tavrı

Alp Arslan, tahtta hak iddia edenleri etkisiz hale getirdikten ve idari yapılanmada düzeni tesis etmesinin ardından Selçuklu Devleti'nin alınması planlanan yerlere uygun olarak amcası Tuğrul Bey döneminde gerçekleştirilen Anadolu seferlerini devam ettirmek amacıyla 1064 yılı Şubat ayında Rey şehrinden hareket ederek kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'a ulaştı. Alp Arslan'ın yanında yine muktedir veziri bulunmaktaydı. O, idari işlerinin yanı sıra seferlerde de sultanın hemen yanı başında, ordunun sevk ve idaresinde de görev almaktaydı. Azerbaycan'a geldiğinde ordusuna dâhil olan çok sayıdaki Türkmen birlikleriyle Urmiye Gölü'nün kuzey doğusundaki Merend şehrine vardığı vakit Anadolu'ya devamlı seferler gerçekleştirmekte olan Emir Tuğtekin huzuruna gelip kalkıştığı akınlar ve Anadolu'ya ulaşımı sağlayan belli başlı yollar hususunda kendisine bilgi arz etti. Emir Tuğtekin ile birlikte Sultan Tuğrul Bey devrinden beri Anadolu'daki Selçuklu askeri hareketini idare etmekte olan kardeşi Yakutî ve daha başka adları geçen Selçuklu emir ve Türkmen ümara da kendisine dâhil oldular.¹³⁶

Merend şehrinden hareket ederek Nahçıvan'a varan Alp Arslan, Aras Nehri'ni geçerek ordusunu iki kısma ayırdı. Bizatihi kendisinin komuta ettiği ilk kolu ile yürüyerek Selçuklu fetihleri nedeniyle Bizans'ın Anadolu'daki hâkimiyetinin çökmesinden yararlanarak Arrân'daki Lori şehrini başkent yapıp tekrar bir prenslik kurma gayesinde olan Ermeni prensi Giorg ile anlaşmaya vardı. Giorg bu anlaşma uyarınca, sultanın hâkimiyetini tanıyacak, yıllık vergi ödeyecek ve kızını da sultana verecekti. Ardından Sultan Alp Arslan Gürcistan'a giderek Tiflis-Çoruh arasındaki bölgede olan bir kısım yerleri de aldı. Sultan, ayrıca Akşehir ve Allahverdi şehirlerini

¹³⁵ Reşîdü'd-Din, *Câmiut-Tevârih*, s. 109.

¹³⁶ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s:39-40.

de şiddetli çarpışmaların ardından ele geçirdi. Bu durum karşısında zorda kalan Gürcü prensi IV. Bagrat, sultana haberciler yollayarak yıllık vergi vermek üzere itaatini ve tabiiyetini arz etti. Bundan sonra Alp Arslan daha fazla ilerlemeyi keserek Aras Nehri havzasına vardı. Bu fütühat esnasında elde edilen zengin ganimetleri Sultan, başkent Rey'e gönderdi.¹³⁷

Ordunun ikinci kolu ise Alp Arslan'ın oğlu Melikşah ile Nizâmülmülk komutasında hareket ediyordu. Onlar oldukça fazla Rum'un olduğu bir kaleye yöneldiler. Halk kaleden indi ve onlarda oradaki askerlerden bir miktarını öldürdü. Akabinde Melikşah ve Nizâmülmülk kalede olanlarla çarpışmaya başladılar. Kale komutanını öldürdüler ve böylelikle kaleye hâkim oldular. Oradan Sürmâri Kalesi'ne yürüdüler. Bu kaleye de hâkim olarak halkını oradan çıkardılar. Sürmâri'ye yakın yerde başka bir kale daha mevcuttu. Melikşah o kaleyi de alarak kullanılamaz hale getirmek istedi, lakin Nizâmülmülk Melikşah'ı bu işten caydırıp, "Burası Müslümanlar için bir uç kalesidir." diyerek orayı ikmal malzemeleri ile doldurdu, akabinde bütün bu kaleleri Nahcivan Emiri'nin emrine verdi. Melikşah ile Nizâmülmülk daha sonra Meryem-nişîn şehrine hareket ettiler. Şehirde çok miktarda din adamı bulunuyordu ve halk da onlara bağlı idi. Meryem-nişîn erişilmesi güç bir konumda idi; surları kurşun ve demirlerle birbirine perçinlenmiş gayet sağlam taşlardan yapılmıştı. Ayrıca kenarında da büyük bir nehir mevcuttu. Nizâmülmülk savaşmak üzere lazım gelen araç ve gereci hazırlatarak mücadeleye başladı. Savaş günlerce sürdü. Nizâmülmülk askerleri nöbetleşe savaşmak üzere vazifelendiriyordu. Kâfirler bir süre sonra bunalmaya başladılar. Selçuklu askerleri surların dibine kadar gelerek üstüne çıkmayı başardılar. Melikşah ile Nizâmülmülk şehre girdiler, hristiyan mabetlerini yerle bir ettiler, halkın büyük çoğunluğunu kılıçtan geçirdiler, bu esnada bir kısmı Müslümanlığı kabul ederek hayatını kurtardı. Alp Arslan daha sonra Melikşah'ı ve Nizâmülmülk'ü huzuruna çağırdı. Melikşah önemli ganimet elde ederek geri dönüyordu.¹³⁸

Böylelikle tekrar birleşen Selçuklu ordusu İslam kaynaklarının Sepidşehir, Türklerin Akşehir ve Gürcülerin de Ahalkerek adını verdikleri şehri kuşattı. Sultan Alp Arslan 1064 senesi Haziran ayında şehri ele geçirdi. Selçuklu ordusu daha sonra Borçala (Debeda) Nehri'nin sol yakasındaki Allahverdi (Lâl) Kalesi'ni zorlu

¹³⁷ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s:40.

¹³⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 235. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 59-62.

mücadelelerin ardından aldı. Sultan oradan Kars-Ani bölgesine vardı. Kars Çayı yanında Çıldır Gölü güneyinde olan Selverde ve Nora adındaki iki kale halkı karşı koymanın anlamsız olduğuna kanaat getirip Müslümanlığı kabul ettiklerini beyan ettiler.¹³⁹

Sultan oradan Ani şehrine yürüdü. Bölgeye ulaştığında kalenin ulaşılması güç bir mevkiide bulunduğunu gördü. Büyük bir kısmı Aras Nehri ile çevriliydi, diğer yanında ise oldukça hızlı akan derin bir nehir mevcuttu. Ani büyük ve mamur bir şehirdi. Nüfusu fazlaydı, çok sayıda dini mabet vardı. Sultan Alp Arslan şehri ele geçirmek için uğraştı, lakin Selçuklu ordusu şehrin erişilmesi güç bir mevkiide olduğunu görünce buranın alınamayacağına kanaat etmişlerdi. Sultan'ın yaptırdığı mancınık sayesinde askerler Rumları görebildiler. Selçuklu ordusu mücadelesine devam ederken Allah'ın takdiri ile bir deprem meydana geldi ve surların bir kısmı yıkıldı. Bu sayede Selçuklu ordusu şehre girip birçoğunu öldürdüler ve bir o kadar da esir aldılar.¹⁴⁰

Şehir alınmadan mücadele başladığı esnada vezir Nizâmülmülk tarafından Bağdat'ta dönemin âdeti gereği bir fetihname gönderilerek Sultan Alp Arslan'ın o zamana kadar yaptığı fetihler bildirildi. Bu fetihnamede Sultan'ın Hazar ülkeleri içerilerine kadar ilerlediğinden o zamana kadar son derece müstahkem yerlere eriştiğinden, büyük beldelerin alındığından bahsediliyordu. Bu sırada aşağı yukarı 30.000 kişinin öldürüldüğü, 50.000 kişinin tutsak alınarak hizmetkâr yapıldığı ve çok sayıda ganimet elde edildiği bildiriliyor, galip olarak dönen Sultan'ın Rum ülkesinin ilki olan Ani'ye inerek, burasını kuşatmaya başladığı, Tanrı'nın yardımıyla fethinin gecikmeyeceği ilave ediliyordu.¹⁴¹ Buradan da anlaşılacağı üzere Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği arasındaki resmi yazışmaların sevk idaresi vezir Nizâmülmülk'ün kontrolünde yapılmaktaydı.

Şehrin 16 Ağustos 1064 senesinde alınmasından sonra hristiyan mabetleri yerine camiiler inşa edildi. Şehrin yönetimi bir süre sonra Şeddadî emiri Abu'l-Asvâr'ın oğlu Manuçahr'ın üzerine tevdi edildi. Alp Arslan Kars'a hâkim olan Ermeni prensi Kakıg (Hayık)'a haber yollayıp huzuruna gelmesini istedi. Ermeni

¹³⁹ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 41.

¹⁴⁰ İbnü'l Esir, *El- Kâmil*, VIII, s.236-237.

¹⁴¹ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 17-18; Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z Zaman*, s.134-135; İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 89-90.

prensi Türk habercileri siyah elbiseler ile kabul ederek, “Tuğrul Bey’in ölümünden beri matem tuttuğunu” beyan ederek yaranmak istedi ve Sultan’ı Kars’a çağırdı. Ordusu ile Kars’a ulaşan ve tören ile karşılanan Alp Arslan, Hayık’ın tabiiyetini kabul etti. Fakat Hayık bir süre sonra ülkesini İmparator Dukas’a bırakarak bunun mukabilinde Zamanti havalisini aldı. Sultan bu büyük galibiyetin ardından 100.000 kişilik ordusu, 50.000 esir ve çok sayıda ganimet ile Rey’e döndü. Bu galibiyetten ötürü Halife Ka’im bi-Emrillah sultanı kutlayarak kendisine Ebu’l Feth (fethin babası) unvanını verdi.¹⁴²

Kirman meliki Kavurd, Sultan’ın bu meşguliyetleri esnasında 1064 senesinde tâbi Şebânkâre emiri Fazlûye ile çarpışıp onu yenerek hâkimiyeti altındaki Şirâz’ı zapt etti. Yaşanan bu gelişmeden sonra Fazlûye, Sultan’ın Doğu Anadolu seferi dönüşünde Hemedan Kapısı önünde katına çıkarak Kavurd’dan şikâyetçi oldu. Kavurd’un hal ve hareketlerini yakından takip eden Alp Arslan, hızlı bir şekilde harekete geçerek Ocak 1065’te Şirâz’a geldi. Melik Kavurd mücadeleyi göze alamayarak af talep etti ve bu isteği Alp Arslan kabul etti. Lakin Alp Arslan, Fars bölgesini 27 milyon dirhem karşılığında kendisine sığınan Fazlûye’ye bıraktıktan sonra 1065 yılında İsfahan’a geri döndü.¹⁴³

Sultan Alp Arslan Merv’e gelerek oğlu Melikşah’ı Karahanlı prenseslerinden Terken Hatun ile evlendirdi. 1065 yılında Sultan Ceyhun Nehri’ni aşarak Hazar Denizi kenarındaki Üstyurt ve Mangışlak tarafına hareket etti. Burada ticaret yollarının güvenliğini tehlikeye düşüren Kıpçak ve Türkmenleri itaat altına aldı. Cend’de mezarı bulunan dedesi Selçuk’u ziyaret eden Sultan, oradan Harezm’in başkenti Gürgenç yoluyla Merv’e döndü (Mayıs 1066). Bu sefer ile Maverâünnehir’e komşu bütün bölgeler ekseriyetle Selçuklu Devleti’ne tabi olmuş oldu. Daha sonra Sultan Temmuz 1066’da Nişabur yakınlarındaki Radgan’da büyük bir tören ile oğlu Melikşah’ı veliaht ilan etti.¹⁴⁴

Kavurd, Melikşah’ın veliahtlığını kabul etmemişti. Kendisinin siyaseti iyi bilmeyen bir veziri vardı. Efendisi Kavurd başkaldıracak olursa ülkeyi Alp Arslan’a bağlı kalmadan tek başına yönetebileceğini ve O’nun kendine tabi olmak mecburiyetinde kalacağını düşündü. Bu nedenle Kavurd Bey’i isyana teşvik etti.

¹⁴² O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.156.

¹⁴³ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 43; Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s.609.

¹⁴⁴ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 158-159; Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 609.

Kavurd'da vezirine uyararak Alp Arslan'a tabi olmaktan çıktı ve Sultan adına okunmakta olan hutbeyi kaldırttı. Bunun üzerine Alp Arslan derhal Kirman üzerine yürüdü. Kirman'a yaklaşıncı Alp Arslan'ın öncü birlikleri Kavurd'un öncü birlikleriyle çarpıştı. Kavurd öncü birliklerinin yenildiğini haber alınca panikledi ve kaçtı. Kavurd Cîruft'a sığındı, daha sonra Alp Arslan'a haber gönderip kalkıştığı hareketten pişman olduğunu bildirerek affedilmesini istedi. Sultan da bunu kabul etti. Huzuruna çıkan Kavurd'a ikramda bulunup saygı gösterdi. Sultan Alp Arslan ülkesine iade ederek tutumunda hiçbir değişiklik yapmadı. Kavurd Bey Sultan'a "Kızlarımın çeyizlerinin hazırlanması ve bütün işleri sana aittir." dedi. Sultan da kabul etti ve kızlarından her birine ikta ve elbiseler hariç yüz bin dinar para verdi.¹⁴⁵

Sultan ardından Kirman'dan Istahr şehrine yürüyüp orasını aldı ve Istahr Valisi'ni kaleden çıkarttı. Vali kendisine mühim hediyeler yolladı. Bunların içinde iki ölçek misk dolu olan Firuze bir kadeh de bulunmaktaydı. Kadehin üzerinde Melik Cemşîd'in¹⁴⁶ adı yazılıydı. Fars yöresindeki kalelerin tamamı Sultan'ın hâkimiyetini tanıdılar, yalnızca Behenzâd adındaki kale kaldı. Nizâmülmülk bu kaleye hareket etti ve bir süre sonra kaleyi ele geçirdi. Sultan Alp Arslan ve Nizamülmülk fethin akabinde bir araya geldiler. Bu galibiyet nedeniyle Nizâmülmülk'ün sultan nazarındaki konumu oldukça yüceldi. Sultan, O'nun konumunu yücelterek yetkisini artırdı.¹⁴⁷

Sultan Alp Arslan doğuda bu meşgalelerle uğraşır iken ümeradan bazı isimleri Anadolu'ya akınlar yapmak üzere görevlendirmişti. Sâlâr-ı Horasan 1066 yılında Ergani yöresindeki Tulhum Kalesini kuşattı, başarılı olamayınca Siverek ve Nasîbin üzerine hareket etti. Burada da umduğuna nail olamayınca Urfa üzerine hareket etti. Urfa yöresine yaptığı kuşatmalardan mühim miktarda ganimet ele geçirerek bölgeden ayrıldı. Daha sonra Şubat 1066'da Diyarbakır'a geldi. Ancak

¹⁴⁵ İbnü'l Esir, *El-Kamil*, VIII, s.247.

¹⁴⁶ İran'da hüküm süren ilk sülâlelerden Pişdâdiyân'ın dördüncü ve en büyük hükümdarıdır. Kaynaklarda, Cem'in bazı tarihçilere göre Hz. Âdem'le aynı kişi, bazılarına göre ise Hz. Âdem'in yedinci oğlu Geyûmers'in torunu olduğuna dair rivayetleri naklederek soyunu şöyle kaydetmektedir. Tahmûras-Hûşeng-Siyâmek-Geyûmers. Cem'e güzel yüzlü oluşu sebebiyle Pehlevîce "ışık ve nur" anlamına gelen Şîd lakabı verilmiş ve Cemşîd adıyla da anılmıştır. Bu görüşe Arap tarihçileri de katılmaktadır. Bkz. Nurettin Albayrak, "*Cem*", C. VII, Ankara: TDVİA, 2002, s. 279-280.

¹⁴⁷ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 248.

orda bir hileye kurban giderek öldürüldü ve cesedi bir kuyuya atıldı. Bu sebeple kuyunun adı Sâlâr-ı Horasan Kuyusu olarak anılmaya başlandı.¹⁴⁸

Ertesi sene Gümüş Tegin, Afşin ve Ahmedşah önderliğindeki bir Selçuklu ordusu Anadolu'ya girdi. Gayeleri Bizans'ın Güneydoğu Anadolu'daki direncini kırmaktı. Evvela Tulhum yöresindeki T'letut Kalesi alındı. Nisibin bir süre kuşatıldıysa da ele geçirilemedi. Daha sonra Adıyaman yöresine girerek bu çevrede yağma faaliyetlerinde bulunuldu. Nisibin hâkimi Aruandanos komutasındaki 10.000 kişilik bir Bizans birliği Hoşun (Oşin) Kalesi yakınlarında yenilerek Aruandanos tutsak alındı. Ele geçirilen ganimetlerle beraber bu ordu geri dönerken Gümüş Tegin ve Afşin arasında ihtilaf baş gösterdi. Afşin, Gümüş Tegin'i öldürdü ve Alp Arslan'ın kendisine ceza vermesinden çekinerek batıya çekildi. Suriye üzerinden Bizans topraklarına girerek Gaziantep yakınlarındaki Dülük'ü ele geçirdi. Afşin, bir Bizans birliğini Malatya civarında mağlup ederek Kayseri'yi ele geçirdi(1067). Akabinde de Torosları aşarak Kilikya yöresine girdi. Elde ettiği çok sayıdaki ganimetle beraber Amanos Dağları üzerinden Halep'e döndü. Ertesi yıl Antakya bölgesine yeni bir akın düzenlemeyi düşündüğü esnada Sultan Alp Arslan'dan kendisinin bağışlandığına dair bir haber geldi (Nisan 1068). Bunun üzerine kuvvetleriyle birlikte Irak'a döndü.¹⁴⁹

Sultan Alp Arslan 1067 yılının sonlarına doğru kalabalık bir ordu ile Horasan'dan hareket ederek tekraren Aras Nehri'ni geçti ve Şeki bölgesine girdi. Selçuklu ordusunun öncü birlikleri bu esnada ümeradan Emir Savtegin'in idaresi altında idi ve Ahal-kelek Kalesi'ni alarak yağmalamıştı. Ormanlık olan Şeki bölgesi Selçukluların hâkimiyeti altına girerken buranın idarecisi Ahastan (Agsartan) Sultan'ın hâkimiyetini tanıyarak Müslümanlığı kabul ediyordu. Gürcü Kralı Bagrat ise çarpışmaya cesaret gösteremeyerek kaçtı. Sultan Alp Arslan, Gürcistan'a gönderdiği birlikler sayesinde Tiflis ve Rustav şehirlerini Gürcülerin elinden tekrar alarak Gence Emiri Ebu'l-Esvâr'ın oğlu Fazlûn'un yönetimine vermiş ve orada Selçukluların hâkimiyetinde bir uç beyliği kurmuştu. Sultan Alp Arslan bu ikinci Kafkasya Seferi esnasında Derbend halkının önde gelen isimlerinde Ağleb b. Ali'nin Şirvenşâh Feriburz elinde tutsak olmasından şikâyet etmişlerdi. Sultanın olaya dâhil olmasıyla Ağleb b. Ali salıverildi. Alp Arslan Sevtegin komutasındaki bir miktar

¹⁴⁸ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s.45.

¹⁴⁹ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s.147-148.

Selçuklu kuvvetini, yanlarında Ağleb b. Ali olduğu halde Derbend'e yolladı. Selçuklu ordusu evvela el-Maskat'ı almış, akabinde Şirvanşâhlardan el-Bâb kalesini alarak şehri de ele geçirmişlerdi. Savtegin, Ağleb b. Ali'yi buraya naib olarak bıraktıktan sonra Alp Arslan'ın yanına döndü. Bu Selçukluların Derbend'e hâkimiyet tesis etmek için ilk girişimleri oldu.¹⁵⁰

2.13. Malazgirt Zaferi Öncesi Askeri Ümeranın Hareketleri

Anadolu'da süregelen Türkmen seferleri neticesinde Bizans, güçlü bir kumandan olan Romanos Diogenes'in Bizans İmparatoriçesiyle evlenmesi dolayısıyla başa geçmesiyle imparatorluğun zor durumunu düzeltmeye gayret ediyordu. Bu esnada Afşin Bey, 1068 senesinde tekraren hücum ederek Bizans'ın Antakya üssüne hâkim oldu, bu sıralarda Tiflis'i alan Sultan Alp Arslan da Kars'a vararak birliklerini Trabzon'a kadar gönderdi. Türk hücumları sonrası Anadolu'nun onlar tarafından kalıcı yurt haline gelmekte olduğunu gören yeni İmparator, hazırlıklarını tamamlayarak Anadolu hârekatına çıkmış ve Maraş civarına gelmişti. Ancak Afşin Bey'in birlikleriyle karşı karşıya gelmeden İstanbul'a geri gitmek mecburiyetinde kaldı. Romanos Diogenes'in İstanbul'a gelmesinden bir müddet sonra 1069 'da Afşin, Sanduk Bey, Ahmedşah, Tükmen, Dilmaçoğlu Mehmet, Duduoğlu, Serhenkoğlu ve Arslantaş idaresindeki Selçuklu birlikleri Anadolu'ya seferlere başladılar. Bunun üzerine İmparator, kendisinin komuta ettiği birliklerle Kayseri bölgesine kadar ilerledi ve Selçuklu kuvvetlerini geri çekilmeye mecbur etti. Gerçek gayesi Selçukluların Anadolu'da seferlerinin başlangıç noktası olan Ahlat'ı almak ve Selçukluları bu bölgeden atmak olan İmparator, Harput'a vardığında; Philaretos'un Afşin Bey'e yenildiği bilgisini öğrenince doğu tarafına yöneldi. Bu esnada Afşin Bey, hızlıca Anadolu içlerine doğru sızmaya devam ederek Konya'ya vardı. Selçuklu birliklerinin Konya'ya geldiğini haber alan İmparator, ileri harekâtından cayarak Selçukluların dönüş yollarını tutmak gayesiyle Kayseri'ye geldi. İmparatorun bu hareketini önceden kestiren Afşin Bey, Kuzey Suriye'deki hareket üssü olan Halep'e varmayı başardı. Böylelikle Romanos Diogenes tekraren başladığı harekâttan da müspet bir sonuç alamadan İstanbul'a geri gitti.¹⁵¹

¹⁵⁰ Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 610.

¹⁵¹ R. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 111-112.

2.14. Hanedan Üyelerinden Kavurd Bey'in İsyanı Sırasında Ümeranın Tavrı

1068 senesinin sonlarına doğru Kavurd Bey'in Fars valisi olan eski düşmanı Fazlûye ile işbirliği ederek başkaldırdığını görüyoruz. Bu sebeple Fazlûye, kendisinin hâkimiyetinde olan kaleleri sağlamlaştırdı ve Hurşeh adlı kaleye sığındı. Akabinde Sultan, Ekim 1068'de İsfahan'dan çıkıp Fazlûye'yle mücadele etmek gayesiyle harekete geçti. Lakin daha sonra Sultan, bu hareketten cayarak Kavurd Bey ile mücadele etmek üzere, Kirman'a tarafına hareket etti ve bir müddet sonra da Şiraz'a varıp bölgeye âmiller tayin etti. Kısa bir süre sonra Fazlûye'nin kardeşi Hasnûye, Sultan'a gelip aman diledi ve ona, kardeşinin sultana başkaldırmasından dolayı ondan ayrıldığını beyan etti. Bunun yanında kardeşinin hâkimiyetinde olan kaleleri ve malları da almayı kendine vazife ettiğini söyledi. Bunun üzerine Sultan, onun bu beyanlarını kabul edermiş gibi görünerek ona ihsanda bulunacağını vadetti ve sonra da Kirman'a hareket etmek üzere Şiraz'dan ayrıldı. Diğer taraftan vezir Nizâmülmülk de Fazlûye'ye hâkimiyetindeki kaleleri bazen siyasi yolla, bazen de mücadele etmek suretiyle birbiri ardına alıyordu. Bu esnada o, Hurşeh kalesine varıp ağırlıklarını kalenin karşısına kurdurdu ve kaleye karşı savaş pozisyonu aldı. Öte yandan Sultan Alp Arslan, Hasnûye'nin ajan olduğu haberini aldı ve sarhoş bir vaziyetteyken onu huzuruna getirtip “Bize vadettiğin halde ne para, ne de mal verdin, kardeşine ait kale de fethetmedin; nerde kaldı senin bize olan vaadin?” dedi. Bunun üzerine Hasnûye, “Kardeşime ait kale ve paraları almayı çok isterdim, fakat o, bunları başkasına verdi.” dedi. Sultan, “Yalan söylüyorsun; esasında sen, kardeşinin bana göndermiş olduğu bir casussun.” dedi ve sonra emir Ebû Ali b. Kâlicâr b. Bûye'ye “Al bunu ve öldür, çünkü o ve kardeşi, Ebû Mansur'u (eski Fars hâkimi) öldürdüler.” dedi. Bunun üzerine Hasnûye, “Kardeşimin oğlu işte orada; o, benden daha çok öç alınmaya müstahaktır.” deyince emir Ebû Ali, onu kardeşinin oğluna teslim etti, o da onun başını vurarak Sultan'a verdi. Akabinde Sultan Alp Arslan, kardeşi Kavurt Bey'in içinde bulunduğu Berdesîr'e hareket etti; Nizâmülmülk ise çoktan beridir Fazlûye'nin içinde bulunduğu Hurşeh kalesini kuşatmakta idi. Fazlûye ise onunla alay eder gibi kaleden meyve, fesleğengillerden güzel kokulu bitkiler gönderiyordu. Kaleyi alamayacağına kanaat getiren Nizâmülmülk, kuşatmayı kaldırarak oradan ayrılma gayesinde idi. Lakin bu esnada Fazlûye, kuvvetlerini artırmak gayesiyle Hurşeh'ten ayrılarak yine kendi hâkimiyetinde olan başka bir kaleye geçmeyi arzuluyordu. Bu gerekçeyle de kaleyi çevrelemekte olan Nizâmülmülk'ün geri

çekilmesini sağlamak için biraz sıkıştırmak gerekiyordu. Bunu amaçla Fazlûye, kuvvetlerinden 30 kişi ile beraber gece karanlığından da yararlanarak kaleden ayrıldı. Lakin kaleyi kuşatan Nizâmülmülk'ün kuvvetlerinin büyük bir kısmı onları gördüler ve takibe başladılar. Bunun üzerine Fazlûye bir mağaraya saklandı. Bu esnada Fazlûye'nin askerlerinden olan bir Türk'ü, Nizâmülmülk'ün askerleri yakaladı ve onu öldürmekle korkuttular. Aslında Nizâmülmülk'ün birlikleri, Fazlûye'nin askerlerinin su almak gayesiyle kaleden çıktıklarını zannetmişlerdi. Ele geçirilen Türk, “Beni öldürmeyiniz, ben Fazlûye'nin adamlarımdanım ve onun şu anda mağarada olduğunu size açıklıyorum” dedi ve Nizâmülmülk'ün adamlarını onun saklandığı mağaraya ulaştırdı. Bu suretle mağaraya giren askerler, Fazlûye'yi tevkif ederek Nizâmülmülk'e götürdüler. Vezir, Fazlûye'yi söylediği sözler üzerene ümide sevk ederek ona “Sultanla kendisi hakkında konuşacağı” vaadinde bulundu. Hakikaten Fazlûye, Nizâmülmülk'e 500 bin altın (dinar) verdi ve kalede olan askerlerine de vakayı haber etti ve kısa bir süre sonra da “Kaledeki ailesinin güvenliğinin sağlanması” koşuluyla kaleyi vezire teslim etti. Nizâmülmülk, Fazlûye'yi bu esnada Berdesîr'i kuşatmakta olan Sultan Alp Arslan'a götürdü. Sultan, katına gelen Fazlûye'ye, yaptığı iyiliklere karşın kendisinin başkaldırdığını söyledikten “Onun öldürülmesini” emretti. Bunun üzerine Fazlûye, “Ey sultan, beni kaleminden kimse çıkarmadı, aksine benim düzenlediğim bir hareket sonunda ben kendim kaleden çıktım; çünkü ben, ancak size hizmette bulunduğum zaman ikbal ve mutluluk benim olur. Eğer ben, sana muhalefet edip kardeşin Kavurd Bey'e meyledersem işte o zaman kötülük ve güç durumlar benimle beraber olur” dedi. Sultan, kardeşinin bahsi onun tarafından zikredilince “Fazlûye'nin bağlarının çözülmesini ve kendine yaklaştırılmasını” emretti, akabinde de ona “aman” yerine geçebilecek bir şapka (börk) hediye verdi ve ona, “İşlediğin suçlara rağmen seni affettim. Senin şu duruma gelmen, yani serbest bırakıp hizmetime almam nedeniyle sarf ettiğim parayı ver!” dedi. Sultanın bu sözlerinin akabinde Fazlûye “Baş üstüne” dedi. Bir müddet sonra Sultana, kardeşi Kavurd Bey'den “Tanrı aşkına kendisine şefkat edip acıması” konusunda bir haber geldi. Bu durum karşısında sultan ona karşı yumuşadı. Lakin bu esnada Kavurd Bey'in adamlarından birisi sultanın huzuruna çıkarak “Kavurd Bey'in, adamlarından bir guruba mektup yazıp onlara, vaatlerde bulunduğunu ve kanının akıtılması, yani öldürülmen hususunda onlarla anlaştığını” haber etti ve böylece durumu ona açıkladı. Buna mukabil de Kavurd Bey'in o

adamları öldürüldü. Ancak bir süre sonra sultan, Kavurd Bey'in o kişilerle herhangi bir ittifak etmediğini öğrendi. Fakat kendisini ortadan kaldırma düşüncesinin, Kavurd Bey'in adamlarının büyük bir kısmınca tertip edildiğini tahmin etti. Daha sonra sultan, Şiraz'a gitmek niyetiyle, Berdesîr'den çıktı. Bu şehrin idareciliğine oğlu Melikşah'ı tayin etti ve Amîd Ebû Sa'del-Müstevfi'yi de onun yanında bıraktı. Bir süre sonra sultan, Kasım 1069 ortalarında İsfahan'a gitti, oradan da başkent Rey'e gitmek gayesinde idi.¹⁵²

2.15. Askeri Ümeranın Seferlerine Devam Etmesi

Alp Arslan'ın Kavurd'un başkaldırısıyla meşgul olduğu esnada emirlerin Anadolu'ya muhtelif yönlerde seferleri de süre gelmekte idi. Bu Selçuklu birliklerinin idaresinde Afşin, Sunduk Ahmedşah, Tükman, Dilmaçoğlu Mehmed, Duduoğlu, Serhenkoğlu ve Arslantaş gibi emirler vardı. Bizans İmparatoru maruz kaldığı hücumları bertaraf etmek gayesiyle kuvvetlerini yollamışsa da müspet bir netice alamadı. Bunun üzerine İmparator Romanos Diogenes, Manuel Komnenos idaresinde Sivas'a, Philaretos Birachamios idaresinde de Malatya'ya olmak üzere iki birlik sevk etti. Kayseri önlerine de bizatihi kendisinin komuta ettiği bir birlik ile geldi. İmparatorun gerçek gayesi Anadolu'da Selçukluların hakimiyet kurarak üs edindikleri Ahlat'ı almak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Selçukluların aldıkları kaleleri tekrar geri elde etmek, böylelikle de Selçuklu birliklerini Anadolu'dan çıkartmaktı. Bu gayeyle İmparator Harput'a vardığı vakit Selçuklu birlikleri de Malatya'ya hücum ederek şehri muhafaza eden Philaretos'u ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Bu yenilgiden sonra İmparator Harput'tan çıkarak Palu'ya vardı. Lakin öte yandan Selçuklu hücumları bir biri peşi sıra gelmekteydi. Başta Konya ve Karaman yöreleri olmak üzere, birçok belde alınmıştı. Özellikle Konya'nın Selçuklularca alındığını öğrenen İmparator harekâtına devam etmekten cayarak Selçukluların geri giderken kullanacakları yolu kesmek için Sivas üzerinden Kayseri'ye geldi. İmparatorun bu şekilde çaba göstermesine karşın Selçuklu birlikleri Toros Dağları geçitlerinden güneye inerek Kuzey Suriye'deki hareket üsleri olan Halep'e döndüler. Böylelikle İmparator Romanos Diogenes tekraren Selçuklu birlikleri karşısında müspet bir netice elde edemedi İstanbul'a geri döndü.¹⁵³

¹⁵² Sıbt İbnül Cevzi, *Mir'âtü 'z-Zamân*, s. 159-160.

¹⁵³ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 51-52.

İmparator Romanos Diogenes'in Selçuklulara karşı düzenlediği seferlere rağmen onların akınları ardı ardına sürmekteydi. Bu nedenle İmparator, 1070 yılında Manuel Komnenos'u güçlü bir birlikle Anadolu'ya hareket ettirdi. Bu esnada Sultan Alp Arslan'la araları bozuk olan eniştesi (Sultanın kız kardeşi Gevher Hatun'un eşi) Erbasan kalabalık bir Türkmen kitlesinin idaresinde Anadolu'ya girdi. Sultan Alp Arslan onun izini sürmek ve tevkif etmek üzere Emir Afşin'i vazifelendirmişti. Erbasan, Afşin'den kaçarak batı tarafında Kızılırmak kıyılarına kadar ulaştı. Bizans'ın doğu orduları kumandanı Manuel Komnenos ise bu vaziyetten bihaber Sivas'ta onun karşısına çıktı. Erbasan, yolunu kesmeğe gayret eden Manuel Komnenos'u bu çarpışmada yenerek tevkif etti. Selçuklu şehzâdesi, Bizanslı tutsağına Alp Arslan ile olan ihtilafı ve Afşin tarafından izinin sürülmesi sebebiyle buralara geldiğini söyledi. Manuel buna inanmakta zorlandı ve sonradan Erbasan'ı Bizans'a sığınmak konusunda ikna etmeyi başardı. Erbasan ve beraberindekiler Manuel ile birlikte İstanbul'a ulaştılar. Öte yandan Erbasan'ın izini sürmekte olan Emir Afşin batı tarafında yürümeye devamla İç Anadolu'daki şehir ve kasabaların birçoğuna hâkim olduktan sonra İstanbul Boğazı'na kadar ilerledi. Afşin İmparatora haber salarak, sultan adına, Erbasan ve maiyetindekilerin kendilerine teslim edilmesini istedi. İmparator buna menfi cevap verince Afşin geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Dönüş yolunda birçok yeri de ele geçirdi. Sonra da kış bastırdığı için "Meryem Derbendi" adı verilen yerde çadırını kurdu. Kışın sona ermesiyle Afşin, Ahlat'a hareket ederek vaziyeti Halep'de bulunan sultana arz etti.¹⁵⁴

2.16. Sultan Alp Arslan'nın Kendine Tâbi Mervanoğulları Ümerası ile Olan İlişkileri ve Mirdâsoğullarının Tâbiyete Alınması

Fâtımî Devleti bünyesinde meydana gelen bir takım hadiseler Alp Arslan'ın ilgisinin Mısır'a yönelmesine neden oldu. Bizans'ın ardından Orta Doğu'nun en büyük devletlerinden biri de Şîî Fâtımî Devleti idi. Lakin bilhassa Halife Muntasır zamanında devlet yönetimindeki aksamalar ve mali sıkıntıların baş göstermesiyle askeri unsurların hâkimiyet mücadelesi meydana çıkmıştı. Ünlü Fâtımî kumandanlarından Bedrülcemâli ile ihtilaf yaşamakta olan vezir Nâsıruddevle Hasan, zaman içerisinde güç kaybeden Fâtımî Devleti'nin ikbalinden endişe etmekteydi. Bu nedenle Şîî Halifeliğinin yerine Sünnî bir idare oluşturulması amacıyla, Halep

¹⁵⁴ Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 612.

kadılığına atadığı Buharalı fakih Ebû Câfer Muhammed'i 1070 yılının ilk aylarında bu esnada Horasan'da bulunan Sultan Alp Arslan'a elçi göndererek Mısır'a gelmesi ve idareyi ele alması için davet etmişti.¹⁵⁵

Bu haber mukabilinde hareket eden Sultan, Azerbaycan üzerinden Bizans ülkelerine girdi. Zamanında amcası Tuğrul Bey' tarafından alınamayan Malazgirt müstahkem mevkiini zapt etti (1070). Böylelikle Ani'nin fethiyle beraber doğunun üç büyük erişilmesi güç mevkiinden biri olan bu şehir de ele geçirilmişti. Burada bir miktar asker bırakarak yola devam eden Alp Arslan, Erciş'i de aldı.¹⁵⁶ Bunun ardından Sultan Diyarbakır'a uğramıştı. Mervânoğulları Devleti hükümdarı Ebû'l Hasan Said sultanı karşıladı ve kendisine itaatlerini arz etti. Sultan da onu kendisinin vassalı olarak devletin başında bırakacağını yeminle taahhüt etti. Sultan Diyarbakır'dan Said'in kardeşi Nizâmüddin'in hüküm sürdüğü Silvan'a vardı. Nizâmüddin kardeşinin hâkimiyetini kabul etmediği için Alp Arslan'dan çekinmekte idi. Nizâmüddin, vezir Nizâmülmülk'e kıymetli hediyeler sundu. Kızları ve karısı Nizâmülmülk'e yalvararak "Biz senin cariyeleriniz" dediler. Vezir onlara, "Nizâmüddin, yanlarından bir emir olarak çıktığını, fakat bir sultan olarak döneceğini" yeminle taahhüt etti. Akabinde Nizâmüddin, vezir ile beraber Sultan'ın huzuruna çıktı. Ona da mühim hediyeler sundu. Sultan, ona kardeşi Said'i Mervanoğulları Devleti başına getirdiğini ve bu konuda kendisine yemin ettiğini söyleyecek oldu. Vezir Nizâmülmülk, bu konunun kendisine bırakılarak, Sultan'a ava çıkması yönünde telkinde bulundu. Sultan, vezirinin tavsiyesine uyarak ava çıktı. Nizâmülmülk, Said'e haber ulaştırarak yanına gelmesini söyledi. Onu tevkif ederek kaleye hapsetti. Avdan dönen Sultan yeni durumu kabullenerek, Nizâmüddin'i Mervanoğulları Devleti'nin yönetimine getirdi ve baş şehri Silvan'a gönderdi. Selçuklu veziri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vassalı olarak Mervanoğulları Devleti'nin idaresine getirdiği Nizâmüddin'e şöyle hitap etti: "Seni bir sultan olarak iade edeceğimi, kızlarına ve karılarına taahhüt etmiştim, ancak Sultan Alp Arslan'dan başka sultanımız yoktur. Sen sultânu'l ümerâsın" dedi.¹⁵⁷ Bu kayıttan muktedir vezirinin Sultan üzerindeki etkisinin ne derece kuvvetli olduğunu anlamak

¹⁵⁵ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s.53; Kemâlüddîn İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s.22.

¹⁵⁶ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s.25.

¹⁵⁷ Aydın Taneri, "*Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*", Ankara: Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları, 1970, s. 114-115; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 72; Sıbt İbnül Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 181.

mümkündür. Sultan yeminle taahhüt ettiği bir tayin konusunda vezirinin telkiniyle vaz geçip yeni durumu kabul edebilmektedir. Bu durumda bize Nizâmülmülk'ün devlet idaresinde ne kadar güçlü bir konuma sahip olduğunu göstermesi bakımından önemli bir misaldir.

Sultan Diyarbakır'dan ardından Bizans'ın hüküm sürdüğü Tulhum ve Siverek'i de aldı. Daha sonra Bulgar kralı Alusian'ın oğlu Vasil'in yönetimindeki Urfa civarına geldi. Urfa halkı, Sultan'ın idaresini kabullenmeyerek kaleye girmesine müsaade etmedi. Kaleyi daha da sağlam hale getirip beklemeye başladılar. Kaleden Alp Arslan'ın üzerine ateş yağdırıp taş attılar. Büyük bir çarpışma oldu. Meğer Alp Arslan'a Bizans İmparatoru Romanos Diogenes mektup ve elçi göndererek Urfa Hanı ile olan ihtilafını halletmişti. Sultan da rıza gösterip iki taraf sakinleştikleri esnada, kale halkı "Bizim ile arasının bozulmadığını ve anlaştığımızı bilmememiz için, savaşmak üzere hazırladığı gerekli vasıtaları bozup, o hendeği doldurup ağaçları yaksın. Biz de söz verilen malı ulaştıralım, iki tarafında dileği yerini bulsun." dediler. Alp Arslan da sözlere itimat ederek söyleneni yaptırdı. Lakin kale halkı sözlerinde durmadılar. Alp Arslan, "Bozukluğun sebebi İstanbul'dan gelen elçidir." diyerek elçiyi öldürmek istedi. Vezir Nizâmülmülk, "Adalet ve hükümdarlar arasında elçi öldürmek adet değildir." diyerek bu duruma engel oldu.¹⁵⁸ Burada da görüldüğü gibi Alp Arslan'ın veziri Sultan'ı ölüm emrinden caydıracak kadar onun üzerinde etki sahibi idi.

Sultan bundan sonra Fırat'ı geçerek Mirdâsîler'in hüküm sürdüğü Halep tarafına hareket etti. Halep Mirdâsî emiri Mahmud o sıralarda Mısır tabiiyetindeydi. Sultan'ın Halep'e gelmesinin akabinde hutbenin Abbasi Halife'si ve Sultan adına okutmasına karar kılındı. Bunun yanında şehirde Şîî'lik çok kuvvetli olduğundan, hutbe ancak Han oğlu Harun'un 1071 Nisan'ında Cuma günü Türk askerleriyle berbare şehri kuşatılması ve camiinin muhafaza altına alınması ile Sultan ve Abbasi Halife'si namına okunabilmiş halk da "Ebu Bekir'in gelmesi için Ali muhasara edilmiştir" nüktesi ile ne derece Şîî olduklarını göstermişlerdir.¹⁵⁹ Sonunda

¹⁵⁸ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, I, s.82-83.

¹⁵⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 166.

Mahmud, yanında annesini olduğu halde Sultan'ın katına çıkarak itaatini arz etmiştir. Böylece Mirdâsîler Selçuklu Devleti'ne tâbi olmuş oldu.¹⁶⁰

2.17. Malazgirt Zaferi ve Sonrasında Alp Arslan'ın Ümerası ile Olan İlişkisi

Sultan Alp Arslan Halep'ten çıkarak Mısır'a gitmek üzere, Şam tarafına yöneldiği esnada, Romanos Diogenes tarafından yollanan bir elçi ondan hakimiyet kurdukları Ahlat, Erciş ve Malazgirt'in Bizans'a geri bırakılmasını talep etti. Elçi bunun yerine gelmemesi halinde İmparatorun güçlü bir ordu ile saldıracağını söylüyordu. İmparatorun bu isteğini kabul etmeyen Sultan, elçiye menfi cevap vererek geri gönderdi. Lakin İmparatorun, kalabalık bir birlik ile Erzurum'a tarafına hareket etmekte olduğunu öğrenince bir miktar kuvvetini burada bırakarak emir Aytekin ve Halep emiri Mahmud'u Mısır'ın alınmasıyla vazifelendirdi. Kendisi de ordusunun mühim bir kısmıyla hızlıca geri döndü. Alp Arslan böylelikle Urfa üzerinden Diyarbakır bölgesine ulaştı. Silvan'dan Malazgirt'e kadar ilerleyip kaleyi ele geçiren Bizans ordusundan kurtulmayı başaran Malazgirt kadısıyla çok sayıda Müslüman, içinde bulunulan vaziyetin nezaketine binaen kendisinden acele yardım istediler. Böylece Bizans ordusunun nerede olduğunu tespit eden Sultan, hızlıca Erzen ve Bitlis boğazını geçerek Selçuklu hareket üssü olan Ahlat'a ulaştı.¹⁶¹

Sultan, beraberindeki kuvvetlerin sayısının az olması dolayısıyla eşini ve çocuklarını Nizâmülmülk ile beraber Hemedan'a gönderdi. Vezirine "Ağırlıklarını uygun bir yere götür. Ben ise din düşmanları ile savaşa gidiyorum." dedi. Nizâmülmülk, Sultan'a "Bu kadar zamandır ben değersiz kulunuz Sultan'ın nimetlerinden ardı ardına ve aralıksız istifade edip, rikâb-ı âlînin yoldaşlığını yaptım. Hiçbir şekilde hizmetinizden ayrılmayacak ve muzaffer sancaklarınızın altından başka yere gitmeyeceğim" dedi. Bunun akabinde Sultan şöyle dedi: "Her ne kadar senin beden ve kalbin bizden uzaklaşsa da sen bizim yüreğimizdesin. Senin hizmet ve bereketin bizimledir ve senin duan bizim yoldaşımızdır. Lakin şimdi ne söylersem yerine getir." Bu sözler Sultan'ın Nizâmülmülk'e ne derece itimat ettiğinin açık bir delili idi.¹⁶² Sultan Bizans ordusunun vaziyetini haber almak üzere Emir Sanduk liderliğindeki öncü kuvvetlerini ileriye gönderdi. Bu kuvvetler Bizans öncü birliklerini 24 Ağustos tarihinde yenerek komutan Vasilakes'i tutsak aldı. Bizans

¹⁶⁰ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s.25; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 151.

¹⁶¹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 55.

¹⁶² Erhan Göksu, *Bilge Vezir Nizâmülmülk*, İstanbul: Erdem Yayınları, 2018, s.56.

İmparatorunun yardım gayesiyle gönderdiği Nikephoros Bryennios idaresindeki birlikler de geri çekilmeye mecbur edildi. Yaşanan gelişmeler mucibinde İmparator askerleriyle beraber Ahlat'a hareket etti. Malazgirt'e 10-12 km. mesafedeki Rahve ovasına vardığında hâkim noktaların daha evvel Türk birliklerince tutulduğunu gördü. Orduğahını o noktada oluşturarak süratle savaş hazırlıklarına başladı. Bizans ordusunun sayısının fazla olamsı Selçuklu sultanını savaşma konusunda ikilemde bırakmaktaydı. Alp Arslan bu sırada Emir Savtekin ve Kadı İbnü'l-Mahlebân'ı Romanos Diogenes'e göndererek barış isteğinde bulundu. Ancak askerlerinin çokluğundan güç alan İmparator, sulh görüşmelerini Rey'de yapacağını, İsfahan'da kışlayıp hayvanlarını Hemedan'da otlatacağını söyleyerek bu teklifi kabul etmedi.¹⁶³

26 Ağustos tarihinde taraflar savaş pozisyonu aldı. İmparator merkez kuvvetlerini komuta ediyor, sağ kanatta Uz askerleri ile General Aliates, sol kanatta da Rumeli askerleri ile N. Bryennios konuşlanıyordu. İhtiyat kuvvetleri ise Andronikos Dukas adlı bir komutanın yönetiminde idi. Selçuklu ordusu ise Türk savaş sistemine göre düzenleniyordu. Alp Arslan ordusunu iki kısma bölmüş, kendisi az sayıdaki birlikle düşmanın karşısında mevzilenirken, öbür büyük kısmını ise tepelerde pusu alacak şekilde konumlandırıyordu. Savaşa öncelikle okçuların hâkimiyetindeki sultanın yönetiminde olan Selçuklu askerleri başladı. İmparator sayıları az olan bu Selçuklu birliğini ortadan kaldırmak üzere hücumla kalktı. Alp Arslan ve yönetimindeki birliğin başarıyla uyguladıkları sahte geri çekilme hareketine kanan İmparator, Türklerin izini sürmek amacıyla orduğahından uzaklaşmıştı. Bu esnada Bizans ordusundaki Türk asıllı birlikler de soydaşları Selçukluların tarafına katıldılar. Yeni vaziyet Bizans ordusunun sağ kanadının bozulmasına neden oldu. Alp Arslan ise uyguladığı taktik ile Bizans ordusunu çevrelediğini görünce Selçuklu askerlerine saldırı talimatı verdi. Bu hücum neticesinde İmparator yapabileceği bir şeyin kalmadığını geç de olsa fark etti. Hazır tutulan kuvvetlerin komutanı Andronikos da ordunun mağlup olduğunu duyurmuş ve geri çekilmeye başlamıştı. Bunu öğrenen Ermeni birlikleri de savaş meydanını terk ettiler. Bizans ordusu akşama doğru tamamıyla imha edilerek yenilgiye uğramış ve İmparator da tutsak alınmıştı.¹⁶⁴

¹⁶³ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s.152-153.

¹⁶⁴ Merçil, Büyük Selçuklu, IV, s. 620; Malazgirt Savaşı için de ayrıca Bkz: *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Metinler ve Çevirenler: Faruk Sümer-Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları 2018.

İmparatoru Bağdat Şahnesi Gevherâyin'in kölelerinden biri esir almış ve tanımadığı için öldürmek istemişti. Fakat İmparatorun beraberinde olan hadım "O'nu öldürme, o imparator"dur" demişti. Bu köle Gevherâyin tarafından Nizâmülmülk'e arz edilmiş, lakin Nizâmülmülk O'nu hor görerek kabul etmemişti. Gevherâyin bunun üzerine bu gulâmı övünce Nizâmülmülk: "Belki de Bizans İmparatoru'nu esir alıp bize getirir." demişti.¹⁶⁵ Buradaki kayıttan da vezirin devletin ordusunu denetleyecek kadar geniş yetkilere sahip olduğunu çıkarmak mümkündür.

2.18. Sultan Alp Arslan'ın Abbasi Halifeliği ile Olan İlişkilerinde Ümeranın Tutumu

Vezir Nizâmülmülk daha evvel de beyan ettiğimiz üzere Abbasi Halifeliği ile Selçuklu Devleti'nin ilişkilerini tanzim etme noktasında da mühim bir isim idi. Sultan Alp Arslan'ın Halife ile olan ilişkilerinin müspet yönde kanalize edilmesinde her zaman önemli hizmetleri bulunmuştur. Sultan ile Halife arasında oluşması muhtemel huzursuzlukları giderme noktasında devreye girerek tarafları sakinleştirmiş ve onları akliselim ile hareket etmeye davet ederek devlet adamlığı rolünü hakkıyla yerine getirmiştir. Nizâmülmülk, Alp Arslan'ın Selçukluların başında bulunduğu sürede iki taraf arasındaki ilişkilerin büyük oranda uyum içerisinde devam etmesini temin etmiş, zaman zaman meydana gelen ihtilafları da siyasi dehasıyla halletmeyi başarmıştır. Halifelik ile Selçuklu Devleti'nin ilişkilerinin müspet yönde seyretmesini siyasetinin temeli sayan Nizâmülmülk bu yönde büyük çaba sarf etmiştir. Bu yöndeki çalışmaları halifelerce de övülmüş ve Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah tarafından kendisine Kıvâmüddevle ve'd-dîn, razıyü emîri'l mü'minin lakap ve unvanları tevdi edilmiştir. Nizâmülmülk de Abbasi halifelerinin memnuniyetini kazanmaktan büyük kıvanç duyardı. Nizâmülmülk aynı duygu ve düşüncelerle iki hanedan arasındaki siyasi evlilikleri teşvik etmiş ve bu evliliklerin hayata geçirilmesinde bizzat rol üstlenmiştir.¹⁶⁶

Halife Kaim Biemrillah, torunu Uddetü'd-dîn ile Sultan Alp Arslan'ın Seferriye Hatun'dan doğan kızı arasında nikâh ahdi için Amîdüddevle b. Cüheyr'i vazifelendirdi. Amîdüddevle de Sultan'ın katına gelerek kızını istedi. Sultan bunu

¹⁶⁵ İbnü'l Esir, *El-Kamil*, VIII, s.257; İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 101; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, I, s. 103; El-Hüseynî, *Ahbâr Üd-Devlet*, s. 36; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 78.

¹⁶⁶ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *USAD*, Bahar 2018, S. VIII, s. 10-11.

kabul etti. Nikâh Nişabur dışında kıyıldı. Nikâhı kabulde Halife'ye Amîüddevle vekil oldu. Sultan'ın vekili ise Nizâmülmülk idi (Eylül 1072).¹⁶⁷

2.19. Sultan Alp Arslan'ın Bazı Konularda Ümeranın Baş Olan Vezir ile İhtilafa Düşmesi

Sultan ile vezir arasında zaman zaman fikir ayrılıkları da yaşanmaktaydı. Bunun en bariz örneğini başlangıçta posta hizmetleri için kurulmuş olsa da zaman içinde bir istihbarat birimi halini alan berid teşkilatının oluşumunda görmek mümkündür. Nizâmülmülk berid teşkilatının önemini kendi eseri olan Siyasetname adlı kitabında şu şekilde dile getirmişti: “Uzak yakın ordu ve raiyyet ahvalini arayıp sormak, az çok olup biteni bilmek padişahların vazifesidir. Zira O böyle yapmazsa, ayıp olur, gaflet, tembellik ve zulme hamlederler ve memlekette olup biten fesadı ve zulmü ya biliyor veya bilmiyor. Eğer biliyor da meselenin çaresine bakmıyorsa, tıpkı onlar gibi zalimdir ve zulme rıza göstermiştir ve eğer bilmiyorsa, gaflete düşmüştür; tembel ve cahildir. Bu her iki husus da iyi değildir. Mutlaka haberciye (sahib-i haber) ihtiyaç vardır. Her zamanda, cahiliyette ve İslam'da padişahların bütün şehirlerde hayır ve şer olup bitenden haberdar olan sahib-i beridi olmuştur. Öyle ki, eğer bir kimse, haksız yere bir tavuğu veya bir torba samanı almışsa, 500 fersahlık mesafedeki padişahın bundan haberi olmuş ve bu kimseyi cezalandırmıştır; diğerleri de padişahın uyanık olduğunu anlamışlardır. Her yere haberciler bırakmışlardır. Böylece onlar zalimlerin faaliyetlerini kontrol altına almışlardır. Devlet teşkilatındaki adamlar raiyeti namuslu eylemişler, cihanın imarı ile meşgul olmuşlardır. Bu iş, çok nazik ve üstün bir iştir. Bu iş, haklarında kötü şüphe bulunmayan ve gayesi ile meşgul olmayan kimselerin eline, diline ve kalemine bırakılmalıdır. Zira memleketin salaha kavuşması ve fesad uğramaması onlara bağlıdır. Onlar başka bir kimse tarafından değil, doğrudan doğruya padişah tarafından tayin edilmelidir. Gönül rahatlığı ile hadiseleri bildirmeleri için ücret ve aylıkları hazineden emre amade kılınmalıdır. Onların ne bildiklerini padişahın başka bir kimse bilmemelidir. Öyle ki, vuku bulan her hadiseyi sadece padişah bilsin ve ne icap ediyorsa onu emretsin. Sonra böyle olunca da devlet teşkilatındaki adamlar daima itaat üzere hevesli olurlar. Padişahın te'dibinden korkarlar. Padişaha karşı isyan etmeye hiç kimse cüret

¹⁶⁷ İbnü'l Esir, *El-Kamil*, VIII, s.261.

edemez. Zira sahib-i haber ve münhi tayin etmek, padişahın adalet, uyanıklık ve basiretindendir. Padişahın bu tedbiri ile vilayet mamur olur.”¹⁶⁸

Bu kayıttan anlaşılacağı üzere vezir, kamu düzeninin sağlanması ve sultanın gücünün ülkenin tüm sahasına yayılabilmesi, devlet teşkilatı içerisinde görev yapan memurların etkin bir şekilde denetlenebilmeleri için berid teşkilatının son derece gerekli olduğu görüşünü savunmaktaydı. Buna karşılık sultan, veziri ile aynı görüşte değildi. Yine *Siyâsetname*’de geçen ifadeleriyle Sultan Alp Arslan berid teşkilatını neden istemediğini Ebû’l Fazl Sigizi ile arasında geçen konuşmada anlatmaktaydı. Buna göre Sigizi kendisine “Niçin sahib-i haberin yoktur.” diye sorduğunda Sultan, “Mülkümü havaya uçurmak mı, taraftarlarımı benden ürkütmek mi istiyorsun?” dedi. Sigizi “Niçin” dedi. Alp Arslan, “Bir sahib-i haberi nasıl göreyim? Beni seven, dostluğuna yegâneliğine itimadım tam olan kimse sahib-i habere önem vermez ve ona rüşvet vermez. Muhalif ve düşman olan ise, onunla dostluk kurar ve ona para bahşeder. Böyle olunca, sahib-i haber, mecburen, bizim dostlarımız hakkında kulağımıza daima kötü sözler; düşmanlarımız hakkında da iyi sözler ulaştırır. İyi ve kötü söz ok gibidir; biri hedefini bulur. Bu sebepten, her gün gönlümüz dostlara karşı daha fazla kırılır, onları nezdimizden daha fazla uzaklaştırırız. Baktığın zaman az zamanda bütün dostlar, düşman olurlar ve düşmanlar onların yerini alırlar. O zaman padişahlıkta hiç telafi edilmeyecek bozukluklar doğar.” dedi.¹⁶⁹ Nizâmülmülk, sultanın bu sözlerine rağmen berid teşkilatının gerekliliğine son derece inanıyordu. Ancak muktedir vezir bu noktada Sultan Alp Arslan’ı ikna edememişti.

¹⁶⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetname*, Haz. Mehmet Altay Köymen, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 80-81.

¹⁶⁹ Nizâmülmülk, *Siyâsetname*, s. 89.

3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN İKBAL DÖNEMİNDE SULTAN ÜMERA İLİŞKİLERİ

3.1. Melikşah'ın Tahta Geçiş Sırasında Ümera ile İlişkileri

Sultan Alp Arslan'ın vefatının ardından tahta oturan 18 yaşındaki oğlu Melikşah 6 Ağustos 1055'e dünyaya gelmiş, küçüklüğünden itibaren babasının çıktığı seferlere katılmış ve devlet idaresinde tecrübe kazanmıştı. Melikşah, kardeşlerinin en büyüğü olmamasına karşın, cesareti, orduyu yönetmede gösterdiği başarı sayesinde veliaht ilan edilmiş, lakin başa geçmesinde vezir Nizâmülmülk de aktif rol üstlenmişti. Melikşah, başa geçer geçmez diğer aile fertlerinin ihtimal dâhilinde olan itirazlarına karşı güç kullanılması gerekebileceğini hesap ederek yanında ve civarında bulunanlara lütuflar bahşetmesinin yanında askerlerin maaşlarına da 700.000 dinar daha ilave ederek onların kendine sağdık kalmalarını sağlamıştı. Melikşah, babasının naaşını Merv'e götürterek orada defnettikten sonra süratle Horasan üzerinden Nişabur'a geldi (31 Aralık 1072).¹⁷⁰

Nizâmülmülk, yeni sultanın veziri olarak harekete geçip tahta çıkış merasimi için lüzum gelen hazırlıkları tamamladı. Ümeranın huzurunda Melikşah'ı Selçuklu tahtına oturttu. Bu merasimde Nizâmülmülk, tören idare amiri olarak, “*Konuş ey Sultan*” diyerek ilk sözü Melikşah'a verdi. Melikşah da, “*Sizlerin büyükleri benim babam, ortancaları kardeşim, küçükleri de oğullarımdır. Ben, ancak sizlerin haber ve bilgileriniz dâhilinde olan şeyleri yapacağım*” dedi. Sultan Melikşah ihtimal o ki babasını yeni toprağa vermiş olmanın verdiği hüznü hal ile merasimi oldukça kısa tutmuştu. Fakat mersimdeki ümera bunu fark edemedi. Bu nedenle Melikşah'ın konuşmalarına ümeradan mukabele gelmedi. Bu vaziyet üzerine genç Sultan, amacını açıkça anlatabilmek için bu sözlerini tekraren sarf etmek mecburiyetinde kaldı. Böylelikle, genç Sultan'ın niyetine vakıf olan ümera hep bir ağızdan “Emirlerini dinleyip, itaat edeceklerini” bildirdiler. Akabinde ümeranın büyükleri ardı ardına Sultan'a itaatlerini bildirdiler. Sultan Melikşah da onlara hil'atler vererek hükümdarlık görevlerinden birini yerine getirdi. Bu arada ümeranın başı olarak Nizâmülmülk'ün vezirliğini tasdik edip ilk tayinlerinin en mühimini yerine getirdi.¹⁷¹

¹⁷⁰ Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 614.

¹⁷¹ İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 111; Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z Zaman*, s. 187; Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Yayına Hazırlayanlar: Selcan Koca, İsa Sarı, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, s. 85.

3.2. Kavurd Bey İsyanında Ümeranın Tavrı

Sultan Melikşah'ın iktidarının önündeki en mühim tehdit amcası Melik Kavurd tarafından geldi. Kirman meliki Kavurd, kardeşi Alp Arslan'ın vefatını Umman'da bulunduğu esnada öğrenmiş ve bunun ardından Kirman'a varmıştı. Bu yolculuk esnasında türlü tehlikelerle karşılaşan Kavurd Bey, buna rağmen kardeşinin vefatını Büyük Selçuklu Devleti iktidarını elde edebilmek için bir fırsat olarak gördü. O, amcası Tuğrul Bey'in vefatı ile yarım kalan gayesini şimdi tekrardan denemek arzusundaydı. Kavurd Bey, henüz çok genç yaşta olan Melikşah'ı başta olması için tecrübesiz görüyor, kendisinin evvelce gerçekleştirdiği başarılarına, tecrübesine ve yaşının olgunluğuna güveniyordu. Esasen onun en büyük dayanağı, Selçuklu ordusundaki bazı komutanların kendisini bu kalkışmaya teşvik etmesi ve yardım edecekleri konusunda ona ümit vermeleri idi. Dahası Kavurd Bey, beraberindeki emirlerce de Büyük Selçuklu Devleti başına gelmesi konusunda tahrik ediliyordu. Melikşah ise babasının vefatından hemen sonra amcasının gönlünü memnun edecek mektuplar kaleme aldı. Kavurd, ihtimal o ki bunlara cevap olarak Sultan Melikşah'a yazdığı mektupta, “Ben büyük kardeş, sen küçük oğulsun. Ben senden daha çok kardeşim Alp Arslan'ın mirasına layığım.” diyerek Büyük Selçuklu Sultanlığı konusundaki niyetini belli etti. Melikşah ise karşı cevabında “Oğul var iken kardeş mirasa konmaz.” dedi. Bunun yanında vezir Nizâmülmülk ve komutan Emir Temirel'de yazdıkları mektuplarla Kavurd Bey'i bu teşebbüsünden caydırmak istediler.¹⁷² Emir Temirel, Kavurd Bey'e “*Mülkün, makamın, memleketlerin, istilan, seni gururlandırmasın. Allah kardeşinin oğluna itaat etmekte kalplerimizi birleştirdi. Askerinin, azgınlarının manasız sözlerini kabul etme ve bil ki piliç horoza mukavemet edemez.*” diye yazdı.¹⁷³

İktidarın oluşturulmasında rol üstlenebilecek bir kuvvet daha bulunmaktaydı. Bu da, Dandanakan Savaşı'nın akabinde Selçuklu şefleri tarafından tasfiye edilen Türkmenlerdi. Dolayısıyla Türkmenler, kendilerini bertaraf eden yönetimdeki Selçuklu şeflerine karşı sürekli bir muhalefet ve tepki içindeydiler. Onlar yer yer meşru Selçuklu iktidarına karşı başkaldıran aile fertlerinin yanında sıkıca saf tutup, bu muhalif tavırlarını açıkça belli etmekteydiler. Türkmenlerin Dandanakan galibiyetinden bu yana yönetimdeki Selçuklu şeflerine karşı takınmış oldukları bu

¹⁷² Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 71-72.

¹⁷³ El-Hüsyini, *Ahbar Üd-Devlet*, s. 39.

tavır, şimdi de merkezi Selçuklu ordusuna sığmamış bulunuyordu. Daha doğrusu, devletlerinin Türk devleti hüviyetinden ayrılarak, gittikçe İranlaştırılması, Türkmenlerden sonra Selçuklu ordusunda da isyan hareketlerine sevk etmeye başlamıştı. İşin özü şu idi: Sultan Alp Arslan, kendisinin ardından oğlunun başa geçmesi konusunda ümeradan söz almış ve onlar da bu sözlerini tutmuşsa da, Melikşah'ın iktidarı için tüm bunlar yeterli olmamıştır. Zira merkezi Selçuklu ordusunun genel yekünü, Melikşah'tan ziyade Kavurd'un Selçukluların başına geçmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu durumda, Melikşah'ın iktidarını sürdürmesi ancak etkin önlemler alınarak mümkün olabilirdi. Kavurd karşısında Melikşah'ın en büyük avantajı Nizâmülmülk gibi gayet yetenekli bir devlet adamının kendi safında olması ve onu desteklemesi idi. Hakikaten Nizâmülmülk, bu vaziyetler için son derece uygun bir devlet adamıydı.¹⁷⁴

Kavurd Bey, evvela Rey ve Hemedan arasında olan Türkmenlerin yanına varmayı arzuluyordu. Çünkü onlara güveniyor ve bu Türkmenleri kendi safına katarsa güçleneceğine inanıyordu. Bu gayeyle hâkimiyeti altındaki 2 bin atlı ve 4 bin yaya ile devletin başkenti Rey şehrinde durumu kontrol altına alabilmek için hızlıca harekete geçti. Lakin Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk ondan hızlı davranarak kendisinden evvel Rey şehrine vardılar. Şehrin kalesinde bulunan Alp Arslan'ın hazinesinden önemli bir miktarını alarak yine Kavurd'dan evvel Türkmenlerin yanına geldiler. Onlar, yanlarında bulundurdıkları hazineyi kendi safına katabilmek için Türkmenlere dağıttılar. Sultanın ve vezirin bu erken ve yerinde hareketleri kendilerine mühim bir avantaj temin etmiş oldu. Melik Kavurd ise bu bölgeye iki gün geçtikten sonra varınca Türkmenlerin desteğini sağlamayı başaramadı. Sultan Melikşah'ın Türkmen, Arap ve gûlamlardan meydana gelen kalabalık ordusu vardı. Bunun yanında Musul emiri Şerefüddeve Müslim ve Hille emiri Nuruddevle'nin oğlu Bahâüddeve Mansûr da birlikleri ile Sultanın safında yer tuttular. Önce tarafların öncü birlikleri çarpıştı ve Emir Savtekin'in idaresindeki Melikşah'ın öncü kuvvetleri Kavurd'un öncülerine saldırarak dağıttı. Asıl ordular 15 Nisan 1073'te Hemedan yöresinde Kerec sınırında karşılaştılar. Savaşta Selçuklu birliklerinin sağ cenahında Emir Savtekin, sol cenahında da Emir Temirel bulunmaktaydı. Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk ise merkezde konuşlanmıştı. Melik Kavurd kendisi ve

¹⁷⁴ Koca, *Selçuklu Devri*, s. 88-89.

oğlunun biriyle beraber merkezde yer alırken, diğer çocukları kanatları idare etmekteydiler. Savaşa ilk önce Melik Kavurd başladı ve evvela Sultan Melikşah'ın sağ kanadına saldırarak bu tarafı dağıttı. Fakat o, Melikşah ve Nizâmülmülk'ün idaresindeki birlikler karşısında mağlubiyete uğradı. Melik Kavurd, önceden Melikşah'ın ordusundan kendisiyle haberleşen askerlerin kendi yanında saf tutacaklarını tahmin ediyordu. Bu durum meydana gelmeyince kalkıştığı işten pişman oldu. Yenilginin başladığını gören Kavurd, savaş alanından kaçarak Hemedan dağlarına sığındı. Böylece bu savaştan Sultan Melikşah galip çıktı ve Kavurd'a ait hazine, silahhane, elbiseler ve eşyalar ele geçirildi. Ancak daha sonra yaşanan gelişmeler Kavurd'un, Sultan Melikşah'ın ordusundaki bazı askerlerle ilgili düşüncelerinin yersiz olmadığını ve galibiyetin elde edilmesinde Şerefüddeve Müslim ile Bahâüddeve'nin askerlerinin önemli rol üstlendiklerini gösteriyordu. Nitekim Melik Kavurd'un yenilmesi Melikşah'ın ordusundaki Türk unsurların zoruna gitti ve onlar Şerefüddeve ve Bahâüddeve'nin obalarına giderek yağma faaliyetinde bulundular. Savaş bittiminden az bir müddet sonra bir köylü Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkarak, amcası Kavurd'un oğlu ile beraber yakın bir köyde bulunduğunu ve askerlerinin de yanında olmadığını söyledi. Sultan Melikşah o tarafa yöneldiği gibi, Kavurd'un yakalanması için de Emir Temirel idaresinde bir miktar kuvvet gönderdi. Emir Temirel, Kavurd'u saklandığı yerde ele geçirdi. Melik Kavurd, kendisini salıvermesi için ona çeşitli vaadlerde bulundu. Ancak Temirel, onun bu teklifini reddederek, "Sen efendisin, biz köleyiz, senin istediğin bir şey hakkında biz hüküm veremeyiz, beraber Sultana gidelim, Sultan ne hüküm verirse o geçerlidir." dedi. Hadiselerin devamında tutsak alındıktan sonra Kavurd'a iyi muamele edilmediği, buna mukabil Sultanın yine de amcasını gördüğünde yumuşadığı anlaşıyor. Nitekim bu nedenle Sultan ile Nizâmülmülk arasında şöyle bir konuşma cereyan etti: Sultan, "*Ben akrabalık bağını kesmem, nesebi zayi etmem, amca, baba yerinedir.*" dedi. Nizâmülmülk, "*Mülk akimdir, o sana vücudundan içinde bir çöp bulunan gözle bakıyor. Senin mülkünden duyduğu eziyetle mustarip ve muazzep bir kalp ile seninle görüşüyor; eğer o muzaffer olsaydı sana merhamet etmezdi.*" dedi. Bunun üzerine Sultan: "*Yeryüzünde sağ elini sol eli ile kesen ve babası yerindeki amcasını katleden bir kimse kadar hüsrana uğrayan var mıdır?*"

diye cevap verdi. Melik Kavurd daha sonra Emir Savtekin'in çadırında tutsak alındı.¹⁷⁵ Başka bir rivayete göre ise Kavurd'u yakalayan Emir Savtekin olmuştur.¹⁷⁶

Bu vaziyet Türk kültür tarihi açısından tekrar göz atacak olursak, ortaya çıkan tablo şöyledir: Nizâmülmülk'e göre, Melikşah, sultanlığını devam ettirmek arzusunda ise, af ve merhamet hislerini terk ederek, reel davranmak mecburiyetindeydi. Hâlbuki Sultan Melikşah, amcasını affetmekten yanaydı. Onun bu yöndeki davranışı, Türk ananelerine tamamiyle uygun düşmekte idi. Dolayısıyla Sultan, amcasını baba yarısı gibi görmekteydi. Her Türk gibi Melikşah'ta da aile bağları ve affetme duyguları çok yüksekti. O, amcasının hayatına son vererek, soyuna kötülük yapmak istemiyordu. Fakat sonuç olarak, Sultan Melikşah, her ne kadar hislerine aykırı da olsa, istemeden vezir Nizâmülmülk'ün önerilerini kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Nizâmülmülk, Melikşah için tarihi vazifelerinden ilkinin yapmış oldu. Nizâmülmülk bu vazifesini icra ederken görünüşte Sultan Melikşah'ın iktidarını, aslında ise kendi iktidarını kurtarmaya çalışmaktaydı. Ona göre Melikşah'ın maruz kalacağı en ufak bir tökezleme, doğrudan doğruya kendisini iktidardan mahrum edebilirdi. Diğer taraftan Melikşah'ın galibiyeti, aynı zamanda vezir Nizâmülmülk'ün de zaferi olacaktı. Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'a durumu kabullendirirken bu vaziyetin tam bilincindeydi.¹⁷⁷

Yakalanan Kavurd Bey, yaya vaziyette getirildiğinde Sultan, atının üstünde buluyordu. Kavurd Bey, sultanı yüceltmek gayesiyle başını eğdi ve sultanın elini öptü. Bunun üzerine sultan, ona "Ey amca! Böyle yorgun ve perişanlıktan ne duruma gelmişsin. Bana karşı giriştiğin bu hareket ve davranışlarından utanmıyor musun? Sen, kardeşin olan babam Alp Arslan'ın ölümü dolayısıyla bir taziyet düzenlemediğin gibi, onun kabrine örtülmek üzere bir örtü bile göndermedin. Hâlbuki yabancılar bile onun ölümü dolayısıyla yas tuttular. Sen bir kardeş olarak onun vasiyetini bir tarafa atarak şenlik yapıp eğlendin. Fakat Ulu Tanrı, senin bu kötü hakaret ve davranışının karşılığını sana işte böyle verdi" dedi. Kavurd Bey ise bu sözler mukabilinde cevap olarak "Tanrı'ya ant olsun ki ben, sana karşı asla harekete geçmek istemedim, ancak senin askerlerin bana, gece, gündüz mektup gönderip 'Acele kendilerine gelmemi' bildirdiler. İşte ben, bu nedenle Ulu Tanrı'nın

¹⁷⁵ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s.72-73; El-Hüseyni, *Ahbar Üd-Devlet*, s. 39-40.

¹⁷⁶ Erdoğan Merçil, "Emir Savtegin", *TED*, S. VI, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1975, s. 70.

¹⁷⁷ Koca, *Selçuklu Devri*, s. 94-95.

benim hakkımda takdir buyurup yerine gelmesini istediği şey sebebiyle harekete geçip geldim.” diyerek kendini kurtarmaya çalıştı.¹⁷⁸ Mevdûdî’nin Selçuklu Tarihi ile alakalı eserinde İbn-i Hallikan’dan naklettiği hadisenin devamında Melikşah mektupları Nizâmülmülk’e verdi. Emirlerin önünde yüksek sesle okuyarak onlara duyurmasını istedi. Sultan’ın böyle yapmasındaki gayesi, bu haberleşmeleri gerçekleştiren emirleri tespit ederek ağır bir şekilde ceza vermektir. Lakin vezir bu işe ümeranında dâhil olma ihtimalini düşünerek yeni hadiselerin çıkmasından endişe etti. Böyle bir durumda bunların hepsinin hayatlarına son verilmesi icap ederdi. O zaman da devlette iş bilen kimse kalmayabilirdi. Ya da bunların icra ettikleri davranışları görmezlikten gelip affetmek suretiyle meseleyi kapatmak lazımdı. Belki de bu şekilde yapıldığında kalkıştıkları işten pişmanlık duyar ve böylece daha sadık çalışmaya devam ederlerdi. Nizâmülmülk ikinci yolu seçmeyi tercih etti. Bunun içinde padişahın huzurunda işi şakaya vurarak, yazıları orada duran ateşe atıverdi.¹⁷⁹

Sultan Melikşah, Kavurd’un kalkıştığı hareketten çok, bu sefer ordusunun yaklaşımı karşısında endişe etmeye başladı. Zira Melikşah’ın ordusundaki Türk unsuru, galibiyetin elde edilmesinde aktif vazife alan vassal kuvvetlere saldırmakla kendisine karşı tepkilerini, Kavurd’a da onun safında yer aldıklarını ima etmişlerdi. Üstelik onlar, daha önce amcası Kavurt ile haberleşip, onu Büyük Selçuklu Devleti’nin başına geçmeye davet etmişlerdi. Sultan Melikşah, ordu mensuplarının Kavurd ile olan bu temasını haber alınca, endişesi bir kat daha arttı. Bundan sonra Melikşah için vaziyet çok nazik bir hal almıştı. Orduda oluşabilecek bir kalkışma hareketi, elde edilen kazanımları bir anda yok edebilirdi. Sultan Melikşah, ordusuyla beraber, bu haletiruhiye içinde Hemedan’a geldi. Burada amcasını ve tevkif ettiği oğullarını hapsedtirdi. Artık Kavurt, Melikşah’ın merhametine sığınarak kendisine bir haber gönderdi. O, bu haberinde kısaca şöyle diyordu: “Beni öldürmek suretiyle Selçuklu hanedanını mahvetme! Benim hakkımda Nizâmülmülk’ün sana söylediği söz ve tavsiyeye kulak asma! Bana Türklere yakışacak şekilde davran! Babanın ölümünden beri sarf ettiğin paraları sana vereceğim. Ülkemi sana teslim edip, Suriye’ye ya da Hicaz’a gideceğim.” diyordu. Bu şekilde her şeyinden cayarak hayatta kalmaya çalıştığı anlaşıyordu.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Sıbt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtü’z-Zaman*, s.189.

¹⁷⁹ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, C. I, Çev. Ali Genceli, Ankara: Hilal Yayınları, 1971, s. 262-263.

¹⁸⁰ Sıbt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtü’z-Zaman*, s. 191-192; Koca, *Selçuklu Devri*, s. 95-96.

Büyük Selçuklu ordusu Hemedan'a ulaşınca, meşru Selçuklu iktidarına karşı daha da cüretkâr davranmaya başladı. Selçuklu ordu mensupları bu defa vezir Nizâmülmülk'ü hedeflerine oturtup, ondan “maaş ve dirliklerinin (ıktâ) artırılmasını istediler”. Özellikle “Yaşasın Kavurt” diyerek çığırtkanlıkta bulundular. Ancak ordu mensupları için, bunlar bir bahane idi. Onlar sergiledikleri bu tavırlarıyla Kavurt adına adeta darbe provası yapıyorlardı. Nitekim vezir Nizâmülmülk, bu istek ve tepkilerin arkasında ordunun Kavurd lehine isyan işaretini görüp anlamakta gecikmedi. Süratle ordu mensuplarıyla görüşmek üzere harekete geçen Nizâmülmülk, onlara son derece soğukkanlı bir tavırla isteklerinde haklı olduklarını söyledi. Bu meseleyi Sultan Melikşah'a arz edip halletmek için onlardan bir günlük mühlet istedi. Fakat Nizâmülmülk, bu suretle ordu mensuplarına karşı tertip ettiği tuzağı gizlemeyi başarmıştı. Askerler de bu durumu fark etmeyerek yumuşadılar ve haber beklemeye başladılar. Nizamülmülk'ün kanaatince Melik Kavurd'un hayatta olması kendisi ve Melikşah'ın iktidarı için son derece büyük bir tehdit idi. Hal böyle iken, Kavurd meselesinde daha kesin ve etkili bir kararı uygulamak lâzımdı. Nizâmülmülk, bu konuda kanaatini çoktan oluşturmuş ve planını yapmıştı. Adamlarına, hemen Kavurd'un idam talimatını verdi. Bundaki gayesi, Kavurd'un hayatına son vererek ordunun her türlü ümit ve hayallerini kırmaktı. Başka bir deyişle onları başsız bırakmaktı. Nizâmülmülk'ün adamları, verilen talimatı uygulamak üzere süratle Kavurd'un yanına vardılar. Öncelikle ondan hazinelerinin saklı olduğu yeri öğrenmek istediler. Kavurd bu konuda, Nizâmülmülk'ün adamlarına, “Kirman beldelerinin sınırları daraldı. Geliri azaldı. Halkı ise sakat ve yoksul. Benim orada bulunan hazinem ve malım, ancak Sultanın kölelerinden birine hediye olabilir” dedikten sonra hayatını kurtarmak adına, “Beni serbest bırakınız, ta ki Umman beldelerine gideyim ve Sultana bağlı bir amca, şefkatli bir baba olayım. Ben, Sultandan bir şey istemeye muktedir değilim.” dedi. Fakat bu sözler, Nizâmülmülk'ün adamlarında hiçbir tesir göstermedi. Kavurd'u, idamı yapacak olan tek gözlü Ermeni azmanı ile yalnız bıraktılar. Kavurt, bir müddet Ermeni ile boğuştu. Sonunda infaz yay kirişi ile gerçekleştirdi. Ayrıca yanında bulunan dört oğlunun da gözlerine mil çekildi.¹⁸¹

¹⁸¹ Koca, *Selçuklu Devri*, s.97-99.

Sonraki gün askerler Nizâmülmülk'ün yanına geldiler. Nizâmülmülk onlara: “Dün gece amcası Kavurd hapiste kahr ve sıkıntısından, yüzük taşındaki zehri emmiş idi. Dün gece Sultan-ı Âlem üzgün ve sıkıntılı olduğundan söz söylemek mümkün değildi. Bu yüzden bu konuda bir şey söyleyemedim. Sultan onun iyileşmesi için çokça pahzehir-i Hindî, tiryâk-ı muhyî ve selsâl-i buzurî verse de zehir vücuda yayıldığından ecel geldi. Kavurd can verdi.” dedi. Askerler bunu işitince evvelce söyledikleri sözlerden ötürü endişeye kapıldılar. Hepsi sus pus oldu. Hiçbiri fazla gürültü etmeden elinde bulunanlara razı oldu.¹⁸²

Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk cephesinden Kirman meliki Kara Arslan Kavurd'un hayatına son verilmesi, meselenin yoluna koyulması açısından yeterli olmadı. Zira destekledikleri liderlerinin bu suretle ortadan kaldırılması, Selçuklu ordusunda büyük infiale sebep oldu. Artık Selçuklu askerlerinin tek düşündükleri şey isyan etmektir. Sarayın önünde toplanıp, hep birlikte, “Sultan Alp Arslan, böyle mi vasiyette bulundu? Hâlbuki o, Kavurd Bey'e belirli bir miktar para ile Kirman ve Fars bölgesinin verilmesini, Seferiye Hatun ile de evlenmesini vasiyet etmişti” diyerek, Sultan Melikşah ile vezir Nizâmülmülk'ten açıkça hesap sordular. Yine hep bir ağızdan, “Biz Sultandan bir şey istemiyoruz. Ancak Nizâmülmülk'ü istiyoruz. Çünkü bizim bütün hareket ve tavrımız Nizâmülmülk'e karşıdır” diyerek, Sultandan vezirin kendilerine teslim edilmesini istediler. Daha da kötüsü onlar, işi çığırından çıkararak Sultan'a ve vezire hakaretler savurup etrafı talan etmeye başladılar. Durum son derece nazik bir hal almıştı. Selçuklu sarayı ne yapacağını bilmez bir vaziyette çaresizlik içindeydi. Ordunun yaklaşımını titizlikle takip eden Nizâmülmülk, bir an önce önlem almak istiyordu. Çünkü ordunun başlattığı hareket, saraya sirayet etmek üzere idi. Hızlıca Sultanın huzuruna çıkan Nizâmülmülk, “*Durum kötüleşmiştir; buna biraz da sen tarafsın. Bu hususta ne yapılacağını açıkla! Senin iznin dışında benim bir şey yapmam imkânsız. Bu durum karşısında istersen bir önlem al; ya da yapmamı istediğin şeyleri bana emret!*” dedi. Fakat Melikşah, bu esnada gençliğinde verdiği tecrübesizlikle kendisini henüz hazır hissetmiyordu. Böylece o, bu haletiruhiye içinde, “*Büyük ve küçük, az ve çok bütün işleri, hep sana bırakıyorum.*

¹⁸² Reşîdü'd-Din Fazlullah, *Cami'ü't Tevârih*, s. 125; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 348; Zahîru'd-Dîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 93; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 116-117; Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr*, s. 125; Ahu Deniz, *Habîbü's Siyer Adlı Eserin Selçuklular İle İlgili Kısımının Çeviri ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 152-153.

Bu hususta benden sana herhangi bir itiraz, senden de bana herhangi bir ret olmaz. Çünkü sen, benim babam durumundasın” diyerek, vezir Nizâmülmülk’e tam bir yetki devrinde bulundu. Kendisine son derece kıymetli hediyeler sundu. Daha da mühimi, Sultan Melikşah, vezirine ilk defa “**atabeg**” unvanını vererek, Selçuklu tarihinde yeni bir unvan ve gelenek ihdas etmiş oldu.¹⁸³

3.3. Karahanlı ve Gazneli Seferleri Sürecinde Ümeranın Sultan ile Olan Münasebetleri

Sultan Melikşah, amcası Kavurd Bey’in isyan hareketini halletmesinin ardından Alp Arslan’ın vefatından faydalanarak Selçuklu Devleti’ne karşı harekete geçmiş olan devletlere sıra gelmişti. Sultan, evvela Karahanlılar üzerine yürümeye karar verdi. Sultan, sefer hazırlıklarında bulunduğu esnada Belh’te olan kardeşi Ayaz’ın Mart 1074’te ölüm haberi geldi. Böylece Sultan, Kavurd’tan sonra kendisine rakip olması ihtimal dâhilinde olan bir yakınından daha kurtulmuş oldu.¹⁸⁴ Sultan, kardeşinin vefat haberini mutlulukla karşıladı. Çünkü Ayaz ile araları bozuk olup birbirine kinlerini içlerinde saklıyorlardı. Lakin Sultan’ın bu halini veziri uygun bulmamış ve kendisini, “*Kardeşinin ölümü için kara elbiseler giyip, hüznü göster, sevinç gösterme. Halk sana söver.*” diyerek uyarmıştı. Tecrübeli vezir bu vesileyle genç hükümdarı ikaz ediyor ve bir devlet adamına yakışır şekilde davranmasını temin ediyordu.¹⁸⁵ Hazırlıklarını bitiren Sultan, Batı Karahanlıların hüküm sürdüğü Tirmiz üzerine yürüdü. Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Ebu’l-Hasan I. Nasr Han’dan bir haber geldi. Han, bu haberinde Selçukluları bu seferden caydırmaya çabalıyordu. Aksi halde savaşmaya hazır olduğunu bildiriyordu. Bunun üzerine Sultan, ordusuyla evvela Belh şehrine vardı. Şehrin ümerası onu karşılayarak Karahanlı askerlerinin yaptığı kötü hareketlerden yakındılar. Taraflar arasında gidip gelen elçi trafiği bir netice vermedi. Nasr Han, bu vaziyet karşısında Selçuklulara karşı önlemler aldı ve kardeşi Boğa Tekin’i Tirmiz’e yolladı. Buna mukabil Sultan Melikşah da beraberinde Nizâmülmülk olduğu halde, Tirmiz’e hareket etti. O, ayrıca Emir Savtekin’i bir miktar askeri birlikle Semerkant’tan gelebilecek Karahanlı ordusunun önünü kesmek gayesiyle öncü olarak gönderdi. Emir Savtekin, Ceyhun Nehri civarında karşılaştığı Karahanlı birliğini yenmeyi başardı. Böylece Tirmiz

¹⁸³ Münecimbaş, *Câmiu’-d-Düvel*, I, s. 84; İbnü’l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 113; Sibt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtü’z-Zaman*, s. 189; İbnül Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 268; Koca, *Selçuklu Devri*, s. 99-100.

¹⁸⁴ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s.76.

¹⁸⁵ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 123.

Karahanlı yardımından mahrum kaldı. Sultan Melikşah ve Selçuklu ordusu Tirmiz'e hareket ederek şehri kuşattılar. Gerçekleşen çarpışmalar neticesi Han'ın kardeşi Boğa Tekin tutsak alındı ve Selçuklu ordusu şehre girdi. Böylece Tirmiz Selçuklulara bağlandı. Sultan, Tirmiz kalesini Emir Savtekin'e vererek kalenin yeniden imar edilmesi talimatını verdi.¹⁸⁶ Daha sonra Sultan Semerkant üzerine yürüdü. Şehri ele geçirmeyi arzuluyordu. Bunu öğrenen Han, Semerkant'tan çıktı ve Sultan'a haber gönderip barışmak istedi, ayrıca bu işin yerine getirilmesi için Nizâmülmük'e yalvardı. Bu arada Tirmiz'e saldırdığı için de af talep etti. Han'ın bu talebi yerine getirildi ve Sultan ile mutabakata vardılar. Sultan oradan ayrılıp Horasan'a döndü, sonra Rey'e geçti. Öte taraftan Belh ve Toharistan bölgesini kardeşi Tekiş'e iktâ etti.¹⁸⁷ Görüldüğü gibi Sultanın tecrübeli veziri onun seferlerinde yanında bulunuyor ve genç hükümdarın devletlerarası ilişkilerinde başat rolü oynuyordu.

Bu sıralarda Gazneliler de Toharistan'ı çevreleyip bu bölgenin meliki olan ve Emir ül-ümera lakabını taşıyan Melikşah'ın amcası Osman'ı tutsak aldılar. Bu nedenle iktidarını sağlam temellere oturtan Melikşah ilk seferini bu yöne yaptı. Gazne hükümdarı çekindiği için Osman'ı salıverdi. Öte yandan mühim hediyeler göndererek barış talebinde bulundu ve bu istekleri kabul edildi. Melikşah'ın Türkistan seferinden hızlıca dönüşü batıda hadiselerin nazik bir hal almasıyla alakalı gözüküyor. Doğrusu Melikşah'ın halası Gevher Hatun Kavurd'un isyanına destek olmuş ve bu nedenle Nizâmülmük onun bütün servetini ve 50.000 dinarlık nakdini müsadere etmişti. Bunu önemsemeyen Gevher Hatun Kavurd'un yenilgisi akabinde Azerbaycan tarafında Anadolu'ya kaçmakta olan Yabgulu Türkmenlerine yani El-basan ve diğer hak iddiasında olan şehzadelere bağlı bey ve boylara yetişmek üzere yola çıkmıştı. Hatunların siyasi rolleri sebebiyle Nizâmülmük Melikşah'a bu melikenin kendilerine bir iş çıkarmasından endişeli olduğunu bildirmiş ve Sultanın müsaadesini alarak, gönderdiği bir kıta asker ile Gevher Hatun'u yolda bertaraf ettirmiştir.¹⁸⁸ Bu kayıt bize Nizâmülmük'ün sultan nazarında eriştiği mevkii göstermesi bakımından önemlidir. Görüldüğü gibi O, aile fertlerinden birini, sultanın onayını alarak öldürtecek kadar sultan üzerine nüfuz sahibi bir devlet adamıdır.

¹⁸⁶ Öngül, *Büyük Selçuklular*, s. 76; Merçil, "Emir Savtegin", s. 71-72,

¹⁸⁷ İbnül Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 277.

¹⁸⁸ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 199; Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 199.

3.4. Suriye Hâkimiyeti Sürecinde Askeri Ümeranın Sultan ile Olan İlişkileri

Türkmenlerin batı yönündeki göç hareketleri bu dönemde de süregelmekteydi. Sultan Alp Arslan, Türkmenlerin bu harekâtlarında kolay ilerleyebilmeleri için çok sayıda komutanını Anadolu'nun ve Suriye'nin fethi ile vazifelendirmiş, kendisi de bu gaye ile sefere çıkmıştı. Bu komutanlardan Atsız ve Şöklü Beyler, kendilerine tabi olan Türkmenler ile kısa sürede Suriye'de mühim kazanımlar elde ettiler. Fâtımîlerin hüküm sürdüğü Remle ve Kudüs kısa zamanda Atsız Bey tarafından alındı. Mısırlıların en önemli şehri olan Dımaşk (Şam) da Haziran 1076 tarihinde Atsız Bey tarafından teslim alındı.¹⁸⁹ Diğer taraftan Şöklü de Suriye sahil bölgesinden fetihlerine devam ederek 1074'te Akka'yı almaya muvaffak oldu. Lakin Şam'ın el değiştirmesinin ardından Atsız'ın orada müstakil bir beylik kuracağı düşüncesinde olan Şöklü, bu tarihlerde güney Anadolu fütuhatıyla uğraşan Kutalmış oğullarından birini, Selçuklu ailesine mensup olmayan Atsız'a karşı, onu Suriye'den çıkmaya mecbur etmek için, birlikte mücadele teklifi ile Şam'a davet etmişti. Bu tekliften sonra Kutalmış oğlu Suriye'ye varmış ve Taberiye'de olan Şöklü ile birleşmişti. Kudüs'te Mısır'ın alınması için hazırlıklarda bulunan Atsız bunu haber alınca, üzerlerine hareket etti. Savaşta Kutalmış oğlu ile küçük kardeşi ve amcası oğlu tutsak alındı; bir oğlu ile beraber Şöklü ise hayatını kaybetti. Fakat diğer oğlu Mısır'a kaçmıştı. Atsız bu mücadeleyi Sultan Melikşah'a haber etti ve gelen talimat üzerine tutsaklar İsfahan'a yollandı.¹⁹⁰

Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı Melikşah, Suriye ve Filistin'de imparatorluğa bağlı bir devlet kurarak büyük fütihat hareketlerine girişen Emir Atsız'ı vezir Nizâmülmülk'ün karşı çıkmasına rağmen bu vazifeden alarak, yerine kardeşi Tutuş'u tayin etmeye karar verdi. Bunun nedeni yüksek ihtimalle, Emir Şöklü ile birleşen Kutalmış oğullarının, Atsız'a mağlup olarak esir edilmeleri ve İsfahan'a yollanmalarının akabinde Atsız aleyhinde Sultan Melikşah'ı etkilemeleri olabilir. Bu sebeble Sultan, Atsız'ın giriştiği faaliyetleri bağımsız bir devlet kurma gayesiyle başlattığını düşünerek, onu vazifesinden el çektirme kararı vermiş olabileceği gibi, ayrıca Tutuş'un da günün birinde Selçuklu tahtında hak iddiasında

¹⁸⁹ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 169-170.

¹⁹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019, s. 64-65.

bulunma ihtimalini bertaraf etme düşüncesini göz önünde tutmuş olması mümkündür.¹⁹¹ Bu durumu öğrenen Atsız, Sultan'a gönderdiği mektupta,

Ben, fethetmekte olduğum bu memleketlerde, sultanın itaatli bir naibiyim, bu fetihler dolayısıyla da sultandan herhangi bir para yardımı da istemedim. Sultanın adına hutbe okuttuğum gibi, bana, ödemem için belirtilen miktar vergiyi de göndermekte herhangi bir zorluk çıkarmıyor ve geciktirmiyorum. Bana, sultanın, Tâciüddeve Tutuş'u, benim yerime Suriye'ye atayıp gönderme niyetinde olduğu haberi geldi. Bu atamanın yapılmasını gerektiren şey, yani bütün düşmanlara karşı başarı kazanmışken benim görevden uzaklaştırılmamı gerekli kılan şey nedir? Esasında ben, zengin bir ülke ve kuvvetli bir orduya sahip olan Şiî Mısır halifesinin karşısında bulunuyorum. Bu nedenle benim, onlara karşı hazırlıklı olmam ve isabetli olan şeyleri yapmam gerekir.

diye yazdı. Nizâmülmülk, Atsız'ın gönderdiği bu mektubun içeriğini öğrenince onun gönlünü almak gayesiyle kendisine son derece kıymetli hediyeler gönderdi.¹⁹²

Atsız aldığı yerleri yeterli görmeyerek Mısır'ı fethetmek ve Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırmak arzusunda idi. Bu gayeyle hazırlıklarını sonlandıran Atsız, Fâtımî kuvvetleriyle Kahire önlerinde çarpışmaya başladı. Lakin bu karşılaşmada Atsız mağlup olarak başkent Şam'a döndü (Şubat 1077). Bu yenilginin ardından Atsız'ı, yeniden alınması ve itaat ettirilmesi gereken yerler beklemekteydi. Emir Atsız, harekete geçerek Kudüs'ü isyancılardan kurtardı ve onları şiddetli bir şekilde cezalandırdı. Ardından Remle, Arîş ve Yafa gibi şehirlerdeki isyan hareketlerini kontrol altına aldıktan sonra Halife ve Sultan Melikşah'a haber yollayarak Mısır'a yeniden sefer hazırlığında olduğunu arz etti.¹⁹³ Ancak diğer taraftan Sultan Melikşah, Atsız'ın Kahire'deki çarpışma esnasında şehit olduğunu zannederek, bu arada Gence valisi olan kardeşi Tutuş'u Suriye ve Filistin Selçuklularının başına tayin etti. Bunu öğrenen Atsız, Sultana gönderdiği haberde “*Yaptığım hangi hareket ve davranış sebebiyle Tutuş Suriye'ye atanmıştır? Oysaki ben, sultanın itaatli bir hadimi ve naibiyim; imparatorluk hazinesine her yıl, düzenli olarak 30 bin altın göndermekteyim*” dedi. Bunun üzerine Sultan, Suriye'ye yönelmiş Tutuş'a yeni talimat vererek “Atsız'ın yönetimindeki Suriye ve Filistin topraklarına girmemesini,

¹⁹¹ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 38-39.

¹⁹² Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 206.

¹⁹³ Hasan Akyol ve Erol Kara, “*Melikşah Dönemi (1072-1092)*”, Selçuklu Tarihi El Kitabı, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s.138.

ancak Halep ve yörelerinde faaliyette bulunmasını” bildirdi.¹⁹⁴ Bu esnada Nasruddevle el-Cüyûşî idaresinde sayıca fazla bir birlik, Mısır’dan gelip Dımaşk’ı kuşattı, şehir yörelerini ve ayrıca da Filistin’i istilâ etti. Zor durumda kalan Atsız, yardım maksadıyla Tutuş’a haber yollayıp “Dımaşk’ı kendisine teslim edip hizmetine gireceğini” bildirdi. Atsız’ın bu yardım talebini ve Tutuş’un gelmekte olduğunu haber alan Nasruddevle, kuşatmayı kaldırıp kıyı tarafına yöneldi. Bu esnada Sur şehiri ile sınır olan Trablus, kent kadılarının idaresindeydi ve bunlar, Emirül-Cüyûş (Mısır Hilâfet veziri Bedrülcemalî)’a itaat etmiyorlardı. Ancak Mısır halifesine hediyeler yolluyorlardı. Tutuş, Mercü Azrâ (Azrâ çayırılığı)’ya ulaştığında Atsız, onu karşılayıp itaatini arz ettikten sonra Dımaşk’a beraber varıp şehri ona teslim etti. Bunun yanında Tutuş, Atsız’ın, kendisini şüphelendiren davranışları dolayısıyla onu tevkif etti. Kısa bir süre sonra da önce Atsız’ın kardeşini öldürttü, ardından da Atsız’ı yayının kirişiyle boğdurmak suretiyle öldürttü.¹⁹⁵

3.5. Doğu Arabistan’ın Selçuklu İdaresine Bağlanmasında Sultan’ın Askeri Ümera ile Olan İlişkileri

IX.-XII. asırlarda Karmatîler bilhassa sayıları çok olan çiftçi toplulukları arasında oldukça tesirli propagandalarda bulunup bazı halk kitlelerinin kendilerine dâhil olmalarını temin ederek güç kazanmışlardı. Ardından bunlar Horasan, Suriye ve Yemen’de propaganda merkezleri oluşturdukları gibi, Ahsa’da 899 yılında müstakil bir devlet kurarak Bağdat Abbasi Halifeliği ile uzun yıllar mücadele ettiler. Bunun üzerine Halife Muktedî Biemrillâh, Büyük Selçuklu sultanı Melikşah’a başvurarak başkaldıran bu Ahsa Karmatîlerine karşı yardım talep etti. Halifenin bu talebinin ardından Sultan Melikşah, ümeradan Hâcîp Kîçkine’yi Ahsa Karmatîlerine karşı mücadele etmekle vazifelendirdi. Derhal harekete geçen Kîçkine İsfahan’dan Basra’ya geldi. Katif civarına geldiğinde, şehrin emiri Yahya b. Abbas’a Karmatîlerle mücadele gayesiyle askerleriyle beraber yaklaşmakta olduğunu haber etti. Fakat bu haberi müspet karşılamayan Emir Yahya, Kîçkine’ye tehditkâr bir mektup gönderdi. İki taraf arasındaki haberleşmeler ortak bir paydada buluşulmasını sağlamadı. Bir müddet sonra aralarındaki çarpışmada Yahya yenilgiye uğratıldı.

¹⁹⁴ Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 43-44.

¹⁹⁵ Sıbt, *Mir’âtü’z-Zaman*, s. 229-230; İbnül Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 291.

Ancak Yahya çevredeki kabilelerle anlaşarak Kîçkine'nin ordusuna beklenmedik baskınlar düzenledi ve onların Basra'ya püskürtölmelerini sağladı.¹⁹⁶

Olumsuz neticelenen bu harekâtta kısa bir süre sonra Ahsa'nın güney tarafındaki Uyûn ilçesi emiri ve Karmatîlerle başarılı şekilde mücadele eden Abdullah b. Ali, vezir Nizâmülmölk kanalıyla Sultan Melikşah'a müracat ederek "Kendisine yardım edildiği takdirde Karmatîlerle mücadeleye devam edeceğini, Ahsa ile Bahreyn'de Abbasî Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adlarına hutbe okutacağını" bildirdi. Abdullah'ın bu tavsiyesini müspet karşılayan ve bu defa, Karmatîlere ağır bir darbe indirilerek, onların tam olarak hâkimiyet altına alınmalarını arzulayan Sultan Melikşah, Hulvan Selçuklu valisi Artuk Bey'i ikinci Karmatî seferi yapmakla vazifelendirdi. Sultan'ın talimatını alan Artuk Bey, kardeşi Alpkuş ve 7 bin kişilik bir Türkmen atlı birliğiyle Hulvan'dan hareket edip, bir çöl seferi için lazım gelen savaş malzemelerini temin etmek gayesiyle Basra'ya geldi. Şehre girmesine müsaade edilmeyen ve bundan ötürü istediği şeyleri temin edemeyen Artuk Bey, "Ben, sizinle savaş için buraya gelmedim, gerekli yiyecek ve devaleri aldıktan sonra Ahsa'ya gitmek üzere, buradan ayrılacağım, aksi takdirde, buraları zorla almak niyetindeyim." dedi. Bunun üzerine Basra'nın önde gelenleri Artuk Bey'in taleplerini karşıladılar. Artuk Bey de, Ocak 1077'de evvelce Selçuklu askerlerine karşı savaşan Yahya b. Abbas idaresindeki Katif'e yürüdü. Yahya, Artuk Bey'in yaklaşmakta olduğunu öğrenince şehri terk ederek Bahreyn'e kaçtı. Artuk Bey, önemli bir mukavemete maruz kalmadan şehre hâkim oldu. Oradan Ahsa'ya giderek bu şehri de kuşattı. Oldukça güç pozisyonda kalan Karmatîler Artuk Bey ile anlaşmak istediler. O da anlaşma uyarınca kuşatmaya son verdi. Ancak bunu kendilerince fırsata çeviren Karmatîler tekrar mukavemete geçtiler. Onların bu hareketi üzerine Artuk Bey, yeni bir harekâtla onları daha sıkı bir kuşatma altına aldı. Lakin bu esnada, bölgedeki aşırı sıcaklar dolayısıyla geri dönme arzusunda olan ve bu yüzden aralarında hoşnutsuzluk baş gösteren Türkmen askerlerinin müracaatı neticesinde Artuk Bey, Abdullah b. Ali ile yapmış olduğu anlaşma uyarınca, ona kardeşi Alpkuş'ın idaresinde 200 atlı bırakmış ve "Yeniden gelerek Karmatîleri tamamen sindirip, teslim mecbur edeceğini" bildirmiştir. Artuk Bey, geri kalan Türkmen atlılarıyla Basra'ya, buradan da Bağdat'a gitti. Sonra Halife'nin katına çıkarak Karmatîlere karşı kalkıştığı başarılı

¹⁹⁶ Öngöl, *Büyük Selçuklular*, I, s. 97-98.

harekâtlarını anlattı ve tekraren Ahsa'yı onların boyunduruğundan kurtaracağını bildirdi.¹⁹⁷

3.6. Diyarbakır'ın Fethi ve Musul'un Zaptı Esnasında Askeri ve Sivil Ümeranın Sultan ile Olan İlişkileri

Başta Âmid (Diyarbakır) olmak üzere Meyyâfârîkîn (Silvan), Mardin, Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve Cezîre-i İbn Ömer (Cizre)'i içine alan Diyarbakır bölgesine hâkim olan Mervanoğulları Emirliği, Sultan Tuğrul Bey zamanında 1050 senesinden beridir Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmişti. Fakat Nasrüddevle Mansûr 1081'de Mervanoğullarının idaresini ele aldığı anda yönetimde başarılı olan Müslüman vezirini görevinden azledip yerine Hristiyan bir tabip olan Ebû Salim'i atadı. Vezir Salim, Kuzey Irak ve Cizre'de müstakil bir Arap devleti kurmayı arzulayan Musul emiri Şerefüddevle Müslim b. Kureyş ile işbirliği yapıyor ve tabiiilik koşullarını yerine getirmiyordu. Ayrıca ülkeyi zulüm ile idare etmesinden ötürü bilhassa Müslüman halk arasında şikâyetlere sebep oluyordu. Diğer yandan Farüddevle b. Cehîr, Mervânîler'in veziri olarak görev yapmış, daha sonra da Bağdat'a çıkarak halifelik vezirliğine tayin edilmişti. Oğlu Amîdüddevle Ebû Mansûr da Nizâmülmülk'ün kızı Zübeyde ile evlenmişti. Bağdat'ta baş gösteren mezhep çatışmaları sebebiyle birden gözden düşen Cehîr ailesi Temmuz 1083'te Sultan Melikşah'ın huzuruna İsfahan'a gittiler. Farüddevle, görev almış olduğu Mervanoğulları'nın bölgesinin zenginliği hususunda Selçuklu sultanını bilgilendirerek bölgenin Selçuklu Devleti sınırlarına alınması yönündeki kanaatini arz etti. Bunu Nizâmülmülk de desteklemekte idi. Muktedir vezir devletin dış siyasetine de bu şekilde yön veriyor ve fethedilmesi düşünülen yerler konusunda da sultanını yönlendiriyordu. Sultan Melikşah da Diyarbakır'ın Anadolu ve Suriye Selçukluları arasındaki konumu dolayısıyla ve bu devletleri kontrol altında tutabilmek için orayı fethetmek istiyordu. Bu nedenle Fahrüddevle'nin teklifi müspet bulundu. Sultan, Fahrüddevle'yi Temmuz 1083'te Diyarbakır ve çevresi valiliğine tayin etti. Bunun yanında Sultan tarafından Sa'düddevle Gevherâyin, Hâcib Altuntak, Humartaş, Türşek, Çökürmüş, Sunduk, Dilmaçoğlu Mehmed, Çubuk ve Ayaz gibi Selçuklu Devleti'nin önde gelen Türk emirleri de Fahrüddevle'ye yardım etmekle vazifelendirildi. Askeri ümera özellikle güçlü sultanlar döneminde onların

¹⁹⁷ Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s.52-55.

emirlerine uyarak fethedilecek ya da fethedilmesi planlanan yerlerde görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Hulvân bölgesi Selçuklu valisi Artuk Bey de çevredeki Türkmen kuvvetleriyle orduya dâhil olma talimatı aldı. Selçuklu askerlerinin harekete geçmesi üzerine Mervânî Emiri Mansûr da buna mukabil savunma hazırlıklarına başladı. Ayrıca o, Musul ve Halep hâkimi Şerefüddeve Müslim'den yardım talep ediyor, bu yardım karşılığı ona Âmid olmak üzere, bazı kale ve şehirleri vermeyi teklif ediyordu. Bir gün sıranın kendine gelme ihtimalini düşünen ve Âmid gibi müstahkem bir şehre sahip olmak isteyen Müslim teklifi kabul etti. Temmuz 1084'te Fahrüddeve, Artuk ve Çubuk Beyler de Selçuklu askerleriyle Âmid Ovası'na geldiler.¹⁹⁸

Selçuklu kuvvetlerinin sayıca üstün olması ve bilhassa Sultan Melikşah'ın sancağının dalgalandığını gören Müslim, meseleyi siyaset kullanarak halletmek ve herhangi bir tehlikeli vaziyete maruz kalmamak için harekete geçerek “Ben ve Mervanoğlu, sultanın vasalları olduğumuza göre, bu savaş neden yapılıyor?” şeklinde başkomutan Fahrüddeve'ye mesaj gönderdi. Aslında ırkdaşı ve akrabası olan Musullu Arapların kendisinin sebep olduğu durum nedeniyle kanlarının dökülmemesine, içindeki milli duyguları kesin bir biçimde engel olan Fahrüddeve, Müslim ile yaptığı barış anlaşması uyarınca, Selçuklu kuvvetlerinin kuşatmayı biraz gevşeltmesiyle Müslim ve birlikleri, herhangi bir kayba maruz kalmadan rahatlıkla çekilip memleketlerine dönebileceklerdi. Bunun yanında Müslim'in askerlerinin büyük bir kısmını çevrelemiş olan Artuk Bey, Selçuklu ordusunun geri çekilmesinden rıza göstermedi ve “Sultan'ın sancağını asla geri çekmeyeceğini” söyleyerek Fahrüddeve'ye karşı çıktı. Öte yandan barış müzakerelerinin sürdüğünü öğrenen Türkmenler, Müslim'in askerlerine beklemedikleri bir anda baskın yaptılar. Sabah olduğunda bunu öğrenen Fahrüddeve ile Artuk Bey arasında bir takım ihtilaflar çıktı. Artuk Bey tam bu esnada kendisine müracat ederek para ve mal karşılığı kendisinin sağlimen memleketine dönmesi teklifinde bulunan Müslim'in bu talebini kabul etti ve kısa bir süre sonra askerleriyle beraber Selçuklu ordusundan ayrıldı. Selçuklu ordu komutanları arasındaki bu ihtilafı öğrenen Sultan Melikşah, imparatorluğun hâkimiyeti altında olan, ayrıca Şîi Fatımî halifeliği ile bir takım temaslar kuran Müslim'in Musul, Halep ve Elcezire'de idaresi altında tuttuğu kent,

¹⁹⁸ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 100-101.

ilçe ve kaleleri elinden aldı. Bunun yanında Fahrüddevle'yi şikâyet eden Artuk Bey'i de İsfahan'a çağırarak kendisinden şüphe duymaya başladı.¹⁹⁹

Artuk Bey'in Müslim ile anlaşarak Sincar'a çekilmesinden sonra Fahrüddevle'nin oğlu Zaimüddevle Ebû'l-Kasım, beraberindeki bir miktar askerle Meyyâfârîkîn'e gelerek burayı kuşattı. Bu esnada Fahrüddevle de Mervânîler'in hâkim olduğu şehir ve kasabalar üzerine şiddetli hücumlarda bulundu. Mardin, Siirt, Erzen, Hısn-ı Keyfa gibi mühim merkezler ardı ardına Selçuklu ordusu tarafından alındı. Diyarbakır Emiri Mansur, İsfahan'da Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah ile görüşüp memleketlerini kurtarmaya gayret etti. Sultan Melikşah, ona Diyarbakır ve Silvan'ı bırakabileceğini, lakin diğer bölgeleri teslim etmesi gerektiğini bildirdi. Diyarbakır surlarının sağlamlığına ve Hristiyan vezirinin "on yıl dayanabiliriz" lafına aldanan Mansur, Sultan'ın önerisini reddetti. Hâlbuki Diyarbakır halkı, vezirden hoşnut değildi ve ona karşı isyan ederek şehir, 4 Mayıs 1085'te teslim oldu. Böylelikle Mervânîler Devleti yıkıldı. Emir Yakut'un yönetiminde olan ve o sıralarda Hısn-ı Ziyâd olarak anılan Harput, Çubuk Bey'e verildi ve burada on beş yıl kadar sürecek Çubukoğulları Beyliği kuruldu.²⁰⁰

Musul Emiri Müslim, Selçuklu Devleti'ne bağlı olmasına rağmen Diyarbakır bölgesinde Mervanoğulları'na yardıma gelmişti. Selçuklu Devleti ile akraba olmasına karşın onun bu hareketine son derece sinirlenen Sultan Melikşah, Ukayloğulları'nın Musul kolunu yok etmeye karar vererek Müslim'in idaresindeki Musul, El-Cezire, Halep ve civar bölgelerin idaresini Fahrüddevle'nin oğlu Amîdüddevle Ebû Mansûr'a iktâ etti. Bağdat şihnesi Kasımüddevle Aksungur ve Hacib Humârtekin'e de Fahrüddevle ile ortak hareket etme talimatı verildi. Ayrıca Melikşah, hâkimiyeti altındaki Türkmenler ile Sincar'da olan ve katına çıkmayı arzulayan Artuk Bey'e de orduya dâhil olması talimatını verdi. Artuk Bey, bu emir üzerine Musul'a giderek bölgeye yeni varan Amîdüddevle ile birleşti. Bu Selçuklu ordusu, Musul'u kuşattı. Kısa bir süre sonra Sultan Melikşah da bu harekâta iştirak etti ve Musul'a bağlı Bevâzic bölgesinde karargâhını kurdu. Büyük olasılıkla bu esnada Tekiş'in başkaldırmış olması sultanın tutumunu değiştirmesine neden oldu. Öyle ki Sultan Melikşah, Müslim'e vezir Nizâmülmülk kanalıyla haber göndererek, sultanın huzuruna çıkıp özür beyan etmesini istedi. Sultan, bunun yanında vezir

¹⁹⁹ Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 61-62.

²⁰⁰ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 135.

Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ü Müslim'in bulunduğu Rahbe şehrine gönderdi ve canına kast edilmeyeceği konusunda garanti verdi. Bu esnada bir hayli umutsuz ve zor bir vaziyette bulunan Müslim için bu güvence Sultandan ummadığı bir davranıştı. O, hemen yanına son derece kıymetli hediyeler olarak Kasım 1084'te Bezâvic'te sultanın katına gelerek af talep etti. Bu hediyeler arasında Diyarbakır kuşatması esnasında kendisinin hayatını kurtaran Beşşâr adındaki kıymetli atı da vardı. Sultan onu bağışladı ve eskiden idaresi altında olan yerleri verdi. Öte yandan Süleymanşah'ın Antakya'yı alması ve kendi hüküm sürdüğü yerleri tehtit etmesi üzerine Müslim çareler düşünmeye başladı. Çünkü o, tek başına Süleymanşah ile başa çıkmayacağını anlamış, bu sebeble de müttetikler aramaya başlamıştı. O, bu gayeyle Artuk Bey'e müracat etti. Artuk Bey ise, Diyarbakır'da takındığı tavır sebebiyle, Sultan Melikşah ile ikili ilişkilerinin düzelmeyeceğine kanaat getirerek sultanın hizmetinden çıkmaya karar verdi ve idaresindeki Türkmenlerle 1085 yılında Suriye Meliki Tutuş'a dâhil oldu. Tutuş ise onu Kudüs Valiliği'ne atadı. Artuk Bey, Melikşah'a dargınlığı sebebiyle Müslim'in tavsiyesini kabul ederek onunla birleşmeye karar verdi. Taraflar arasında bir müzakere yapıldı. Buna göre: “Şerfûddele Müslim de Artuk Bey gibi Sultan Melikşah'a tabi olmaktan vazgeçecek, Tutuş, büyük sultan olarak tanınacak ve Sünnî Abbasî Halifesiyle ilişkiler kesilerek Şîî Fatımî Halifesine bağlanılacaktır.” Böylece Mısır'daki Halifenin de dâhil olduğu ve Büyük Selçuklu Devleti aleyhine bir ittifak meydana çıkmakta idi. Artuk Bey ve Müslim bu gelişmeyi Tutuş'a açıklamışlar, ayrıca Müslim'in amcası Mukbil b. Bedrân'ı Mısır'a yollayarak Fatımîlerden de askeri yardım talep etmişlerdir. Fatımîler bu teklifi müspet karşıladıkları gibi, müzakere etmek üzere, bir elçilik heyetini Mukbil ile beraber Dımaşk'a yolladılar. Burada önce Tutuş ile fikir alış verişinde bulunuldu, tatbik edilecek kararları almak üzere Artuk Bey ve Müslim'in çağırılmasına karar verildi ve bu işle de Mukbil vazifelendirildi. Lakin Müslim Haziran 1085 tarihinde Afrin Çayı üzerinde Kurzahil mevkiinde Süleymanşah ile giriştiği savaşta yenildi ve hayatını kaybetti. Bunun üzerine oluşturulan ittifakın ve alınması düşünülen kararların hayata geçmesini ihtimal dâhilinde görmeyen Artuk Bey, Mukbil'in davetinin artık bir kıymeti harbiyesinin olmadığını düşünerek Dımaşk'a gitmedi.²⁰¹

²⁰¹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 105-107.

3.7. Hanedan Üyelerinden Tekiş'in İsyanı Sırasında Ümeranın Tavrı

3.7.1. Tekiş'in İlk İsyanı

Sultan Melikşah Selçukluların başına geldiğinde kardeşi Tekiş'e Belh ve Toharistan yöresini ikta etmişti. Sultan 1075 yılında Herat tarafına vararak buradaki akrabalarını ziyaret etmek istedi. Bu esnada Tekiş de sultanın katına çıkarak bağlılıklarını arz etti. Melikşah, ona hediyeler takdim etti, o da tekrardan Belh'e döndü.²⁰² Ardından Sultan 1081 yılının Şubat ayında Rey'e giderek askerleri kontrol etti ve bunlar arasında vaziyetlerinden hoşnut olmadığı yedi bin kişiyi ordudan attı, onlar da sultanın kardeşi Tekiş'in huzuruna gittiler. Tekiş o esnada Büsenç'teydi. Ordudan atılan askerlerin kendisine dâhil olmasıyla kuvvetlendi ve kardeşi Melikşah'a başkaldırarak Mervu'r-rûd, Mervu's Şâhcân, Tirmiz ve diğer bazı bölgeleri istila etti. Ayrıca Horasan'ı da elde etmek gayesiyle Nişabur üzerine hareket etti. Sultan Melikşah yedi bin kişinin ordudan ihraç edilmesi talimatını verince Nizâmülmük:

Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında herhangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa birini seçip İşte Sultan budur demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için sarf etmeye mecbur oluruz.

dedi. Lakin Sultan Nizâmülmük'ün sözüne kulak asmadı. Bunlar kardeşi Tekiş'in yanına varıp da onun başkaldırmasına neden olduklarında Sultan Melikşah vezirinin sözüne itimat etmediğine pişman oldu. Tekiş'in isyan ettiğine dair bilgiler Sultan Melikşah'a ulaşınca, süratle Horasan'ı terk etti ve Tekiş Nişabur'a hâkim olmadan evvel oraya vardı. Tekiş, Sultan'ın Nişabur'a yaklaşmakta olduğunu öğrenince oradan ayrıldı ve Tirmiz'e kapandı. Sultan üzerine hareket etti ve kardeşini Tirmiz'de kuşattı. Tekiş, Sultan'ın adamlarından bir kısmını tutsak etmişti. Onları salıverdi ve anlaştılar. Akabinde de Tekiş kardeşi Sultan Melikşah'ın yanına geldi ve Tirmiz'den ayrıldı.²⁰³

3.7.2. Tekiş'in İkinci İsyanı

1085 yılında sultanın kardeşi Tekiş ikinci defa isyan etti. Tekiş'in adamları onu başkaldırmaya sevk ediyorlar ve yağma yapmak için fitne çıkarmayı

²⁰² Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 107.

²⁰³ İbnül Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 297; Bondârî, *Zubdat Al- Nuşra*, s.68; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 87; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, I, s. 139.

seviyorlardı. Bu nedenle kardeşe muhalefet etmeyi ona hoş bir işmiş gibi gösterdiler. Bunun üzerine Tekiş isyan ederek Horasan şehirlerini yağmalamaya başladı. Sultan bir an evvel harekete geçip onu yakalamayı başardı. Bundan sonra onu tekrar salıvermedi ve onu oğlu Ahmed'e teslim etti. Ahmed, onun gözlerine mil çekilmesi talimatını verdi. Gözlerine mil çekildi ve hapse atıldı. Sultanın bu şekilde davranmasının nedeni şu idi: Sultan, onun hayatına son vermemeye ve ceza vermemeye ant içmişti. Fakihin birisi ona, arzusunu yerine getirmesi için oğluna teslim etmesini söyledi. Tekiş başkaldırdığında, Sultan Horasan'dan uzakta el-Cezire'de idi. Nişabur'da Nizâmülmülk'ün vekili bulunan Ebu'l-Fütûh et-Tûsî, Tekiş'in Serahs'ı kuşatıp almak üzere olduğunda bir hile düşündü. O, Nizâmülmülk'ün hattına benzeyen bir hatla Serahs hâkimi Mesud b. Yâhız'a bir mektup yazdı. Ona sultanın askerlerinin yakın olduğunu haber ediyor ve Tekiş üzerine beklemedikleri bir anda baskın yapacakları bilgisini yaymasını emreliyordu. Ebu'l-Fütûh bu mektubu bir şahsa verdi ve gayeye ulaşması halinde, ona ihsanlarda bulunacağını vaad ediyor ve o şahsa "Süratle git, Tekiş'in askerlerine yaklaştığında şehre girmek için geceyi gözetliyor gibi bir yerde gizlen. Tekiş'in öncülerini seni tutup huzuruna götürdüklerinde maksadını söylemekten çekin ve inkâr et. Seni dövdükten ve eziyet ettikten sonra ölümle tehdit ettiklerinde mektubu çıkar" dedi. Bu şahıs söylenenleri harfiyen uyguladı. Tekiş mektubu okuduğunda hemen harekete geçti. O ve askerleri yurtlarını bırakıp gittiler. Onlar ayrılınca Mesud indi ve karargâhta ne varsa hepsini ele geçirdi. Diğer taraftan Sultan üç ay sonra anca Horasan'a vardı. Eğer bu hile tertip edilmeseydi hiç kuşku yok ki Horasan'da fitne büyürdü.²⁰⁴

3.8. Sultanın Kuzey Suriye Seferi ve Ümeradan Bazı İsimleri Bölgeye Tayin

Etmesi

Sultan doğuda kardeşinin başkaldırısını halletmekte iken batıda da Suriye hadiseleri nazik bir hal almış; Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah Çukurova bölgesini ve şehirlerini hâkimiyeti altına aldıktan sonra Antakya'yı da almış ve Halep muhasarasına girişmişti. Evvela Şerefüddeve Müslim ile burada hâkimiyet mücadelesi için savaşa tutuşan Süleyman, onu yendikten sonra Melikşah'ın diğer kardeşi Tutuş ile de savaşarak hayatını kaybetmişti. Halep emiri şehri Tutuş'a ve Süleyman'a değil, bizzatıhi sultanın kendisine teslim edeceğini söylüyordu. Bu

²⁰⁴ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s.91-92; Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, 69.

nedenle Melikşah 1086'da askeri ümeradan Porsuk, Bozan ve Aksungur ile birlikte Musul'a ve oradan Halep'e doğru hareket etti. Yolda Bozan'ı Filaretos'un oğlu Barsama idaresinde kalan Urfa'nın fethiyle görevlendirdi. Bozan henüz Türklerin hâkimiyet kuramadığı ve karışıklık içinde olan şehri 1087'de ele geçirdi. Sultan da onu Urfa valiliğine tayin etti.²⁰⁵

Sultan Melikşah, Urfa'nın ardından Fırat kenarında ve yolların kesişme noktasında bulunan Câber Kalesi'ne yöneldi. Burasını çabucak ele geçirdi. Kale hâkimi Kuşeyr ailesi yol kesicilik yaptıkları için öldürüldü. Sultan, mühim merkezlerden biri olan Menbic'i de almasının ardından Halep'e yaklaştı. Melikşah Halep'e doğru yürürken daha evvel Temmuz 1086'da Halep'e başarısız bir kuşatma harekâtı yapan Tutuş bunu haber aldı ve iç kaleyi kuşatmaktan cayarak Artuk Bey ile birlikte Şam'a yöneldi. Bu esnada Artuk Bey, Tutuş'a: "Sultan buraya ulaştığı zaman derhal ona karşı saldırıya geçelim, çünkü onun asker ve hayvanları uzaktan geldiği için çok yorgun düşmüştür. Bu bakımdan onların bize karşı koyacak gücü yoktur. Eğer biz, bunu yapacak olursak başarı ve zafer kesinlikle bizim olacaktır." dedi. Lakin Tutuş, "Ben gölgesine sığındığım kardeşimin şeref ve kudretine zarar vermek istemem. Böyle bir hareket her şeyden önce beni küçük düşürür ve zayıflatır" cevabıyla onun bu teklifini kabul etmedi ve Şam tarafına yoluna devam etti. Diğer taraftan Sultan Melikşah, Halep civarına geldiği vakit başta iç kale komutanı Salim b. Mâlik olmak üzere, şehrin ümerası tarafından karşılandı ve kendisine itaat arz edildi. Melikşah Aralık 1086'da Halep şehrini teslim aldı. Daha sonra Sultan Kasîmüddeve Aksungur'u Halep şihneliğine, Nuh et-Türkî'yi kale komutanlığına ve Tâcürriüsa İbnü'l Hallâl'i de vergi işlerine tayin etti.²⁰⁶

Sultan Melikşah, ardından Süleymanşah'ın almış olduğu Antakya'ya gitti. Bu şehirde bulunan Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir, Sultan Melikşah'ı karşılayarak itaatini bildirdi ve yanında bulunan Süleymanşah'ın çocukları için aman aldı. 1086 yılı Aralık ayının sonlarında Antakya'ya hâkim olan Sultan Melikşah, yanındaki emirlerden Yağısıyan'ı bir miktar kuvvetle şehrin şihneliğine atadı. Vezir Hasan b. Tahir'i de divan işlerini yürütmekle görevlendirdi. Sultan, bundan sonra Saman Dağı'na kadar giderek Akdeniz kıyılarına ulaştı. Sultan Melikşah burada kara

²⁰⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 205.

²⁰⁶ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 320-321; Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 111-112; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 69.

parçasının bittiğini görünce hüküm sürdüğü alanın babası Alp Arslan'inkinden çok daha fazlalaşmış olmasından ötürü Allah'a şükretti. O, daha sonra bu heyecanla atını Akdeniz sularına sürerek kılıcını üç defa suya daldırıp Allahü Teâlâ, bana Okyanus'a kadar hüküm sürmeyi nasip etti diyerek sevincini gösterdi. Sultan, adamlarına denizden kum almalarını talimatı verdi ve bunu, daha sonraki bir tarihte Merv'de olan babası Alp Arslan'ın mezarına götürüp üzerine serpti ve "Ey babam Alp Arslan, sana müjdelersun, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun dünyayı baştanbaşa fethetti" dedi.²⁰⁷

3.9. Melikşah'ın Bağdat'ı İlk Ziyaretinde Yanında Bulunan Ümera ile Olan İlişkileri

Sultan Melikşah, Halep'te ve Suriye'deki diğer şehirlerle El-Cezire'de hâkimiyet kurduktan sonra Mart 1087'de Bağdat'a girdi. Bu Sultan'ın Bağdat'a ilk gelişıydi. Hükümet Konağı'na indi. Halife'ye çok sayıda hediye takdim etti, Halife de bunları kabul etti. Sonraki gün de Nizâmülmülk Halife'ye birçok hediye arz etti. Halife bunları da kabul etti. Sultan ile Nizâmülmülk, Musa b. Cafer'in kabriyle Ma'rûf'un, Ebû Hanife'nin ve Ahmed b. Hanbel'in mezarlarını ve diğer önemli isimlerin kabirlerini ziyaret ettiler. Bu ziyaret sebebiyle İbn Zikreveyh el-Vâsıtî kaleme aldığı bir kasidede Nizâmülmülk'e methiyeler düzdü. Nizâmülmülk, bir gece Hilafet Sarayı'na davet edildi. O, çağrıldığı akşam varıp geri döndü. Ardından Sultan Melikşah, Nizâmülmülk ile beraber çölde avlanmaya çıktılar. Bu esnada Emîru'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib ile Hz. Hüseyin'in türbelerine uğradılar. Sultan daha sonra Bağdat'a dönerek Halife'nin katına çıktı, Halife de ona sultanlara has hil'atler (el-hilâu's-Sultâniyye) takdim etti. Sultan, Halife'nin huzuruna geldiğinde Nizâmülmülk ayakta durup emirleri birer birer Halife'ye arz etti ve takdim esnasında emirlerin her biri için "Bu kulunuz falan oğlu falandır, iktaları şuralardır, askerlerinin sayısı da şudur." diyordu. En son emire değin tamamını benzer vaziyette arz etti. Halife ardından ülkenin ve halkın yönetimini Sultan'a tefviz etti ve adalet üzere olmasını emretti.²⁰⁸

²⁰⁷ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 112.

²⁰⁸ İbnül Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 325-326; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 123; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 93; İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 142-143; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 150-156; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 206.

Vezir Nizâmülmülk'ün diğer emirlerden biraz fazla hil'at almasının ardından Sultan Halife'nin elini öpmeyi arzulamış, buna izin vermeyen Halife, hilafet mührü olan yüzüğünü vermiş, Melikşah da bunu öperek geri vermişti. Huzurdakiler yer öpüp ayrılırken Sultan, hil'atinin sağ eteğini Emir Gümüştekin, sol eteğini de Sa'a üd-Devle Gevherâyin tutarak dudaklarına götürmüş oldukları halde, saraydan çıktı. Çıkışta da kısa bir merasimin ardından Sultan istirahat çekildi. Ondan ayrılan vezir Nizâmülmülk Nizâmiye Medresesi'ne uğramış, bu meşhur merkezi mensupları ile görüşmüş, müessesenin idari ve mali işlerini kontrol etmiş, daha sonra bir süre kütüphanede meşgul olmuştur.²⁰⁹

Görüldüğü gibi Sultanın Halife ile olan görüşmesinde önemli askeri ve sivil ümera yanında yer almış, özellikle vezir Nizâmülmülk, Sultan ile Halifenin arasında geçen görüşmeleri idare etmiş ve o, Sultan Bağdat'ta bulunduğu süre içerisinde sivil ve resmi her merasimde sultanın yanında yer almıştır. Ayrıca Halife'nin, Nizâmülmülk'e diğer ümeraya nazaran daha fazla hil'at vermesi onun hem hilafet katında hem de sultanın nazarında erişmiş olduğu mevkiyi göstermesi bakımından da önemli bir kayıttır.

Sultan Melikşah, Bağdat'ta olduğu esnada kızı Mehmelek Hatun ile Halife Muktedî'nin evlenme törenleri yapıldı. Selçuklu saltanatı ile Hilafetin her zaman ahenk içinde olmasını devlet siyasetinin temeli kabul eden Nizâmülmülk, her daim dini reis ile siyasi otorite olan sultanı birbirine yakınlaştırmaya çalışmıştır. Nitekim Sultan Melikşah ile Halife Muktedî arasındaki akrabalık, Nizâmülmülk'ün gayretleri neticesinde gerçekleşmiştir. Halife Muktedî 1082 yılında veziri Fahrüddeve b. Cehîr'i İsfahan'da olan Sultan Melikşah'a yollayarak kızını kendine istemişti. Bunun üzerine Nizâmülmülk, Fahrüddeve ile beraber Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un huzuruna çıktılar. İki vezir, Terken Hatun'dan sultanın Mehmelek isimli kızını istediler. Terken Hatun "Gazne sultanı ile Karahanlı hükümdarı kızını oğullarına istediler ve bunun için 400 bin altın mihir verecek oldular. Eğer halife bu miktarı gönderirse o, ötekilerden daha layıktır." dedi. Bunun üzerine merhum halife Kaim Biemrillâh'ın eşi ve Çağrı Bey'in kızı olan Hatice Arslan Hatun, Terken Hatun'a: "Halife ile evlenmesi, kızınız için iftihar vesilesi olacaktır, üstelik halifeden para istenmez." dedi. Bu konuşmalar ve vezir Nizâmülmülk'ün ısrarları üzerine Terken

²⁰⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 113.

Hatun yapılan teklife müspet yaklaştı. Ancak yine de mihrin 50 bin altın olmasını, ayrıca halifenin, kızından başka eşi olmaması koşulunu öne sürdü. Bu şartlar kabul edildi. Sultan Melikşah da kızını vermeye rıza gösterdi. Mehmelek Hatun'un çeyizi 130 deve ve 74 katır ile Nisan 1087'de İsfahan'dan Bağdat'a getirildi. Ayrıca Melikşah Bağdat'ta iken kızının düğün günü karara bağlandı. Sultan, kızını Bağdat'a ulaştıracak olan Terken Hatun'a refakat etmek üzere de Sa'a üd-Devle Gevherâyin ile Emir Bozan'ı vazifelendirdi. Sultan Melikşah, Mayıs ayının sonlarına doğru İsfahan'a gitmek üzere vezir Nizâmülmük ile Bağdat'tan ayrıldı.²¹⁰

3.10. Sultanın Mâverâünnehir Seferinde Yanında Olan Ümera ve Bölgeye

Ümeradan Yaptığı Atamalar

Erken yaşlarda başa geçen Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed b. Hızır'ın gençliği ve tecrübesizliği sebebiyle idarede başarılı olamadığı anlaşıyor. Öyle ki Ahmed Han'ın, ulemâ ile arasının bozuk olmasının yanında halka da eziyet ediyor ve sık sık onların mallarını müsadere ediyordu. Sonunda halk Melikşah'ı durumdan haberdar ederek ondan yardım talep ettiler. Bu esnada Şafiî fakihi Ebû Tahir b. Alek de mal varlığı bir hayli fazla olduğu için Ahmed Han'dan çekinmekteydi. O, ticaret ve hac gayesiyle hareket ettiğini beyan ederek ülkesinden çıktı ve İsfahan'da olan Melikşah'ın huzuruna varıp onunla görüştü. Ebû Tahir, bu görüşmelerinde Ahmed Han'ı şikâyet etti ve Selçuklu sultanını Karahanlı ülkesini zapta teşvik etti. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Mâverâünnehir'i fethetmek için 1089 yılında harekete geçti. Sultan, Horasan'a ulaştığı vakit bütün şehirlerden asker topladı ve kalabalık bir ordu ile Ceyhun Nehri'ni geçti.²¹¹ Sultanın ordusu Ceyhun'u geçerken Nizâmülmülk, gemicilerin ücretini Antakya'ya havale etti. Gemiciler, Sultan'ın huzurunda serzenişte bulunarak "Hüdâvend-i âlem! Biz fakir bir topluluğuz. Bizim maişetimiz, bu sudan geçmek isteyenleri karşıya geçirmekle kazanılır. Eğer bizden bir genç, para talebiyle Antakya'ya giderse ihtiyarlayıp döner." dediler. Bunun üzerine Melikşah Nizâmülmülk'e "*Ey peder! Bu ne soğukluktur. Bizim bu vilayette elimize geçen gelir yeterli değil midir ki, bu zavallı dervişlerin alacaklarını tahsil için faturalarını Antakya'ya havale etmen gerekiyor?*" dedi. Vezir

²¹⁰ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 125; Bondârî, *Zubdat Al- Nuşra*, s. 70-71; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 88; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 31; İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 132-134; Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 224-225; İbü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 329-330; Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 115-116.

²¹¹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 118.

Ey padişah! Bunları Antakya'ya göndermeye hacet yoktur. Öyle ki burada bizim havâşi'miz onların faturalarını nakit altınla öderler. Bendeniz, bu faturayı oraya, padişah-ı âlemin emrindeki vilayetlerin genişliğini, ülkenin büyüklüğünü ta'zim etmek; bütün cihanın, memleketimizin genişliğini ve padişahın hükmünün nereden nereye kadar nüfuz ettiğini bilmeleri ve nakilcilerin bu durumu tarihlerde yazmaları için gönderdim.

diye cevap verdi. Bu cevap Sultan'ın çok hoşuna gitti.²¹² Nizâmülmülk bu seferde de sultanın yanında yer almış ve Ceyhun Nehri gemicilerinin alacakları ücret münasebetiyle sultan ile arasında bu ilginç dialog geçmişti.

Sultan hala İsfahan'da iken Bizans İmparatorluğu'nun elçisi gelerek yıllık vergisini getirmişti. Nizâmülmülk O'nu beraberinde Mâverâünnehir'e götürdü. Bizans elçisi de bölgenin fethinde hazır bulundu. Kaşgar'a ulaştıklarında vezir elçinin ülkesine geri dönmesine müsaade etti ve "Tarih kitaplarının Bizans İmparatoru'nun Sultan Melikşah'a cizye ödediğini, elçinin bu cizyeyi Sultan'ın hâkimiyet sahasının genişliğini görüp efendisine bildirmesi, O'nun da Sultan'dan daha fazla korkup itaatten çıkmayı düşünmemesi için Kaşgar kapılarına kadar götürdüğünü yazarak bizden bahsetmelerini istiyorum." dedi. Nizâmülmülk'ün bu tavrı onun yıldızları aşacak kadar yüce bir amaç ve üstün bir uğraş içinde olduğuna delalet eder.²¹³

Sultan Ceyhun Nehri'ni geçmesinin akabinde Buhara üzerine hareket etti ve Buhara ve civarındaki yerlere hâkim oldu. Buradan Semerkand'a vardı ve şehir önünde orduğahını kurdu. Sultan Melikşah daha evvel onlara haber ileterek kendilerini maruz kaldıkları mezalimden kurtarmayı vaat etmişti. Sultan, Semerkand'ı kuşatmaya başladı. Şehir halkıda Sultan'a maddi yardımda bulunuyordu. Semerkand hükümdarı Ahmed Han surların burçlarından her birini emirlere ve şehir halkından sadık olduğunu düşündüğü kimselere pay etti. Ahmed Han el-Ayâr adı verilen burcu da güvendiği adamlarından olan bir Alevîye bıraktı ve ne şekilde savaşmaları gerektiği hususunda önerilerde bulundu. Tesadüf eseri bu Alevînin oğlu Buhara'da tutsak alınmıştı. Babasının gözünü, oğlunun canı korkuttular, ardından O da savaşmaktan caydı. Böylelikle Sultan Melikşah'ın işi kolaylaştı. Mancınıklar vasıtasıyla surlarda bir kısım delik açıldı ve buralar alındı.

²¹² Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 126-127; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 93; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 118; Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr*, s. 126; El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, s.48.

²¹³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 338; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 94; El-Hüseynî, *Ahbâr Üd-Devlet*, s. 44-45; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 159.

Sultan Melikşah'ın askerleri sura tırmanınca Ahmed Han kaçarak halktan birinin hanesine sığındı. Ancak yakalanarak Sultan'ın huzuruna getirildi. Sultan O'na iyi muamele gösterdi ve salıverip beraberindeki askerlerle İsfahan'a yolladı. Sultan Melikşah, Harezmi Amîdi Ebû Tâhir'i Semerkand'ın idaresiyle vazifelendirdi.²¹⁴

Sultan Melikşah, Semerkand'ın yönetimini Ebû Tâhir'in eline vermesinin ardından Semerkand'dan ayrıldı. Ancak, şehir halkı ile Çiğillerden meydana gelen ordunun kumandanı Aynü'd-Devle, Ebû Tâhir'e karşı harekete geçti. Ebû Tâhir bir fırsat yakalayıp Semerkand'dan ayrıldı ve Harezmi'e gitti. Aynü'd-Devle yaptıklarından ötürü Sultan Melikşah'tan çekinmekte idi. Bu nedenle Doğu Hakanlığı'ndan yardım talep etti. Kaşgar'da ikamet eden Yakûb Tegin'i yanına çağırdı. Yakûb, bir müddet sonra, Aynü'd-Devle ile işlerin devam etmeyeceğine kanaat ederek ve halkı ona karşı kızdırdı. Halk, hayatına son verilen bazı kimselerin onun tarafından zulme uğradığını iddia edince, öldürülmesi için fetva verildi. Melikşah bu haberi öğrenince yeniden Semerkand'a yöneldi. Sultan, Buhara'ya gelince, Semerkand'a hâkim olan Yakûb, firar ederek Fergana'ya, oradan da Atbaşına gitti. Özkend'a kadar Yakûb'un izini süren Sultan Melikşah, gerek Yakûb'u yakalamak için yaptığı teşebbüslerin ve gerekse Doğu ve Batı Hanlığı'nda meydana gelen iç karışıklıkların, bu zaman değin kazanmış olduğu heybet ve ihtişamını yok etmesinden çekinmekte idi. Bununla beraber ordusuna dâhil olan Çiğil ve Mâverâünnehir askerlerinde hoşnutsuzluk baş göstermeye başlamıştı. Nizâmülmülk'ün rivayetine göre, Türkistan hanlarının cömert olmaları ve zengin sofralar tertip etmeleri saltanat düzeninin bir gereği idi. Oysaki Sultan Melikşah, bu âdete pek itibar etmediğinden Çiğil ve Mâverâünnehir askerleri arasında huzursuzluk baş gösterdi ve daima “Sultan'ın gelip gittiği bu uzun müddet içinde onların sofrasında bir lokma ekmek yemedik” diyorlardı.²¹⁵ Sultan aynı zamanda Doğu Hanlığı hükümdarı Hasan'a haber göndererek Yakûb'u ele geçirip kendisine teslim etmesini istedi. Durumun vehametini gören Hasan, Yakûb'u Melikşah'a göndermeye karar verdi. Kendi oğlunu da kardeşine refakat etmekle vazifelendirdi. Bu sırada Hasan, oğluna yolda Yakûb'un gözlerine mil çekilmesi talimatını verdi. Lakin Hasan'ın oğlu ve beraberindekiler bu emre uymayıp Yakûb'u salıverdiler. Çünkü bu

²¹⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 338.

²¹⁵ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2011, s. 339-330.

esnada Doğu Karahanlı hanedanından Tuğrul b. Yınal, başkaldırarak Kaşgar'a hareket etmiş ve bu şehri yağmaladığı gibi Hasan'ı da tutsak almıştı. Sultan Melikşah, bu vaziyet karşısında iki isyankâr ile mücadelenin zor olacağını düşünerek yüksek ihtimalle bunlardan biriyle anlaşarak ötekini kontrol altında tutmayı uygun buldu. Bu açıdan o, ümeradan Tâcûlmülk Ebu'l Ganâim'i bu işi takiple vazifelendirdi. Tâcûlmülk, sultanın talimatlarına uydu ve böylece sultan ile Yakûb anlaştılar. Sultan, daha sonra Özkend'den ayrılarak Horasan'a döndü. Sultan, Ahmed Han'ın kendi hâkimiyetini tanınması koşuluyla ülkesine dönmesine müsaade etti. Böylece bir süre sultanın nâib veya valileri tarafından idare edilen Batı Karahanlı Devleti de tâbi bir devlet durumuna getirilmiş oluyordu.²¹⁶

3.11. Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi Sonrası Suriye ve Filistin'deki Fatımî Harekâtına Karşı Ümeradan Yaptığı Görevlendirmeler

Sultan Melikşah'ın Kuzey Suriye'den ayrılmasının ardından Melik Tutuş Temmuz 1087'de harekete geçerek mühim bir liman şehri olan ve Fatımîlerin idaresinde olan Sayda ve Beyrut şehirlerini aldı. Böylece Suriye ve Filistin kıyı şehirlerin genel itibariyle Selçuklu idaresine girmiş oldu. Halep Selçuklu valisi Aksungur ise Efâmiye'ye bağlı Latmin halkı ile Munkızî ailesinin hâkimiyetindeki Şeyzer tarafına hareket etti. Aksungur, şehir civarına akınlar düzenledi ve kaleyi de kuşattı. Güç durumunda kalan Nasr, neticede Latminîler ile iyi ilişkiler kurmayı teminat edince Aksungur kuşatmaya son vererek Halep'e döndü. Aksungur, bundan bir yıl sonra Kasım 1089'da harekete geçerek Antakya'ya bağlı olan Berzûye Kalesi'ni Ermeniler'in elinden aldı ve bundan dokuz ay sonra kaleyi tamamen yıktırdı.²¹⁷

1089 yılı içinde Dımaşk'ı tekrar kazanmak için uyanan Fatımî gayreti gayesini elde edememekle birlikte, Suriye Selçuklu Melikliği'ni bir hayli zarara uğrattığı gibi, Sultan Melikşah'ın da nazarı dikkatini celp edecek düzeyde önemli olmuştur. Bedrûlcemâli'nin yolladığı Nasruddevle Cüyûşî idaresindeki güçlü Mısır ordusu, sahil yolunu takiben Sûr'a gelerek muhasara etti. Kalenin sahibi kadı Aynüddevle b. Ebû Ukayl o esnada vefat etmiş, yönetim evlatlarına geçmiş, bu sebeple savunma gücü zayıflamıştı. Aynüddevle'nin oğulları baskıya direnç gösteremeyip teslim oldular. Mısır ordusu ardından Sayda'yı, Akka ve Cübeyl

²¹⁶ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 120.

²¹⁷ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 124.

kalelerini aldı. Zamanında buralara hâkim olan Tutuş'un büyük bir ihtiyatsızlıkla depolardaki ikmal ve iâşe malzemelerinin çoğunu alıp götürmesi sebebiyle Suriye sahillerinde bütünüyle Fatimî sultanını tanımaya mecbur kalmıştı. Hums ve Baalbek hâkimi İbn Mülâib de Mısır'lı komutana itaat etmiş ve hutbeyi Fatimî Halifesi namına okutmaya başlamıştı. Adları geçen yerler birer mümessil tayin edilerek resmen Mısır'a bağlandı.²¹⁸

Fatimîlerin bu harekâtıyla mühim kıyı şehirlerinin hâkimiyetinden mahrum kalan Tutuş, süratle Sultan Melikşah'a haber yollayarak vaziyeti bildirdi ve yardım talebinde bulundu. Sultan Melikşah, Halep valisi Aksungur, Urfa valisi Bozan ve Antakya valisi Yağısıyan'a talimatlar vererek Tutuş'un hizmetine girip ona yardımcı olmalarını emretti. Tutuş'un kendisine dâhil olan üç emirle beraber ilk hedefi Hums oldu. Çünkü Mülâib Fatimîlerin hâkimiyetini tanıyarak onlar adına hutbe okutmakta idi. Mülâib sayıca fazla Selçuklu birlikleri karşısında varlık gösteremedi ve aman diledi. Selçuklu melik ve komutanları onun bu isteğine onay vererek şehri teslim aldılar. Sultan Melikşah'ın yazılı emri gereğince Hums Tutuş'un idaresine bırakıldı. Tutuş, beraberinde Mülâib ve iki oğlu ile Hums'tan ayrılarak Trablusşam'ın kuzey doğusundaki Irka Kalesi üzerine yürüyüp ele geçirdi. Öte yandan Aksungur ise yine Mülâib'in hüküm sürmekte olduğu Efâmiye Kalesi'ni Ağustos 1091'de ele geçirerek idaresini Şeyzer Munkızî emiri Nasr'a verdi. Irka Kalesi'nin alınmasının akabinde Tutuş ve yanındaki Selçuklu emirleri, Kadı Celâlmülk Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ammâr'ın yönetiminde olan Trablusşam'a hareket ederek burayı kuşattılar. Selçuklular önünde varlık gösteremeyeceğini anlayan İbn Ammâr, bu nazik halden kurtulabilmek için hileye başvurdu. O, evvela Tutuş'un kumandanlarına haberler yollayarak para ve mal vaadedip kandırmaya çalıştı ise de Tutuş'un kumandanları onun bu teklifini reddettiler. İbn Ammâr, ikinci kez Aksungur'un veziri Zerrinkemer'i elde etmeyi denedi ve ona değerli armağanlar ve para vererek efendisini kazandırmak için kullandı.²¹⁹ İbn Ammâr, Aksungur'a 30 bin altınla birlikte Sultan Melikşah'ın Trablusşam idaresini kendisine tevdi ettiği yönündeki talimatını ve yine sultanın İmparatorluğun Suriye ve Filistin'deki temsilcilerine yardım ve işbirliği yapması, onlarla herhangi bir ihtilafa düşmemesini içeren yazılı buyruğunu gönderdi. Bu vaziyet mucibinde, direkt olarak sultana bağlı olan

²¹⁸ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 116.

²¹⁹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 125.

Aksungur, Tutuş'a "Sultanın bu iki buyruğu karşısında, kuşatmaya devam etmeyeceğini" bildirdi. Bunun üzerine Tutuş'un "Sultanın emriyle sen benim hizmetimde ve buyruğum altında bulunuyorsun" demesi üzerine Aksungur, "Ben, sana, ancak sultana isyan durumunda olmadıkça hizmette bulunurum" cevabını verdi. Böylece Tutuş'la ihtilafa düşüp araları bozulan Aksungur, askerleriyle beraber Halep'e döndü. Daha sonra emir Bozan ve Yağısıyan da valilik yaptıkları Urfa ve Antakya'ya döndüler. Bu suretle kuvvetleri azalan Tutuş, sultan katında Aksungur'dan şikâyetçi olmuşsa da sultan bunu önemsememiştir. Bu ihtilaf neticesinde, Fatımîlere karşı başlatılan askeri harekât sürdürülmediği gibi, işgal edilen Filistin ve Suriye kent ve kalelerinin de geri alınması gerçekleştirilememiş oldu.²²⁰

3.12. Melikşah'ın Bağdat'ı İkinci Ziyareti Sırasında Yanında Olan Ümera ve Bu Sırada Hicaz ile Yemen'in Zaptı İçin Görevlendirilen Ümera

Sultan Melikşah, yanında Nizâmülmülk, Tâcülmülk ve daha çok sayıda ümeradan isimle birlikte 5 Kasım 1091'de tekrar Bağdat'a geldi. Sultan Melikşah ve yanındakiler Bağdat sınırlarına dâhil olduklarında onları halifenin vezir vekili Ebû Sa'd b. Musala karşıladı. Halifenin sabık veziri Ebû Şücâ bir takım nedenlerden ötürü görevden el çektilmişti. Nedenlerden biri, Nizâmülmülk'ün onun yerine kendi oğlunu halifeye vezir yapma arzusuydu. İkincisi, Sultan Melikşah, Semerkand'ı aldığıında Bağdat'a müjdecî geldi, halife hoşnut oldu, müjdecîye hil'at verip ikramda bulundu. Vezir Ebû Şücâ ise "Bu müjde ne müjdesidir, ne oldu? Kâfirlerin şehirlerinden biri mi fethedildi. Semerkand halkı Müslümandır, bu müjde ve sevinç gereksizdir" dedi. Onun bu sözlerini muhalifleri sultana iletiler. Üçüncü bir sebep ise Ebû Şücâ, gayr-i Müslimlere hoşgörü ile yaklaşmıyor, onlara çok katı davranıyordu. Onlar da bu durumu Bağdat şihnesi Gevherâyin'e şikâyet etmeleri üzerine Gevherâyin de bunu sultana ulaştırdı. Bu nedenlerden ötürü Sultan ve Nizâmülmülk, halifeden onun görevden uzaklaştırmasını istediler. Halife bu isteği kabul ederek Ekim 1091'de Ebû Şücâ'yı vazifesinden azletti. Halifenin vezirliğine önce vekâleten Ebû Sa'd b. Musala getirildi. Daha sonra Ocak 1092'de Amîdüddevle b. Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr tayin edildi.²²¹ Halifelik veziri Ebû Şücâ'nın

²²⁰ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 358-359; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 163; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 78.

²²¹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 126.

azledilmesinde Melikşah'ın Semerkand'ı fethi münasebetiyle Bağdat'taki müjdeciler için sarf ettiği sözler etkili olmuşsa da, Nizâmülmülk'ün sultan üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda halifelik vezirinin azledilmesinin sebebin Nizâmülmülk'ün hem halifelik hem de sultan üzerindeki kudretini kullanarak onu yerinden ettiği daha net anlaşılabilmektedir. Bu da bize Nizâmülmülk'ün erişmiş olduğu gücün sınırlarını göstermesi bakımından önemli bir misaldir.

Sultanın Bağdat'a gelişi münasebetiyle Tutuş, Halep Emiri Aksungur, Urfa Emiri Bozan, Emir Çubuk ve diğer Selçuklu ümerası Bağdat'a davet edildiler. Bağdat'ta bu nedenle büyük merasimler tertip edildi.²²² Sultan Melikşah, Bağdat'tan ayrılmadan evvel ümerasını toplayarak yeni bir fetih programı çizdi. Bu program uyarınca kardeşi Tutuş, Halep Emiri Aksungur ve Urfa Emiri Bozan'a evvela Fatımîlerin hâkimiyetinde olan Suriye sahillerini, ardından Mısır'ı zaptetmeleri talimatını verdi. Gevherâyin ile Emir Çubuk'u da Hicaz ve Yemen'i almak üzere görevlendirdi. Sultan Melikşah, daha sonra Nisan 1092'de Bağdat'tan ayrılarak İsfahan'a döndü.²²³

Mekke'de hutbe 1068'den beri Abbasîler namına okunmakta idi. Bu sene Mekke şerifi Muhammed b. Ebû Hâşim, oğlu ile birlikte elçisini Bağdat'a göndererek hutbeyi Kâim Biemrillah ve Sultan Alp Arslan namına okutmaya başladığını ve ezandan adı geçen Fatımî şiarı "Hanya âle hayril âmel" ibaresinin kaldırıldığını bildirmişti. Melikşah sultan olduktan sonra Mekke şerifinin sadakat bağlarını kuvvetlendirmek için, hac emiri Sâlâr-ı Horasan'ı başında Abbasi rengi olan siyah renkte bir amame ve önünde davul olduğu halde Mekke'ye gönderdi. Sâlâr-ı Horasan, Şerif Muhammed ile anlaşarak hutbenin tekrar Abbasî halifesi ve Sultan Melikşah adına okunmasını sağladı.²²⁴

Emir Atsız'ın Suriye'de müspet neticeler elde ettiği ve Kahire'ye kadar sefer tertip ettiği sıralarda, Fatımîler de Hicaz'ı manevi olarak da olsa ellerinden çıkarmamasına gayret ediyor ve bu sebeple bölgede adlarına hutbe irad etmeyi arzuluyorlardı. Nitekim 1077'de Medine emiri Selçuklulara tâbi Hüseyin b. Mühennâ idi. Fatımîlerin Muhit el-Alevî isminde bir adamı ise Medine'yi ele geçirmeyi başardı. Alevî'ye Medine halkı da yardımda bulundu. Çünkü Hüseyin b. Mühennâ,

²²² İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 356; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 223.

²²³ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 127.

²²⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 137.

hacılardan para alıyordu ve halk bu uygulamayı hoş karşılamıyordu. Emir Hüseyin şehirden çıkarıldığında Melikşah'a sığınmak mecburiyetinde kaldı. Bu nedenle Medine'de hutbe Fatimî halifesi adına okundu. Lakin 1080 yılına gelindiğinde Mekke ve Medine'de hutbelerden Fatimî halifesinin adı kaldırılıp Abbasî halifesi ve Sultan Melikşah adına okutulmaya başlandı. Selçukluların önce Güneydoğu'ya ve sonra da Halep'e hâkim olması, sultanın da Bağdat'a gelmesinin etkisi görüldü.²²⁵

Görüldüğü gibi politik gelişmelere paralel olarak düzenli bir seyir göstermeyen Haremeyn'deki hutbe meselesinin sonuç olarak Abbasîler ve Selçuklu sultanları lehine halledildiği anlaşıyor. 1087 senesinden Melikşah'ın vefatına kadar geçen süre zarfında Mekke ve Medine'nin Fatimî zorbalığına maruz kaldığı kaynaklarda bahis mevzuu edilmemektedir. Ancak Sultan'ın Bağdat'ı ikinci ziyareti sırasında ümeraya Hicaz'ın kontrolünü hatta fethi talimatını vermiş olması, büyük ihtimalle 1090-1091'de Mısır'ın Suriye'de kazandığı bazı başarıların Hicaz üzerinde göstereceği tesirle ilgilidir.²²⁶

Sultan Melikşah, Hicaz ve Yemen'i almak üzere Gevherâyin'in komutasında olan Türşek ve Yorunkuş'u bu havalie yolladı. Türşek hayatını kaybedince idareye hâkim olan Yorunkuş, babası Güntekin oğlu Kutlug'un 1087'de ölümü üzerine onun yerine, Hac emirliğine atanmış idi. Kutlug'un vefatını öğrenen Nizâmülmülk bin insan öldü demek suretiyle ona karşı takdirini bildirmişti. Görevi sebebiyle bu tarafın hallerine vakıf olan Yorunkuş hızlıca Yemen ve Aden havalisini fethedip, Selçuklu İmparatorluğu'na dâhil etti. Melikşah hac yollarında su tesisleri ve sarnıçlar, ribâtlar inşâ etti. Hacılardan alınagelmekte olan vergileri de ilga etti.²²⁷

3.13. Melikşah ile Ümeranın Baş Vezir Nizâmülmülk Arasında Anlaşmazlık

Vezir Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'nde sultanın ardından tek söz sahibi kişiydi. Sultan Alp Arslan'ın tahta geçmesiyle birlikte otuz seneden beri devlette kendisine oldukça kuvvetli bir mevki sağlamış ve bu mevkiini sağlamlaştırmak için de kimseye göz açtırmamıştı. O, bu otoritesini sayıları 20 bine civarında olan gulâmları ve ülkenin muhtelif bölgelerinde mühim vazifelere getirdiği bir düzineye yakın çocukları ile temin ediyordu. Nizâmülmülk'ün iktidarını kuvvetli bir şekilde

²²⁵ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 128.

²²⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 137.

²²⁷ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s.359; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.213.

koruması, ümeradan kimseye fırsat tanımak istememesi, kendisinin etrafında zamanla muhalif bir topluluğun meydana çıkmasına sebep olmuştu. Öte yandan tahta geçmesi esnasında göstermiş olduğu yararlılıklar ve devleti başarıyla idare etmesinden ötürü Sultan Melikşah da Nizâmülmülk'ü takdir etmekte idi. Nitekim Sultan evvela atabeg ünvanı vermiş, sonra da peder diye hitap ederek verdiği kıymeti göstermişti. Lakin vezirin çocuklarının ve adamlarının takip ettikleri cesurca siyaset ve ümeraya yukardan bakmaları, hatta Sultan Melikşah'ı bile dinlemeyen halleri, sultanı zaman zaman sinirlendiriyordu. Bunun yanında Nizâmülmülk'ün muhalifleri de bu hususlarda sultanı doldurmakta idi.²²⁸ Kaynaklardan hareketle Sultan Melikşah ile vezir Nizâmülmülk arasındaki anlaşmazlıkları şu şekilde sıralayabiliriz:

Sultan Melikşah 1080 senesinin ilk aylarında avlanmak gayesiyle Hûzintân'a gitti. Ümeradan Humârtekin ve Gevherâyin de Melikşah'ın yanında idi. Bunlar Sultan'ı Basra mültezimi Yahudi asılla İbn Allan'ı öldürmesi için kışkırtıyorlardı. İbn Allan, Nizâmülmülk'ün yakın arkadaşı idi. Nizâmülmülk ile Gevherâyin ve Humârtekin arasında da ihtilaf mevcuttu ve bunlar bu sebeple Yahudi İbn Allan'ı istihbar ediyorlardı. Sultan onların dolduruşu neticesi İbn Allan'ın boğdurularak öldürülmesi talimatını verdi ve emir uygulanarak İbn Allan boğuldu. Bunun üzerine Nizâmülmülk, üç gün evinde kaldı ve kapısını kapattı. Ancak daha sonra bu hareketinde cayarak huzura çıkması önerildi. O da kabul etti ve Sultan için oldukça gösterişli bir ziyafet tertip edip bu ziyafette Sultan Melikşah'a çok sayıda hediye arz etti. Sultan, vezirini üç gün evinden dışarı çıkmamasından ötürü kınadı. Nizâmülmülk de affını talep etti. İbn Allan'ın oldukça nüfuzlu biriydi. Öyle ki, karısı öldüğünde kadı hariç Basralıların tamamı cenazesine katılmışlardı. Yahudi çok büyük bir mal varlığına sahipti.²²⁹

Vezir Nizâmülmülk'e muhalif isimlerden bir diğeri Tuğra Divanı başkanı Kemâlüddevle Ebû'r-Rıza'nın oğlu ve divanda nâibi Seyyidü'r-rü'esâ Ebu'l Mehâsin idi. Ebu'l Mehâsin Sultan Melikşah'ı çok sevmiş, ona çok yakınlık göstermiş, bu nedenle de kendisi hakkında güvence vermişti. Öyle ki bütün görevlerinde müstakil hareket etmeye başlamış, dolayısıyla da vezir Nizâmülmülk'ü âdeta saf dışı bırakmış gibiydi. Ona ayrıca dil de uzatıyor, hattâ sultanın müsaade etmesi halinde

²²⁸ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 129.

²²⁹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 295; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 86; İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s.129; Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 231-232; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 137-138.

Nizâmülmülk'ü 1 milyon altın, oğlu Ebu'r Rıza'yı 500 bin altın ve Müstevfi Şerefü'l-mülk Ebû Sa'd'a aynı miktarı (500 bin altın) hazineye ödemek mecburiyetinde bırakacağını bildiriyordu. Bunu öğrenen Nizâmülmülk, büyük bir şölen tertip edip sultanı da davet etti. Bu arada Nizâmülmülk, Türk askerlerini atlarına bindirip hazırlamıştı. Bunlar, sayıca fazla olup üzerlerinde, silahları, yükleri, halat ve çadırları vardı. Yemek sona erip sultanla başbaşa kalan Nizâmülmülk, ona

Ey sultan, benim senin parandan (Devlet Hazinesi) aldığım doğrudur, ancak onda bir miktarı, şu gördüğün askerlere sarfediyorum. Onların elbiseleri için her yıl 200 bin altın gerekiyor. Bu askerler, senin devletinin düşmanlarına karşı savaşıyorlar. Eğer ben, onların ihtiyaçları olan parayı onlara, ben kendimden vermezsem o takdirde sen, kendi hazinenden vermen gerekecektir. Bu askerleri, at, silah, çadır ve denkleleriyle birlikte toplamış bulunuyorum. Şu gördüğün hâciblerden birisine benim aldığım onda bir miktar parayı askerlere safetmesini emret, o zaman ben, büyük, tehlikeli ve risk dolu bu görevden kurtulup rahatlamış olacağım. Bütün bunlarla birlikte ben, dedene ve babana hizmette bulundum, yani sizin devletinizin hizmetinde yaşlandım. Tanrı'ya ant olsun ki ben, senin bana karşı olan tutum ve davranışlarından tedirginim ve senin etkisi altında kaldığım şeyin sonucundan korku ve endişe içindeyim

dedi ve daha sonra da sultanın gözünü doyuracak kadar mücevher, para ve mallar takdim etti. Kendisi hakkında dedi kodu yapanlardan pek çok para alacağı hususunda ona güvence verdi. Bunun üzerine sultan, ona, dile getirilmekte olan dedikodular hakkında bilgi verdi ve kendisine olan güveni nedeniyle de ant içti. Daha sonra da sultan, Ebu'l Mehâsin ve öteki ilgili kimseleri yakalatıp hapse attırdı. Bir süre sonra Sâve kalesine gönderdiği Ebu'l Mehâsin'in iki gözü bıçakla oyularak kendisine getirildi ve bunların kendi gözü önünde av köpeklerine atılması talimatını verdi. Bu emir uygulanınca köpekler de onları yediler. Nizâmülmülk, Ebu'l Mehâsin sebebiyle meydana gelen bu hadiseleri, mülklerin akdi hususunda Dârü'l-Hilâfe'den gelen bir hâdime bağladı. Çünkü bu hâdim, halifeden Ebu'l Mehâsin'e özel olarak gönderilen ve içinde bir divitin de bulunduğu bir hil'ati onunla buluşup takdim etmişti. Zira Halife, Cüheyroğullarına yardım ve iyilik yapması nedeniyle Nizâmülmülk'ten yüz çevirmişti.²³⁰ Buradan anlaşıldığı kadarıyla halifelik de Nizâmülmülk'ün belkide kendileri üzerindeki nüfuzundan rahatsız olduğu için, Selçuklu İmparatorluğu nazarında veziri yerinden etmek için sultanı muktedir vezirin aleyhine etkileyebilecek kişileri kullanmaktaydı. Nizâmülmülk bu girişimden sultan

²³⁰ Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, s.256-257; İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 136-138; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 90; İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 307.

nezdinde yapmış olduğu izahat ve kendisine takdim ettiği değerli mücevherler ile kurtulmuş oluyordu.

Nizâmülmülk'ün aleyhine hareket edenlerden biri de Humartekin'in kâtibi İbn Behmenyâr idi. O, Sultan Melikşah ile bir araya geldiğinde ona vezir Nizâmülmülk hakkında şunları söyledi: “Nizâmülmülk, her yıl, devlet hazinesinden 700 bin altın çalıyor. İleri gelen adamlarını çeşitli yerlere tayin ediyor. İsfahan mültezimliğini 70 bin altından biraz fazlasına birisine veriyor ve kendi adamları da o mültezimden aldıkları paraları Nizâmülmülk'e getirip veriyorlar” dedi. Bu sırada iki sûfi, Nizâmülmülk'e geldi, bunlardan birisi, iki simit çıkararak kendisine uğur getireceğini iddia ederek bunları yemesini istedi ve “Bu iki simit, buradaki zâhidlerden birisinin iftarından kalmıştır” dedi. Bunun üzerine Nizâmülmülk simidi yemeğe yeltendiği esnada orada bulunan başka bir sûfi, ona simitlerin zehirli olması nedeniyle “Yapma (yani yeme)!” diye eliyle işarette bulundu. Çünkü bu iki sûfi İbn Behmenyâr'ın ajanları idiler. Kısa bir süre sonra her iki simidin de zehirli olduğunun doğruluğu tespit edildi. Bunun üzerine bu iki sûfi, öldürölmek üzere yakalandı. Fakat Nizâmülmülk, onların öldürölmelerine mani oldu ve hatta onlara ihsanlarda bulundu ve bu durumu sultana arz ederek şikâyetçi oldu. Bunun üzerine İbn Behmenyâr, buna cevap olarak “Bu, benim Sultandan uzaklaştırılmam ve ödediğim parayı zayı etmem için hazırlanmış bir girişimdir” dedi. Sultan da İbn Behmenyâr'ın sözüne itimat ederek bu hususta sanki hiçbir şey duymamış gibi hareket etti. Fakat daha sonra durum İbn Behmenyâr'ın gözlerine mil çekilmesine değin devam etti. Böylece Nizâmülmülk'ün arzusu yerine gelmiş oldu.²³¹ Buradaki kayıta gördüğümüz üzere Nizâmülmülk aleyhine girişimler devam etmekteydi. Ancak tecrübeli vezir kendisine karşı tertip edilen suikast girişiminden soğukkanlı olması sayesinde kurtulmuş, durumu sultana arz etmişti. Ancak sultan suikast girişiminde bulunanların suçlarının ispat edilmesine rağmen durumu pekte önemsememişti. Buradan çıkarılabilecek sonuç; artık sultan da Nizâmülmülk aleyhine düşüncelere kapılmaya başlamıştı.

Sultan Melikşah'ın Câferek isminde meşhur bir maskarası vardı. Nizâmülmülk'ü taklit eder, Sultan ile yalnız olduğu anlarda ondan söz açardı. Bu meseleden Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk haberdar oldu. Cemâlülmülk, o esnada Belh ve civarının idareciliğini yapmakta idi. Bunları öğrenince süratle yola

²³¹ İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 130-131; Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü 'z-Zaman*, s. 238-239; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 141-142.

koyuldu. Kısa sürede Sultan ve babasının huzuruna vardı. İkisi İsfahan'da bulunuyordu. Kardeşleri Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk, onu karşıladılar. Cemâlülmülk, Câferek'in yaptığı soytarlıklara ses çıkarmadıkları için her iki kardeşini de fena biçimde azarladı. Sultan'ın huzurundayken de Câferek'e sert sözler sarf etti ve "Senin gibiler nasıl olur da burada bulunur ve böyle bir toplulukta Sultan'ın huzurunda konuşabilir?" dedi. Sultan'ın yanından ayrılır ayrılmaz Câferek'in yakalanıp tutuklanmasını ve dilinin ensesinden çıkarılarak kesilmesi talimatını verdi. Bu emir uygulandı ve Câferek hayatını kaybetti. Cemâlülmülk ardından Sultan ve babasıyla birlikte Horasan'a gitti. Nişabur'da bir müddet kaldıktan sonra İsfahan'a dönmeyi arzuladılar. Nizâmülmülk onlardan evvel gitmişti. Sultan Melikşah Horasan Amîdi'ni huzuruna getirterek ona, "Senin için hangisi daha sevimlidir; kendi başın mı, yoksa Cemâlülmülk'ün başı mı?" dedi. Amîd'in "Elbette kendi başım" dedikten sonra da "Eğer O'nu öldürmeğe çalışmazsan ant olsun ki ben seni öldürürüm." dedi. Amîd, Cemâlülmülk'ün özel hizmetinde olan bir hizmetçi ile bir araya geldi ve ona "Hizmetinizi ve mevkiinizi muhafaza edip Cemâlülmülk'ü öldürmek için bir plan düşünmeniz çok iyi olur. Çünkü Sultan onu yakalayıp öldürmek istiyor. Sizin onu gizlice öldürmeniz Sultanın açıkça öldürmesinden sizin için daha uygundur." dedi. Hizmetçi de buna kanarak şerbet kabına zehir koydu. Cemâlülmülk şerbet isteyince, hizmetçi zehir koyduğu kabı verdi ve Cemâlülmülk içtikten hemen sonra hayatını kaybetti. Sultan ölüm haberinin üzerine süratle yoluna devam edip Nizâmülmülk'e yetişti ve oğlunun öldüğünü bildirdi. Baş sağlığı diledi ve "Sen sabredip Allah'tan sevap bekleyenlerin en hayırlısısın." dedi.²³² Cemâlülmülk'ün yaptığı hareket Sultan Melikşah'ın mutlak otoritesi için kabul edilebilecek bir durum değildi. Bir ilin valisinin sultan huzurunda, onun yanındaki birinini azarlaması devlet otoritesiyle bağdaşmayan bir hareketti. Nizâmülmülk'ün oğlu, babasının da kudretine güvenerek sultan huzurunda bu cüreti gösterebilmişti. Akabinde gelişen olaylara bakıldığında Nizâmülmülk'ün, oğlunun bu davranışından habersiz olduğu pek düşünülemez. Sonrasında Melikşah Cemâlülmülk'ün ölüm emrini vermiş ve adeta Nizâmülmülk'ü tehdit eder gibi ona başsağlığı dilemişti. Netice itibariyle, Sultan ile muktedir vezirin arası her geçen gün daha da açılmaktaydı.

²³² İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 302-303; Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, s. 71-73; Cemâlülmülk'ün öldürülmesi hakkında ayrıca bkz., Feda Şamil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)", *Belleten*, C. LXIII, S. 236, Ankara: TTK Yayınları 1999, s. 47.

Nizâmülmülk'ün aleyhinede olan ümeradan biri de Ebu'l Ganâim Tâcülmülk idi. O, evvela serhenk Savtekin'in maiyetinde hizmet vermekte idi. Emir Savtekin, sultanın huzurunda Tâcülmülk'ten bahsederek onu yüceltti. Bunun üzerine sultan, Tâcülmülk'ü hizmetine aldı, oğullarının vezirliği ile harem dairesinin işlerine bakmak, Tuğra Divanı Başkanlığı'nı yürütmek gibi vazifeleri ona tevdi etti. Tâcülmülk, gün geçtikçe sultanı işliyordu. Nitekim sultan da Nizâmülmülk'ten bıkmaya belirtileri göstermeye başlamıştı. Ancak Tâcülmülk, bu işte kurnazca hareket ediyor, kendisi Sultan Melikşah'a yaklaştıkça Nizâmülmülk'ü de övmek noktasında her türlü çabayı sergiliyordu. Çünkü o, İbn Behmenyâr ve Ebu'l Mehâsin'in maruz kaldığı durumadan ders almıştı. Tâcülmülk, büyük divan üyelerini de kendi safına katmaya gayret ediyordu. Bu açıdan mali işlerle uğraşan müstevfi Mecdülmülk ile askerlerin işlerine bakan Ârızulceyş Sedîdülmülk, vezir Nizâmülmülk'e muhalefet etmek için onunla ortak paydada buluşmuşlardı.²³³ Kısa bir süre sonra Tâcülmülk Sultan'a "Nizâmülmülk her yıl fakirlere, sûfilere, kârîlere 300 bin dinar para veriyor. Eğer bu para ile bir ordu teçhiz edilirse onunla İstanbul surlarını bile fethetmek mümkündür." dedi. Sultan bunun üzerine Nizâmülmülk'ü huzuruna gelmesini emretti ve bu mesele hususunda izahat istedi. Nizâmülmülk verdiği cevapta

Ey Sultanülâlem! Ben ihtiyar bir adamım. Eğer beni mezata versen bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez. Sen gençsin, seni de mezata verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin! Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanlarda bulunmuştur. Buna mukabil sen o Tanrının dinini ihyaya çalışan, onun aziz kitabını hamil bulunanlara yılda 300 dinar sarf etsen çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki misli sarf ediyorsun. Hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden fazla gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi ta arşa kadar gider ve Tanrıya vasıl olmak için ona hiçbir şey mani olamaz.

dedi. Sultan bu sözleri işittiği anda duyulandı ve kendisine "Sen bu ordunun sayısını elinden geliği kadar çoğalt. Sana istediğin kadar mal hazırdır, dünyanın serveti senindir." dedi.²³⁴ Muktedir vezir bu sefer de sultanı ikna etmeyi başarmıştı. Ancak bunun yanında her geçen gün muhalifleri çoğalıyor, aynı oranda kendi aleyhine sultanı etkilemeye çalışanların sayı da artıyordu.

²³³ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s.131-132.

²³⁴ El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet*, s. 45-46; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 143.

Vezir Nizâmülmülk'ün muhaliflerinden biri de Melikşah'ın hanımı Terken Hatun idi. Bunun nedeni de sultanın veliahdının, çocuklarından kimin olacağı meselesi idi. Çünkü Melikşah'ın evvelce veliaht olarak tayin ettiği oğlu Ahmed ve çok sevdiği Davud vefat etmişlerdi. Bu durumda sultanın veliahtı olabilecek iki aday bulunmaktaydı. Bunlardan biri, Melikşah'ın amcası Yakutî'nin kızı Zübeyde Hatun'dan doğan Beryaruk idi. Berkayaruk, adaylar arasında yaşça en büyüğü ve kıymetlisi olup, Nizâmülmülk'ce de destekleniyordu. Bunlardan ikinci aday ise Terken Hatun'un oğlu Mahmud idi. Terken Hatun, kendi oğlunun veliaht olabilmesi için her yola tevessül ediyordu. Doğal olarak Tâcülmülk de Selçuklu vezirliğine gelebilmek için Mahmud'u destekliyor ve bu konuda Terken Hatun ile birlikte hareket ediyordu. Bu durumda Terken Hatun, sürekli bir biçimde Nizâmülmülk aleyhine Melikşah'a etki etmeye başladı. O, bilhassa Nizâmülmülk'ün kendi oğullarını, damatlarını ve adamlarını devletin en yüksek görevlerine tayin ettiğini, bunların emirlerin sözlerine kulak asmayarak bağımsız hareket ettiklerini ve halk arasında birer küçük hükümdar olarak nitelendirildiklerini, sultana tekrarlayıp duruyordu. Nizâmülmülk ise yaşı ilerlediğinden kendi aleyhindeki bu çalışmalara ve hilelere önem vermiyordu.²³⁵

Bu sıralarda meydana gelen bir vaka Nizâmülmülk'ün muhaliflerinin haklılığını ortaya çıkarmıştı. Nizâmülmülk, torunu Osman b. Cemâlülmülk'ü Merv valiliğine atamıştı. Sultan Melikşah da ümeranın önde gelen isimlerinden biri olan Kodan'ı şihne olarak Merv'e gönderdi. Kodan ile Osman arasında bir meselede ihtilaf meydana geldi. Bu anlaşmazlıkta yaşının vermiş olduğu heyecan, bulunduğu mevkii ve dedesinin nüfuzuna da güvenmesi nedeniyle Osman, şihneyi yakalayıp tevkif etti. Osman ardından Kodan'ı salıverdi. O da yardım talebinde bulunmak ve şikâyetini bildirmek için direkt Sultan'ın huzuruna gitti. Bu gelişme üzerine Sultan Melikşah, Tâcüddevle ve Mecdülmülk el-Balâsânî gibi ümeradan bazı isimlerle vezir Nizâmülmülk'e bir mektup yolladı. Sultan mektubunda şunları söylüyordu:

Eğer sen saltanatta benim şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır. Fakat benim naibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde naiplik ve tâbilik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istila etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler. Önünden vezirlik alameti divitinin kaldırılmasını ve başından sarığın alınmasını emretmemi ister misin?

²³⁵ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 132-133.

diyordu. Emir Yelberd'i de onlarla beraber yollamıştı. Yelberd Sultan'ın itimat ettiği emirlerdendi. Ona "Onlar her ne kadar gizlese de Nizâmülmülk ne söylerse sen bana haber vereceksin." demişti. Heyettekiler Nizâmülmülk'ün huzuruna varıp mektubu verdiler. Bunun üzerine vezir onlara şu şekilde cevap verdi:

Sultana deyiniz ki; eğer benim saltanatta ve mülkünde ortağı olduğumu bilmiyor idiyse bil. Bugün bulunduğun mevki ve ikbale benim re'yim ve tedbirimle geldin. Babası öldürüldüğü gün işleri nasıl idare ettiğimi hanedan ve başkalarından ona isyan edenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırlamaz mı? O zaman bana sınıksız sarılır ve muhalefet etmezdi. Ne zaman ki işleri yoluna koydum, herkesi ona itaat ettirdim, dirlik ve düzeni sağladım, yakın ve uzak şehirleri fethettim, uzak yakın herkesi ona itaat arz etti, işte o zaman işlemediğim günahları bana isnat etti. Hakkımdaki jurnalleri iştir oldu. Benim adıma ona deyiniz ki başındaki o tacın varlığı bu divite bağlıdır. Bu ikisinin iş birliği ve ittifakı istenilen her şeyin bağı ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağını kapatırsam onun tacı da yok olur. Eğer bir tağyir ve tebdile karar verseyse değişiklik vuku bulmadan gerekli tedbirleri alsın. Kapıyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün ve dikkatli olsun.

dedi. Heyet Nizâmülmülk'ün yanından ayrılınca orada olan konuşmaları Sultan'dan saklamaya ve vezirin itaat ve kulluk etmekte daim olup suçsuz olduğunu söylemeyi kararlaştırdılar. Hepsi hanelerine gitti. Gece geç vakit olmuştu. Yelberd direk Sultan'ın yanına varıp yaşananları anlattı. Heyette olan öbürleri ise sabahleyin erken saatlerde Sultan'ın yanına vardılar. Sultan'a kararlaştırdıkları şekilde, Nizâmülmülk'ün af talep ettiğini, kulluk ve itaat üzere olduğunu beyan ettiler. Sultan ise kendilerine gerçeği bildiğini söyledi.²³⁶ Tarihi kayıtların ortak bildirdiği durum bize şunu göstermektedir ki, Nizâmülmülk kendisini Selçuklu saltanatına ortak görüyordu. Devlete bu güne kadar yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak kendisinde bu hakkın var olduğunu göstermekteydi. Ancak Türk devlet geleneğine göre saltanat ortak kabul etmemekteydi. Kendi kardeşleriyle bile saltanatı paylaşmamak için mücadele eden hükümdarın, vezirinin teşkil ettiği bu tehlikeyi kabul etmesi mümkün değildi. Nitekim Melikşah da durumun bilincindeydi ve artık vezirine eski değeri vermiyordu.

Sultan Melikşah Ekim 1092'de Bağdat'a gelmişti. Beraberinde Terken Hatun, Nizâmülmülk ve Tâcülmülk de vardı. Nihâvend civarında Sıhne adlı yerde konakladılar. Nizâmülmülk, akşamdan sonra otağına giderken, bâtinilerden sufi

²³⁶ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 360-361; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 96; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 126-127; Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, s. 61-62; Reşîdü'd-Dîn, *Cami'ü't Tevârih*, s. 130-132; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 96-98; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 351; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 32; Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr*, s. 130-131; El-Hüseynî, *Ahbâr Üd-Devlet*, s. 47-48.

kıyafetinde Ebû Tahir Arrâni adındaki bir fedai, elindeki arzuhali ona verdi. Vezir kendisine verilen bu arzuhali okuduğu esnada Bâtîni fedai bir anda bıçağını onun göğsüne sapladı. Bâtîni bu vakanın ardından kaçarken ayağı çadırın ipine takılıp düştü ve derhal yakalanarak öldürüldü. Akabinde gelişen hadiseler kaynaklarda şu ifadelerle yer almaktadır: Nizâmülmülk'ün Bâtîniler tarafından yaralanması üzerine sultan, hemen onun yanına geldi. Nizâmülmülk, sultana “*Ey cihan sultanı! Babanın ve senin devletine hizmet ederek ihtiyarladım. Sen beni bertaraf ettin, hâlbuki ölümüne çok az bir zaman kalmıştı. Keşke bana böyle yapılmasını emretmeseydin.*” dedi. Bunun üzerine Sultan Melikşah bir musaf çıkarıp kendisinin böyle bir emir vermediğine ve bilgisinin olmadığına yemin etti ve “*Ben sana bunu nasıl yapabilirim, sen benim devletimin uğurlususun ve babam yerinesin.*” dedi.²³⁷

Sultan ile muktedir vezir görev süreleri boyunca devleti büyük oranda uyum içerisinde idare etmişlerdi. Ancak Nizâmülmülk bir süre sonra özellikle sultan nazarında olan itibarına da güvenerek devletin önemli kademelerine tamamıyla kendi adamlarını yerleştirmeye başladı. Bu durum tabi olarak kendisinin aleyhinde muhalif bir gurubun meydana gelmesine sebep oldu. Muhalifeler bu aşamadan sonra sürekli onun aleyhine Sultan Melikşah nazarında etki etmeye çalıştılar. Buna karşın muktedir vezir her seferinde kendisi aleyhinde söylenen sözlere karşı sultan nezdinde makul açıklamalar yaparak onu ikna etmeyi başardı. Bu onun devlet katında ve sultan nazarında eriştiği gücün boyutlarını göstermekteydi. Fakat sultan da bir süre sonra vezirinin saltanatına adeta ortak olmasından rahatsız olmaya başlamıştı. Muhtemelen onu görevden uzaklaştırmanın yollarını aramaktaydı. Bunun yanında bu iş o kadar da kolay gözükmemekteydi. Nizâmülmülk'ün yaralanmasından sonra sultan ile aralarında geçen diyalog onun ne derece güçlü bir devlet adamı olduğunu ispat etmektedir.

²³⁷ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 134-135; Ayrıca Selçuklularda suikastler için bkz. Hasan Taşkıran, *Selçuklu Devletlerinde Suikastler*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

4. FETRET VE ÇÖKÜŞ DÖNEMİ SULTAN ÜMERA İLİŞKİLERİ

4.1. Sultan Melikşah'ın Ölümünden Sonra Yaşanan Saltanat Mücadelesinde

Ümeranın Tavrı

Sultan Melikşah ölünce eşi Terken Hatun vefat haberini saklamıştı. Emirlere el altından haber gönderip onların rızasını alarak oğlu Mahmud'un safında yer alacakları hususunda yemin aldı. Mahmud o sırada yaklaşık dört buçuk yaşında idi. Terken Hatun bunun yanında Halife el-Muktedî'ye de haber yollayıp hutbeyi oğlu Mahmud namına okutmasını istedi. Halife de bu talebi olumlu karşıladı. Fakat bir takım koşullar öne sürdü. Buna göre Mahmud'un adı saltanatta ismen mevcut olacak, hutbe Halife namına okunacak, ordu komutanlığı, ülke ve halkın yönetimi Emir Üner'e ait olacaktı. O bu hususta Tâcülmülk'ün talimatlarına göre davranacaktı. Amillerin atanması ve vergilerin toplanması da yine bu şekilde Tâcülmülk'e ait olacaktı. Devleti Terken Hatun namına yöneten kişi Tâcülmülk idi. Halife'nin bu şartları içeren mektubuna Terken Hatun vakıf olunca reddetmek istedi. Ancak ona "Oğlun henüz küçüktür; şariat onun hükümdarlığını caiz görmez" dendi. Terken Hatun'un bu konudaki muhatabı Gazzâlî idi. Terken Hatun Gazzâlî'nin bu sözünün ardından Halife'nin şart koştuğu maddeleri kabul etmek zorunda kaldı. Netice itibariyle oğlu Mahmud adına hutbe okundu ve "Nâsıru'd-dünya ve'd-Dîn" lakabı verildi (25 Kasım 1092).²³⁸ Askerler üç nedenden ötürü Mahmud'a biat ettiler. Bunun birincisi Terken Hatun Melikşah devrinde memleketin bütün işlerini elinde tutuyor, bunun yanında askerlere ihsanlarda bulunuyordu. Bu sebeplerden dolayı onun oğlunu başa geçirmeyi tercih ettiler. İkincisi Terken Hatun Türk hükümdarları neslinden idi; hatta Efrasiyab'ın neslinden olduğu söylenmekteydi. Üçüncüsü ise bütün servet bu kadının elinde idi ve bunu hep askerlere dağıttı. Onun çocuk yaştaki oğluna biat edilmesinde rol oynayan faktörlerden biri de buydu.²³⁹

Sultan Melikşah ölünce Terken Hatun, sultanın en büyük oğlu Berkyaruk'u tutuklamak için ümeradan Emir Kürboğa'yı İsfahan'a gönderdi. Berkyaruk'un, oğlu Mahmud'a karşı iktidarı elde etmek için mücadele etmesinden çekinmekte idi. Berkyaruk tutuklandı. Ancak Sultan Melikşah'ın vefat haberi alınınca Nizâmülmülk'ün adamları İsfahan'da Nizâmülmülk'e ait olan silah deposuna saldırıp

²³⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 367; Râvendi, *Râhat-Üs-Sudûr*, s. 136-137.

²³⁹ El-Hüseyni, *Ahbâr Üd-Devlet*, s. 51-52.

silahların tamamını ele geçirdiler ve şehirde isyan başlattılar. Berkyaruk'u tutsak olduğu yerden kaçırarak İsfahan'da adına hutbe okutup hükümdar ilan ettiler.²⁴⁰ Bu esnada Terken Hatun'un İsfahan'a ulaşmak üzere olduğu haberi alınınca nizâmî köleleri Berkyaruk'u himaye ettiler ve geceleyin şehirden çıkararak, Sâve ve Âbe taraflarında, ona atabeylik yapmış olan Gümüştekin Candar'ın yanına götürdüler. O da onu Rey şehrinde tahta çıkarttı. Rey şehrinin reisi olan Ebû Müslim, kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş tacı başının üzerine koydu ve onu sultan ilan etti.²⁴¹

Berkyaruk'un safında yaklaşık yirmi bin kişi toplanmıştı. Nizâmülmülk'ün adamlarından Erkuş da yanındaki kuvvetlerle beraber onlara dâhil oldu. Beraberinde de bir miktar emir vardı. Berkyaruk'un safındaki kölelerle anlaşıp tek yürek oldular. Tâcülmülk'ten hoşlanmamaları Nizâmülmülk'ün adamlarını Berkyaruk'un safında yer almaya itmişti. Çünkü Tâcülmülk, Nizâmülmülk'ün muhalifiydi ve ona suikast tertip etmekle itham ediliyordu. Nizâmülmülk'ün askerleri toplandıklarında Taberek Kalesi'ni kuşatıp zorla ele geçirdiler. Terken Hatun, Berkyaruk ile savaşmak için üzerlerine asker yolladı. Taraflar Burûcird civarında çarpışmaya başladı. Terken Hatun'un ordusundaki emirlerden bir miktarı Berkyaruk'un safına katıldılar. Bunlar arasında Emir Yelberd, Gümüştekin Candar ve diğer bazı komutanlar vardı. Böylelikle güçleri daha da arttı. 1093 yılı Ocak ayının sonlarında taraflar arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Neticede Terken Hatun'un ordusu yenilerek İsfahan'a geri döndü.²⁴²

Berkyaruk, onların izini sürerek İsfahan'a geldi. Terken Hatun, onu savuşturabilmek için hazineyi boşaltıyor, ümera ve mukarrebâna sayısız altın dağıtıyordu. Tâcülmülk ve Mecdülmülk Kummî, onun idare edicileri idiler. Ümeradan Üner Bey ve Bilge Bey araya girerek Terken Hatun'un hazineden Berkyaruk'a babasının mirasından beş yüz bin dinar nakit vermesini ve buna mukabil Berkyaruk'un da İsfahan kuşatmasına son vermesine karar verdiler. Berkyaruk ise o sırada mali açıdan zor durumda olduğundan teklifi kabul ederek kuşatmayı kaldırdı.²⁴³

²⁴⁰ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 367-368.

²⁴¹ Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr*, s. 137; Reşîdü'd-Dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 138-139; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 99.

²⁴² İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 367-368; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 103-104.

²⁴³ Reşîdü'd-Dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 139; Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr*, s. 138.

4.2. Ümeradan Tâcülmülk'ün Öldürülmesi

Tâcülmülk, Sultan Melikşah'ın hazinesine bakmakla vazifeli idi ve sultanın oldukça itimat ettiği bir şahıstı. Terken Hatun ile beraber Nizâmülmülk'e karşı menfi bir tutum takınmış, onun suikast sonucu ölümünün ardından da Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri olmuştu. Tâcülmülk, Bağdat'tan İsfahan'a hareket edince askerler ondan para talep ettiler. O da vereceğini vadetti. Lakin Bercîn Kalesi'ne vardıklarında güya askerlerin taleplerini yerine getirmek üzere yukarı çıktı, ama askerlerden çekinip tekrar yanlarına gitmeye cesaret edemedi. Terken Hatun İsfahan'a varınca o da ardından yetişti ve kale muhafızlarının kendisini tutsak aldığını, ancak kaçmak suretiyle gelebildiğini beyan ederek af diledi.²⁴⁴

Tâcülmülk, Burûcird'de Terken Hatun'un ordusuyla Berkyaruk kuvvetlerine karşı mücadele etmiş, savaşın ardından yakalanıp Berkyaruk'un orduğahına götürülmüştü. Berkyaruk o esnada İsfahan'ı kuşatıyordu. Tâcülmülk, yetenekli bir insan olduğundan herkesçe takdir edilmekte idi. Bu nedenle Sultan onu vezir olarak atamayı bile düşünüyordu. Bu gelişmenin ardından Tâcülmülk, Nizâmülmülk'ün önde gelen kölelerini sakınleştirmek ve onları hoşnut etmek için girişimde bulundu. Nizâmülmülk'ün naibi Osman bu gelişmeden haberdar olunca çok üzüldü. Hemen küçük köleleri efendilerinin ölümünden sorumlu olan kişinin öldürülmesinden başka bir şeyi kabul etmemeleri koşuluyla yardıma çağırdı. Adamlar, Osman'ın söylediklerine uydular. Böylelikle Tâcülmülk'ün tedbirlerinin bir hükmü kalmadı. Nizâmülmülk'e bağlı köleler Tâcülmülk'e saldırarak onu katlettiler. Bu olay Şubat 1093'te vuku bulmuştu. Tâcülmülk, çok erdemli, hakkında çok sayıda menkıbe anlatılan biriydi. Ancak Nizâmülmülk'ün öldürülmesi hadisesinde onun parmağının olduğunun düşünülmesi bütün iyiliklerini örttü.²⁴⁵

Bu sırada İzzülmülk b. Nizâmülmülk, Berkyaruk'a vezir oldu. O, Harezm'de ikamet ediyordu. Hem Harezm'e, hem de oraya bağlı yerlerin hâkimiydi. Babasının ölümünden evvel hizmet etmek için onun yanına gelmiş ve bu esnada Nizâmülmülk suikaste kurban gitmişti. Sultan da ölmüştü. İzzülmülk o tarihten beri İsfahan'da bulunmaktaydı. Berkyaruk önemli bir kısmı Nizâmülmülk'e bağlı kölelerin meydana getirdiği askerlerle İsfahan'ı kuşatınca İzzülmülk öteki kardeşleriyle birlikte

²⁴⁴ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 143.

²⁴⁵ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 368-369.

İsfahan'dan ayrıldı. Berkyaruk'un huzuruna gelince sultan onu iyi bir biçimde karşıladı. Devlet işlerini tam yetki ile ona tevdi ederek kendine vezir olarak atadı.²⁴⁶

4.3. Terken Hatun'un İsmail b. Yakûtî ile Olan İttifakında Ümeranın Yaklaşımı

İsmail b. Yakûtî, Azerbaycan'da hüküm sürmekte idi. Terken Hatun ona haberci göndererek kendisiyle evlenmek istediğini bildirdi, buna mukabil Berkyaruk ile savaşmaya davet etti. İsmail bu davete müspet cevap verdi. Türkmenler ve öteki kavimlerden oluşan kalabalık bir ordu meydana getirdi. Serhank Savtekin'in adamları da süvari birlikleriyle ona dâhil oldular. Bunun yanında Terken Hatun da Kürboğa ve ümeranın diğer isimlerini kalabalık bir birlikle ona takviye olarak yolladı. Diğer taraftan Berkyaruk da kuvvetlerini bir araya getirerek dayısı İsmail ile mücadele etmek için harekete geçti. Taraflar Kerec civarında karşı karşıya geldiler. Emir Yelberd Berkyaruk'un safına katıldı. İsmail ve kuvvetleri mağlup oldu. İsfahan tarafına çekildiler. Terken Hatun İsmail'i saygıyla karşıladı, adına hutbe okuttu. Paralarda oğlu Mahmud'un ardından onun adına da yer verdi. Aralarındaki evliliğin gerçekleşmesine az kalmıştı. Lakin ümera bilhassa devlet işlerini idare eden ve ordu başkumandanı olan Emir Üner bu izdivaca muhalefet ettiler ve İsmail'i yanlarından uzaklaştırmak istediler. Emirler ondan çekiniyorlardı. Aynı biçimde İsmail'de emirlerden çekinmekteydi. Bu nedenle onların yanında duramadı. Kız kardeşi ve Berkyaruk'un annesi olan Zübeyde Hatun'a haber yollayarak kendilerine dâhil olma arzusunda olduğunu bildirdi. Zübeyde Hatun da müsaade edince İsmail direkt olarak onların yanına gitti ve aralarında kısa bir süre kaldı. Gümüştekin Candar, Aksungur ve Bozan onunla تنها bir mevkiide bir araya gelerek ayrıntılı bir şekilde görüştüler. İsmail bu mülakat esnasında onlara içinde sakladığını açıkladı ve saltanatı elde etmek gayesiyle Berkyaruk'un hayatına son vermek üzere hazırlandığını söyledi. Bunun üzerine emirler ona saldırarak hayatına son verdiler. Kız kardeşi Zübeyde Hatun'u da durumdan haberdar ettiler ve böylelikle Zübeyde Hatun'un hiddeti azaldı.²⁴⁷

²⁴⁶ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 371.

²⁴⁷ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 374-375; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 105; Reşîdü'd-Dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 139-140; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 99-100.

4.4. Tutuş'un Saltanat Mücadelesi Sırasında Emirlerin Kendisiyle ve Sultan ile Olan Münasebetleri

Tutuş, Şam ve çevresindeki Suriye şehirlerinde hüküm sürmekte idi. Kardeşi Sultan Melikşah'ın vefatından evvel yanına Bağdat'a gitmek üzere harekete geçmiş, lakin Hit'e vardığında Sultan Melikşah'ın vefatını öğrenmiş ve Hit'i zorla ele geçirdikten sonra Tutuş, Selçukluların başına geçmek arzusuyla hazırlık yapmak için Şam'a döndü. Asker topladı, mal tedarik etti ve Halep tarafına doğru hareket etti. Halep'te Kasîmüddeve Aksungur bulunmaktaydı. Aksungur, efendisi Sultan Melikşah'ın çocukları arasında meydana gelen ihtilafı ve onların yaşça küçük olduklarını gördü. Bunun yanında Tutuş'u engelleyemeyeceğini de düşündüğü için onunla anlaşmayı tercih etti. Antakya hâkimi Yağısıyan ile Urfa hâkimi Bozan'a da haber yollayıp Sultan Melikşah'ın çocukları arasındaki anlaşmazlık neticeleninceye değin Tutuş'un hâkimiyetini tanımalarını önerdi. Onlar da öneriyi dikkate alarak Tutuş'un safına katıldılar. İdare ettikleri şehirlerde onun namına hutbe okuttular ve Rahbe üzerine hareket ederek şehri kuşatıp Şubat 1093'te zorla ele geçirdiler. Tutuş kendi adına sultan olarak hutbe okuttu. Ardından Nusaybin'e vararak orayı da kuşattılar. Nusaybinliler Tutuş'a direnerek hakaret ettiler ise de Tutuş sonunda şehri cebren ele geçirdi ve idaresini Emir Muhammed b. Şerefüddeve el-Ukaylî'ye verdi. Oradan Musul'u ele geçirmek üzere yola çıktı.²⁴⁸

Nusaybin'in ardından Tutuş, Musul üzerine yürüdü. Şehir hâkimi İbrahim b. Kureyş'e haber yollayıp hâkimiyetini tanımasını istedi. İbrahim, Tutuş'un bu talebini bir yandan kabul etmezken, bir yandan da şehir dışında savaş pozisyonu aldı. Musul yakınlarındaki el-Mudayya'da iki taraf, şiddetli bir savaşa tutuştular. Çarpışma sırasında Aksungur'un kuvvetleriyle İbrahim'in orduğahına beklenmedik bir hücum yapması, Arap ordusunun telaş halinde dağılmasına ve İbrahim'in mağlup olmasına neden oldu. Musul, karşı koyacak gücü bulunmadığından kapılarını Tutuş'a açtı. Bu galibiyetlerinin üzerine Tutuş kendisini Bağdat halifesinin de tanımasını bekleyerek, ondan adının hutbede okunmasını istedi. Halife el-Muktedî Biemrillah ihtiyatlı hareket ederek, hutbenin onun namına okunabilmesi için; Tutuş'un, Horasan ve Maşrik'a egemen olarak İslam âlemine hâkim olması, kardeş çocuklarından hiç birisinin taht davacısı olarak meydana çıkıp kendisine muhalefet etmemesi, başkent

²⁴⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 371-372.

İsfahan'daki devlet hazinesine sahip olması gerektiğini ileri sürerek, Tutuş'un isteğini kabul etmedi. Bu durumda Tutuş İsfahan'ı hedefleyerek Büyük Selçuklu başkentini almak için harekete geçti. Bu amaçla evvela Diyarbakır'a ulaşınca başta Diyarbakır olmak üzere Meyyafarikîn, Râbiye gibi merkezler Tutuş'un hâkimiyetini tanıdılar.²⁴⁹

Tutuş Arapların işini yoluna koyup Diyarbakır ve çevresine hâkimiyetini tanıttırmasının ardından Azerbaycan tarafına yöneldi. Bunu öğrenen Berkyaruk, o esnada Azerbaycan'ın yanıbaşındaki Rey, Hemedan ve bu ikisi arasındaki birçok yerleşim merkezine hâkim olmuştu. Tutuş, bu haberin doğruluğunu teyit edince amcasını oralardan püskürtmek üzere kuvvetleriyle yola çıktı. İki ordu karşı karşıya gelince Tutuş'un komutanlarından Aksungur, Bozan'a "Biz bu adama efendimiz Melikşah'ın çocuklarının neler yapacağını görmek ve beklemek maksadıyla itaat arz etmiştik. Şimdi ise sultanın oğlu Berkyaruk taht iddiasıyla ortaya çıktı. Biz şimdi, onun safına geçmek istiyoruz" dedi. Bu konuda fikir birliği edip Berkyaruk'un tarafına katıldılar. Tutuş, bunu öğrenince onlara karşı çıkamayacağını anlayarak süratle Suriye'ye geri dönmek zorunda kaldı. Böylece bütün o civardaki şehirler Berkyaruk'un hâkimiyetine geçti.²⁵⁰

Bu olayların ardından Sultan Berkyaruk, beraberinde veziri İzzülmülk ile 1093'ün sonunda Bağdat'a geldi. Berkyaruk, Halife el-Muktedi'ye haber yollayarak şehirde hutbenin kendi namına okunmasını istedi. Bu talep halife tarafından olumlu karşılandı ve Bağdat'ta 1094 Şubat ayında hutbe Bekyaruk adına okundu.²⁵¹

Tutuş, Azerbaycan'dan ordusu dağılmış bir şekilde geri dönünce yeniden asker toplama çabası içine girdi. Bunda başarılı da oldu, bir süre sonra çok miktarda askerleri ve adamları oldu. 1094 yılı Mayıs ayında saltanatı elde etmek üzere Şam'dan Halep tarafına doğru hareket etti. Bunu haber alan Aksungur ve Bozan'ın kuvvetleri bir araya geldiler. Bunun yanında Sultan Berkyaruk da daha sonra Emir Kürboğa ile onlara takviye birlikler yolladı. Aksungur, Bozan ve Kürboğa bir araya geldikten sonra Tutuş'un üzerine hareket ettiler. Halep civarında Tutuş ile karşılaşip çarpışmaya başladılar. Oldukça şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Bunun üzerine Aksungur'un tarafında olan bir kısım birlikler dağılarak geri kaçtılar. Ötekiler de

²⁴⁹ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 145.

²⁵⁰ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 373.

²⁵¹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 148-149.

onların peşinden gitti. Böylelikle Aksungur'un askerleri tamamiyle mağlup oldu. Aksungur buna rağmen savaş meydanından ayrılmayıp çarpışmaya devam etti. Ancak neticede o da yakalanarak tutsak alındı ve Tutuş'un huzuruna getirildi. Tutuş huzuruna getirilen Aksungur'a, "Eğer sen beni mağlup etseydin ne yapardın?" diye sordu. Aksungur da "Öldürürdüm" cevabını verdi. Bunun üzerine Tutuş, "Ben de seni senin bana vermek istediğin cezaya mahkûm ediyorum" dedi ve Aksungur'un hayatına son verdi. Sonra Halep'e doğru hareket etti. Kürboğa ile Bozan daha evvel Halep'e varmışlardı. Şehri Tutuş'a karşı savundular. Tutuş Halep'i kuşattı ve şehri almayı başarınca kadar mücadeleye devam etti. Karatü's-şerif'te oturanlar burayı ona bıraktılar. Tutuş buradan Halep'e girdi ve Bozan ile Kürboğa'yı tutsak etti. Tutuş ardından Bozan'ın hüküm sürdüğü Urfa halkına haber yollayarak şehrin teslimini istedi. Lakin onlar bunu kabul etmediler. Bunun üzerine Bozan öldürülerek kesik başı onlara yollandı ve böylelikle Tutuş şehri teslim aldı. Kürboğa ise Hımıs'a gönderilerek orada hapsedildi. Kürboğa, Tutuş'un öldürülmesinden sonra Melik Rıdvan tarafından salıverilinceye kadar tutsak kaldı.²⁵²

Öte yandan bir türlü saltanat sevdasından vazgeçmeyen Terken Hatun, bu olaylar esnasında, Melik Tutuş'a yolladığı haberle onunla evlenmek ve devleti müşterek idare etmek hususunda anlaşmaya vardı. Tutuş, bu sebeple Hemedan tarafına hareket etti. Burada Terken Hatun ile birleşerek Berkyaruk'a karşı müşterek mücadele başlatacaklardı. Terken Hatun da bu gayeyle İsfahan'dan Hemedan'a gitmek için harekete geçti. Lakin yolda rahatsızlanarak geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Bu hırslı kadın emeline kavuşmadan bir müddet sonra Ekim 1094'te İsfahan'da öldü. Terken Hatun'un vefatının ardından askerlerinin tamamına yakını işbirliği sebebiyle Tutuş'un hâkimiyeti altına girdiler, bir kısmı da Beryaruk'un safına geçti. Tutuş, Seb'in savaşında kendisine dâhil olan Abakoğlu Yusuf'u hilafet merkezine şihne olarak göndererek halifeden kendi namına hutbe okutmasını istemişti. Lakin Bağdat'ta gerek Halife el-Mustazhir ve gerekse Berkyaruk'un şihnesi Aytekin, Yusuf'un şehre girmesine mani oldular. Bu durumda söyleneni yerine getiremeyen Yusuf, hızlıca Bağdat önünden çekilmek mecburiyetinde kaldı. Tutuş ise İsfahan'da bulunan Terken Hatun'un safında yer alan emirlerin, Aksungur ve Bozan gibi kendisine rağbet etmemeleri ihtimaline karşı Şam'da bıraktığı oğlu

²⁵² İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 380-381.

Rıdvan'a haber yollayarak Suriye'deki askerlerle birlikte süratle yanına gelmesini bildirdi.²⁵³

Beryaruk ise meydana gelen bu olaylar esnasında Nusaybin yöresinde bulunuyordu. Terken Hatun'un ölümünü öğrendiği vakit İsfahan'a hareket etti. Onun yanında bin kişilik bir kuvvet vardı ve Hemedan civarında Tutuş'un ordusuna 40-50 km. kadar yaklaştı. Tutuş'un beraberinde ise elli bin kişilik bir kuvvet bulunuyordu. Tutuş, buna vakıf olduğu vakit Yusuf'un kardeşi Yakub b. Abak'ı bir miktar kuvvetle Berkyaruk'a karşı yolladı. Yakub, Kasım 1094'te Berkyaruk'a saldırıp yendi ve ağırlıklarını yağmaladı. Berkyaruk'un bu mağlubiyet haberi Halife Mustazhir Billah'a ulaşınca, şehirde Tutuş namına hutbe okutmaya başladı. Sultan Berkyaruk'un beraberinde çok az sayıda kişi kalmış, yanında sadece ona sadık emirlerden Porsuk, Gümüştekin Candar ve Yaruk olduğu halde yoluna devam ederek İsfahan önlerine varmıştı. Şehre kardeşi Mahmud'un safında olan emirler hâkimdiler. Onlar, evvela birkaç gün Berkyaruk'un şehre girmesine müsaade etmediler, ardından da hile ile yakalayıp hapsedmek üzere şehre girmesine izin verdiler. Berkyaruk'u karşılayan kardeşi Mahmud ona sarılarak sevgisini gösterdi. Buna rağmen Terken Hatun'un son vasiyetini yerine getirmeyi arzulayan entrikacı emirler bilhassa Emir Üner ve Bilge Bey Berkyaruk'u Meydan Köşkünde tutukladılar. Tekrar saltanat davasında bulunmaması gayesiyle gözlerine mil çekmeye karar verdiler.²⁵⁴ Ama bu esnada kardeşi Mahmud humma ve çiçek hastalığına tutuldu. Emirlerin Berkyaruk'un gözlerine mil çekme kararlarına karşı tabip Emînüddeve İbnü't Tilmiz onlara "Melik Mahmud şu anda çiçek hastalığına yakalanmış bulunuyor, kurtulacağı da benzemiyor. Görüyorum ki siz Tutuş'un hükümdar olmasını, ülkeyi ele geçirmesini istemiyorsunuz. O halde Berkyaruk'un gözlerine mil çekmeye acele etmeyiniz. Eğer Mahmud ölürse onu sultan yaparsınız. Eğer Mahmud hastalıktan kurtulursa Berkyaruk'un gözlerine mil çekmete takdir yine sizindir" dedi. Mahmud, Kasım 1094'te vefat etti. Bu sıkıntıdan sonra Berkyaruk için bir rahatlama oldu. Berkyaruk hapisten çıkartıldı ve kardeşinin taziyelerini kabul etmek üzere tahta oturtuldu. Bu esnada kendisi de aynı hastalığa yakalandı. Ancak çabuk kurtulup iyileşti. Berkyaruk sağlığına kavuşunca vezir Müeyyidülmülk, Iraklı ve Horasanlı emirlere haber yollayıp onları kendi safına katmaya çalıştı. Bunun üzerine hepsi

²⁵³ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 151-152.

²⁵⁴ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 152.

Berkyaruk tarafına geçtiler. Böylece Berkyaruk'un durumu güçlenerek askerleri çoğaldı.²⁵⁵

Yukarıda bahsedildiği gibi Tutuş, Sultan Berkyaruk karşısında galip gelince olay yerinden Hemedan'a hareket etti. Emir Âhur oraya kapanmıştı. Tutuş ardından oradan ayrıldı. Emir Âhur, Tutuş'un ağırlıklarını ele geçirebilme arzusuyla onun izini sürdü. Lakin Tutuş geri dönüp onu yendi. Emir Âhur bunun üzerine Hemedan'a geri döndü ve Tutuş'tan af talep edip onun tarafına geçti. Tutuş, Berkyaruk'un rahatsızlığını haber alınca İsfahan üzerine hareket etti. O esnada Emir Âhur ziyafet düzenlemek ve lazım gelen şeyleri karşılamak gayesiyle Cerbâzakân'a gitmek için mücadele istedi. Tutuş da izin verdi. Emir Âhur öncelikle Cerbâzakân'a, ardından da İsfahan'a gitti. Onlara Tutuş ile alakalı bildiklerini aktardı. Tutuş bundan haberdar olunca Cerbâzakân'ı yağmaladıktan sonra Rey'e gitti. İsfahan'daki emirlerle birleşip onları kendine itaate çağırdı. Çok miktarda bağıшта bulunmayı vaat etti. Berkyaruk bu esnada çiçek hastalığına yakalanmış idi. Emirler cevaben Tutuş'un safına katılacaklarına dair söz verdiler. Fakat onlar bir taraftan da Berkyaruk'un hastalığının akıbetini bekliyorlardı. Berkyaruk hastalıktan kurtulup iyileşince Tutuş'a "Aramızda kılıçtan başka bir şey yoktur" diye cevap gönderdiler. Emirler Sultan Berkyaruk ile birlikte yola çıktılar. Sayıları oldukça azdı. Cerbâzakân'a ulaştıklarında yanlarına her yönden asker gelmeye başladı. Öyle ki, otuz bin kişiye ulaştılar. Sonunda Rey yakınlarındaki Daşılı köyü civarında karşılaştılar. Bu sırada Berkyaruk'un ordusunda bulunan Sultan Melikşah'ın sancağı açılınca Tutuş'un adamlarından çoğu taraf değiştirerek Berkyaruk'un safına geçtiler. Tutuş'un askerleri mağlup olarak geri çekildiler. Fakat kendisi savaşa devam etti. Sonunda Aksungur'un adamlarından Sungurca adlı bir emir tarafından öldürüldü.²⁵⁶

4.5. Ümeradan Fahrülmülk'ün Vezirliğe Tayin Edilmesi

Melik Tutuş'un vefatının ardından Sultan Berkyaruk, İsfahan'da olan annesi Zübeyde Hatun'u Rey şehrine yanına getirtmek üzere bir hizmetkârını İsfahan'a yolladı. Fakat bu esnada vezir olan Müeyyidülmülk bunun münasip olmadığını düşündü. Bu sebepten o, bir grup emirle anlaşarak sultana annesini terk etmesinin uygun olacağını söyledi. Fakat Sultan Berkyaruk, "Ben hükümdarlığı, annem

²⁵⁵ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 382.

²⁵⁶ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 390; El-Hüseynî, *Ahbâr Üd-Devlet*, s.53; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 34; Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s.153-154.

yanımda bulunması için istiyorum” dedi. Zübeyde Hatun, oğlu Berkyaruk’un yanına gelip bu vaziyeti haber alınca Müeyyidülmülk’e karşı tutumunu değiştirdi. Bu yolculuk esnasında Zübeyde Hatun ile birlikte hareket eden müstevfi Mecdülmülk Balasânî de onu vezir aleyhine kışkırtmıştı. Öte tarafta Büyük Selçuklu vezirliğini Nizâmülmülk’ün oğullarından Fahrülmülk de arzuluyordu. Onun, babaları Nizâmülmülk’ün bıraktığı mirasın taksimi sebebiyle kardeşi ile arası iyice açılmıştı. Fahrülmülk, Zübeyde Hatun’un kardeşi Müeyyidülmülk’e karşı tutumunun menfi olduğunu ve ona kin beslediğini anlayınca vezirliği elde etmek gayesiyle bir adamını yolladı ve bunun için bir hayli para harcadı. Onun yolladığı hediyeler arasında atlas otağlar, kıymetli çadırlar, silahlar, kıymetli taşlarla süslü eğer takımları ve Arap atları bulunuyordu. Sonunda Fahrülmülk’ün bu talebi müspet karşılandı. Berkyaruk 1095 yılında Müeyyidülmülk’ü görevinden uzaklaştırıp, hapse attı ve yerine kardeşi Fahrülmülk’ü vezirliğe tayin etti.²⁵⁷

4.6. Arslan Argun İsyanı Sırasında Ümeranın Tavrı

Arslan Argun, kardeşi Sultan Melikşah devrinde Horasan’da yedi bin dinarlık iktâa sahipti. Sultan Melikşah vefat ettiğinde Bağdat’ta onunla beraberdi. Sultanın ölümünün ardından yedi bin gulam ile beraber Hemedan’a gitti. Burada Hemedan’lı bir topluluk da Arslan Argun’a dâhil oldu. Oradan Nişabur’a vardı. Lakin umduğu ilgiye mazhar olamadı ve Merv’e kadar yoluna devam etti. Merv şahnesi Melikşah’ın kölelerinden Kodan isimli bir emir idi. Sultan Melikşah’ın Nizâmülmülk’e güvenini kaybetmesi ve menfi tutum takınmasına da o neden olmuştu. Bu konu Nizâmülmülk’ün katlinde mühim bir rol oynamıştır. Emir Kodan, Arslan Argun safına katıldı ve şehri ona teslim etti. Askerler de onun tarafına geçtiler. Arslan Argun buradan Belh tarafına hareket etti. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk orada bulunmaktaydı. Onların gelmekte olduğunu öğrenince Belh’ten ayrılmış ve Tutuş’a vezir olmuştu. Arslan Argun Belh, Tirmiz, Nişabur ve bütün Horasan’a hâkim olmasının ardından Sultan Berkyaruk ile veziri Müeyyidülmülk’e haber yollayıp Nişabur hariç Horasan’ın dedesi Çağrı Bey’in hâkimiyetindeki haliyle kendisine bırakılmasını talep etti. Bunun yanında mühim miktarda mal yollayacağını ve saltanata şerik koşmayacağını vadediyordu. Sultan Berkyaruk, bu esnada amcası Tutuş ve kardeşi Mahmud ile uğraştığı için buna sessiz kalmayı tercih etti. Sultan

²⁵⁷ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 395; Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, s. 84-85; Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 155-156.

Berkyaruk, Müeyyidülmülk'ü vezirlik görevinden alıp yerine kardeşi Fahrülmülk'ü atayınca, Mecdülmülk el-Balasâni devlet yönetimini bütünüyle tahakkümü altına aldı. Bunun üzerine Arslan Argun, Berkyaruk ile haberleşmeyi kesti ve “Ben, Mecdülmülk'ü kendime muhatap kabul etmiyorum” dedi. Sultan Berkyaruk da diğer amcası Böripars'ı ordunun başında Arslan Argun ile savaşmak üzere gönderdi. Nizâmülmülk'ün oğlu İmâdülmülk de Arslan Argun'a katılmış ve ona vezir olmuştu. Sultan Berkyaruk'un yolladığı askerler Horasan'a ulaşınca, Arslan Argun onları karşılayıp çarpışmaya başladı. Fakat yenilerek Belh'e çekildi. Böripars ile maiyetindeki kuvvetler ise Herat'ta kaldılar. Arslan Argun bir müddet sonra daha kalabalık bir ordu meydana getirip Merv üzerine hareket etti. Bir süre kuşattıktan sonra Merv'i zorla ele geçirdi. Orada çok sayıda kişiyi katletti. Böripars, bu durumu öğrenince Herat'tan Arslan Argun üzerine yürüdü. Taraflar karşı karşıya gelip savaşa tutuştular. 1095 yılında meydana gelen çarpışmada Böripars yenildi. Mağlubiyetinin nedeni de şu idi: Sultan Berkyaruk'un, O'nun emrinde sevk ettiği askerler arasında büyük emirlerden biri olan ve Sultan Melikşah'ın Emir Âhuru olan komutan ile Emir Mesûd b. Tacir de vardı. Emir Mesûd'un babası, Sultan Melikşah'ın dedesi Çağrı Bey'in askerlerinin komutanıydı. Mesûd, halk nazarında yüksek bir mevki ve büyük bir itibara sahipti. Ayrıca Emir Âhur ile Arslan Argun O'na haber yollayıp kendi safına dâhil olmasını ve kendine itaat arz etmesini istedi. Emir Âhur da kabul etti. Ardından Mesûd, ziyaret sebebiyle Emir Âhur'un yanına gitti, beraberinde oğlu da vardı. Emir Âhur ikisini de yakalayıp öldürdü. Bu nedenle Böripars'ın durumu zayıfladı ve Arslan Argun karşısında mağlup oldu. Askerleri dağıldı, kendisi de tutsak alındı. Kardeşi Arslan Argun'un yanına götürüldü. Arslan Argun onu Tirmiz'de hapsedti. Bir yıl geçtikten sonra da talimat vererek hapiste boğdurttu. Bunun yanında Horasan askerlerinden korktuğu ve baskılarından çekindiği kumandanları da öldürttü. Veziri İmâdülmülk'ün üç yüz bin dinarını müsadere ettikten sonra öldürdü. Horasan şehrinin surlarını da tahrip etti.²⁵⁸

Berkyaruk, kardeşi Sancar idaresinde hazırladığı bir orduyu amcası Arslan Argun ile savaşmak için Horasan'a yollamıştı. Emir Kamâc'ı Sancar'a atabeg, Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin et-Tuğrâi'yi de vezir olarak atamıştı. Onlar Damgan'a ulaştıklarında, Arslan Argun'un öldürüldüğünü öğrendiler ve Sultan Berkyaruk

²⁵⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 402-403; Münecimbaş, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 108-109; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 35-36.

kendilerine katılıncaya değin orada beklediler. Ardından birlikte Nişabur'a gittiler. Nisan 1097'de oraya ulaştılar ve savaşmaksızın şehri ele geçirdiler. Horasan'ın diğer şehirlerini de aynı şekilde ele geçirerek Belh'e gittiler.²⁵⁹ Arslan Argun kendisine hizmet edenlere katı davranırdı. Bir gün abdest almaya kalkmıştı. Kendisinin genç bir gulâmı vardı. Yalnız kaldığında hizmetkârı o idi. Ancak gayet asi ve zorba idi. Gelip o gulâm abdest alması için Arslan Argun'a ibrik verdi. Arslan Argun geç kaldığını öne sürerek gulâmı azarladı. O da o anki sinerle Arslan Argun'u bıçakladı. Arslan Argun orada öldü. Gulâma böyle hareket etmene sebep nedir diye sorduklarında o, "Halkı zulümden kurtarayım, rahat edeyim diye yaptım" dedi.²⁶⁰

4.7. Ümeradan Emir Kodan ve Yaruktaş'ın İsyanları

Sultan Berkyaruk, Arslan Argun'un öldürülmesinin ardından onun oğlu Alp Argun'u ve yanındaki emirleri bağışlamış ve saltanat davasında kendisine destek vermelerini istemişti. Bu emirlerden Kodan ve Yaruktaş, Sultan Berkyaruk'un kendilerini bağışlamasına karşın Arslan Argun'un başkaldırmasında büyük etkileri bulunduğu için cezalandırılmaktan çekinmekteydi. Nitekim Berkyaruk, Horasan'dan Irak'a dönerken, bazı emirlerin kendisiyle birlikte gelmelerini istemişti.²⁶¹ Kodan, hasta olduğunu mazeret göstererek Sultan'ın Irak'a hareketinden sonra Merv'de kaldı. Sultanın Ekinci isminde bir emiri vardı. Onu Harezm'e vali olarak atamış ve Harezmşah lakabını vermişti. Ekinci on bin civarında süvari birliği toplayarak sultana dâhil olmak üzere yola çıktı ve bir miktar atlı birlik ile önden gidip Merv'e vararak içki âlemine daldı. Kodan ile Yaruktaş bu esnada onu ortadan kaldırmak amacıyla fikir birliği ettiler. Beş yüz süvari toplayıp Ekinci'nin üzerine saldırarak onu öldürdüler. Ardından da Harezm'e doğru hareket ettiler. Sultan'ın kendilerini Harezm'e vali atadığını belirterek şehri teslim aldılar. Sultan Berkyaruk yolda bu vakayı öğrendi. Ancak Emir Üner ile Müeyyidülmülk'ün isyan halinde olduklarını haber aldığı için Irak tarafına doğru hareketine devam etti. Emir dâd Habeşi b. Altuntak'ı bir ordunun idaresinde Kodan ve Yaruktaş ile mücadele etmek için Horasan'a yolladı. Yaruktaş, Kodan'ın kendisine katılmasını beklemedi. Yoluna

²⁵⁹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 404.

²⁶⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 36; Arslan Argun'un isyanı için ayrıca bkz. Bülent Özkuzugüdenli, "Hasan-ı Yezdi'nin Câmi'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısım", Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 121-122.

²⁶¹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 161.

devam ederek tek başına Emir dâd Habeşi ile çarpıştı. Lakin yenilerek tutsak alındı. Kodan bunu öğrendiği zaman askerleri ona karşı başkaldırıp hazineleri ve yanındaki eşyaları yağma ettiler. Yanında çok az sayıda kişi kaldı. Bu nedenle Buhara'ya kaçtı. Şehrin hâkimi onu yakalayarak tutukladı. Fakat daha sonra hoşgörü gösterdi ve Kodan onun yanında kaldı. Sonradan Buhara'dan Belh'e, Melik Sencer'in yanına gitti. Sencer onu gayet iyi bir biçimde karşıladı. Kodan, Sencer'e işlerini yoluna koyarak ve bütün askerleri itaat altına alacağına dair teminat verdi. Ancak Kodan bundan kısa bir müddet sonra vefat etti.²⁶²

4.8. Ümeradan Emir Üner'in İsyanı

Sultan Berkyaruk, Horasan'a varınca, Emir Üner'i Fars bölgesinin tamamına vali tayin etti. Şebankâre kavmi, kabileleri ve boyları arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak Fars'ı istila etmişti. Emir Üner, Fars'a ulaşınca Şebankâreliler Kirman hâkimi İranşah b. Kavurt'tan yardım talep ettiler. Toplanıp Emir Üner'e karşı mücadele ederek onu yendiler. Emir Üner, kaçarak İsfahan'a döndü. Sultan Berkyaruk'a haber yollayıp kendisine dâhil olmak üzere Horasan'a gitmek için mücadele istedi. Sultan, el-Cibâl bölgesinde kalması talimatını verdi ve onu Irak valiliğine atadı. O, bölgedeki askerlere de haber yollayarak Emir Üner'e itaat etmelerini istedi. Bunun üzerine Emir Üner, İsfahan'da kaldı. Ancak bir müddet sonra Azerbaycan'daki iktâna gitti. Döndüğünde Bâtıniliğin İsfahan'da yayıldığını fark etti ve kendisini Bâtınilerle savaşa adadı.²⁶³ Vezirlik görevinden el çektilen Müeyyidülmülk ise Sultan Berkyaruk'a karşı iş birliği yapabileceği kimseleri arıyordu. Hille'ye gitti ve Emir Seyfüddevle Sadaka tarafından iyi karşılandı. Oradan da bu esnada İsfahan'da olan Emir Üner'e gitti. Müeyyidülmülk, vezirlikten alınmasında parmağı olduğunu düşündüğü Mecdülmülk'e kin bağlamıştı. Onun gaflette olduğu bir anı gözetleyerek karşılaşacağı ilk fırsatı değerlendirmek istiyordu. Mecdülmülk bu sıralarda Berkyaruk'un İstifâ divanını müstakil yönettiği gibi vezaret makamını da baskısı altına almıştı. Vezir olan Fahrülmülk ise onun yanında hiçbir irade sergileyemiyordu. Müeyyidülmülk, Emir Üner'in yanına gelince diğer emirlerle birlikte onu Sultan Berkyaruk'tan korkuttular. Berkyaruk ile birlikte hareket etmenin kendisine zarar vereceğini söyleyip onu Berkyaruk'tan uzaklaştırmaya

²⁶² İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 405-406.

²⁶³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 417.

teşvik ettiler. Ayrıca bu sıralarda Gence’de bulunan Muhammed Tapar ile haberleşmesini önerdiler.²⁶⁴ Müeyyidülmülk, Emir Üner’e:

Senin Terken Hatun ile oğlu Mahmud’dan ne eksigin var? Sultan Melikşah seni bütün çocuklarından daha aziz tutardı ve seni oğlum diye çağırırdı. Senin kalplerdeki yerin ve itibarın meliklerden daha ziyadedir ve sen hüner ve maharet bakımından onlardan üstünsün. Ordu ve halk seni sever ve senin tarafındadır. Saltanat tahtına otur; bir zafer kazanır kazanmaz, bütün cihan eline geçer.

dedi. Üner, bu oyuna inandı ve hükümdarlık sevdasına kapıldı. Kendi adına nevbet çaldırıp, kırmızı otağ kurdurdu.²⁶⁵ Askerler arasında namly olan on bin süvariye toplayıp İsfahan’dan Rey üzerine hareket etti. Sultan Berkyaruk’a haber yollayıp, “Eğer Mecdülmülk’ü kendisine teslim ederse mutî bir kölesi olacağını, eğer teslim etmezse isyan edip itaatten çıkacağını” söyledi.²⁶⁶

Fakat Emir Üner’in ansızın ölümü sebebiyle isyan hareketi yarıda kaldı. Emir Üner, haftanın bazı günlerinde oruç tutmayı alışkanlık edinmişti. Yine böyle bir akşam iftar ediyordu. İftar yemeğini bitirmek üzere olduğu bir esnada, süvarileri arasında yer alan Harezm’de doğmuş üç Türk üzerine hucüm ettiler. Birlikte hareket ederek Emir Üner’i öldürdüler. O esnada yanına Cándâr girdi. Emir Üner’in hazinelerini yağmaladılar. Askerlerinin çoğu muhtelif yerlere dağıldı. Emir Üner bir müddet yere atılmış halde kaldı. Cesedi düştüğü yerde öylece kaldı. Daha sonra İsfahan’daki evine götürüldü ve orada defnedildi. Sultan Berkyaruk, Emir Üner’in öldüğü haberini Huvâru-r-Rey’de iken öğrendi. Onunla çarpışmak için Horasan’dan çıkmıştı. Fakat savaşmaktan ve akıbetinden çok endişe duyuyordu. Mecdülmülk de onun katline oldukça sevindi. Emir Üner hayatını kaybettiğinde otuz yedi yaşındaydı.²⁶⁷

4.9. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar Arasındaki Saltanat

Mücadelesinde Ümeranın Tutumu

Muhammed Tapar ile Sencer öz kardeş olup anneleri cariyeye idi. Babası Sultan Melikşah vefat ettiğinde Muhammed onun yanında Bağdat’ta bulunuyordu. Sonra kardeşi Mahmud ve analığı Terken Hatun ile birlikte İsfahan’a gitti. Berkyaruk,

²⁶⁴ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 162.

²⁶⁵ Râvendî, *Rahât-Üs-Sudûr*, s. 141.

²⁶⁶ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 417; Müneccebaşı, *Câmiu’d-Düvel*, I, s. 110.

²⁶⁷ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 418; Ali Öngül, “Emir Üner” Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız *Armağanı*, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 417.

İsfahan'ı kuşatınca, Muhammed kimseye belli etmeden çıkıp annesinin yanına gitti. Annesi Berkyaruk'un karargâhında idi. Muhammed, doğrudan kardeşi Berkyaruk'un yanına gitti. Daha sonra 1093 senesinde onunla birlikte Bağdat'a döndü. Berkyaruk, Gence ve çevresini onun hâkimiyetine verdi. Emir Kutluğtekin'i de atabeg tayin edip onunla beraber yolladı. Muhammed, güç kazanınca Kutluğtekin'i öldürdü ve Gence'nin de içinde bulunduğu Errân eyaletini ve ona bağlı yerleri istila etti. Emir Üner öldürülünce Müeyyidülmülk, Melik Muhammed'i kardeşine karşı isyana teşvik ederek Selçukluların başına geçmesini önerdi. Melik Muhammed de söylenenlerin etkisiyle bu yönde hareket etmeye başladı. Kendi hâkimiyet alanında Berkyaruk namına okunmakta olan hutbeye son verdi. Sultan olarak kendi adına hutbe okuttu ve Müeyyidülmülk'ü vezir olarak atadı.²⁶⁸

4.10. Ümeradan Mecdülmülk'ün Öldürülmesi

Mecdülmülk, Berkyaruk'un İstifâ Divanı'nı müstakil yönettiği gibi diğer divanları da tahakkümü altında tutuyordu. Vezir Fahrülmülk'ün onun yanında hiçbir kıymeti harbiyesi kalmamıştı. Müeyyidülmülk'ün Berkyaruk'un vezirliğinden uzaklaştırılmasında Mecdülmülk'ün de parmağı vardı. Bu nedenle Müeyyidülmülk, ona kin bağlamış ve onu ortadan kaldırmak için fırsat gözetmekteydi.²⁶⁹ Bu sırada Bâtıniler, Sultan Berkyaruk'un önde gelen ümerasını ardı ardına öldürünce bu suç Mecdülmülk'ün üstünde kaldı. Bâtınilerin bahsi geçen ümerayı ortadan kaldırmak için onun tarafından vazifelendirildiği dillendirildi. Bilhassa Emir Porsuk'un öldürülmesi bu konuyu daha da büyüttü. Porsuk'un oğulları Zengi ile Akbörü ve diğerleri babalarının öldürülmesindeki sorumluluğu Mecdülmülk'te gördüler ve suçu ona yüklediler. Bu hadisenin akabinde Sultan Berkyaruk'tan ayrıldılar. Sultan Berkyaruk, evvelce bahsedildiği gibi, kardeşi Muhammed'in başkaldırdığını öğrendiği için Zencan'a gitti. Bunun üzerine emirler hevese kapıldılar. Emir Âhur İnanç Yabgu, Bilge Bey, Toğayürek b. El-Yezen ve diğer bazı emirler Posuk oğullarına bağlı emirlere haber yollayıp onları sultanın Mecdülmülk'ü öldürmek üzere teslim etmesini istemek için kendileriyle işbirliği etmek gayesiyle yanlarına gelmeye davet ettiler. Onlar da bu davete icabet ettiler ve Hemedan yakınındaki Sicâs Şehri'nde olan Sultan Berkyaruk'a haber yollayıp Mecdülmülk'ün kendilerine teslim edilmesini istediler. Ordudaki askerlerin tamamı bu konuda onlara olur verdi.

²⁶⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 420-421.

²⁶⁹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 173.

Emirler sultana: “Eğer Mecdülmülk bize teslim edilirse, hizmete amade kullarınız olmaya devam ederiz. Eğer bize mani olunursa biz de bırakır gideriz ve onu zorla ele geçiririz.” dediler. Fakat sultan buna rıza göstermedi. Bunun üzerine Mecdülmülk sultana: “Devletin emirlerini koruyup beni kendi elinle öldürmen, onların beni öldürmelerinden senin için daha hayırlı ve daha yararlıdır. Çünkü beni onlar öldürürlerse bu senin devletine zaaf getirir.” dedi. Lakin sultanın gönlü onun katledilmesine bir türlü razı olmadı. Neticede emirlerden onu öldürmeyip bir kaleye tutsak edeceklerine dair teminat istedi. Emirler bu hususta yemin edince Mecdülmülk’ü onlara teslim etti. Ancak Mecdülmülk henüz emirlerin yanına varmadan köleler tarafından öldürüldü.²⁷⁰

Fakat Mecdülmülk’ün öldürülmesi olayları dindirmedi. Emirler bu vaziyet karşısında Sultan Berkyaruk’a Rey’e gitmesini tavsiye ettiler. O, Rey’e giderken yanında az miktarda kuvveti kalmıştı. Geri kalan askerler, sultanın otağını ve orduğahını yağmaladılar, sonra da Melik Muhammed Tapar’ın yanına giderek Harrekân’da ona dâhil oldular. Berkyaruk, yanındakilerle Rey’e geldiği zaman Emir Yınal b. Anûştegin ile bazı emirler yanlarındaki askerlerle ona katıldılar. Berkyaruk, Melik Muhammed Tapar’ın kendisini takip ettiğini öğrenince onunla savaştı. Kendinde görmeyerek Rey’den süratle İsfahan’a gitti. Fakat şehir halkı onun şehre girmesine mani oldu. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk’ta Huzistan’a çekilmek mecburiyetinde kaldı. Öte yandan Muhammed Tapar Eylül 1099’da Rey’e ulaştığında, kardeşi Berkyaruk’un annesi Zübeyde Hatun orada idi. Müeyyidülmülk, aralarının iyi olmadığı bu hatunu tevkif ederek hapse attırdı. Ayrıca beş bin altın vereceği hususunda bir senet aldıktan sonra onu öldürmeye karar verdi. Yakın adamları, ona Zübeyde Hatun’u öldürmemesini tavsiye ettiler ve “Askerler onun oğlunu seviyorlar, fakat Zübeyde Hatun’u sevmedikleri için ondan ayrılıyorlar. Sen onu öldürürsen askerler derhal Berkyaruk’un tarafına geçerler, sen bu askere güvenme.” dediler. Fakat Müeyyidülmülk onların sözüne kulak asmadı ve Zübeyde Hatun’u boğdurarak öldürttü. Muhammed Tapar ise analığının öldürülmesine ses çıkarmadı.²⁷¹

²⁷⁰ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 422-423; Müneccimbaşı, *Câmiu’d-Düvel*, I, s. 112; Râvendî, *Rahât-Üs-Sudûr*, s. 142; Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ*, s. 161-162; Nîşâbü’rî, *Selçuknâme*, s. 102; Reşîdü’d-Dîn, *Cami’ü’t-Tevârih*, s. 145-146.

²⁷¹ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 421; Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 174.

Yaşanan son vakaların ardından vaziyeti iyice kuvvetli hale gelen Muhammed Tapar Eylül 1099 tarihinde herhangi bir güçlkle karşılaşmadan Rey şehrine girdi. Bu sırada Bağdat şahnesi Sa'düddeve Gevherâyin, Musul hâkimi Kürboğa ve el-Cezire hâkimi Çökürmüş gibi güçlü emirlerin Kum şehrinde kendisine dâhil olmasıyla durumu daha da güçlendi. Bağdat şahnesi Sa'düddeve Gevherâyin 'i Halife Müztazhir Billâh'a yollayan Muhammed Tapar, hutbenin kendi adına okutulmasını istedi. Son gelişmeler mucibince durum değerlendirmesi yapan Halife Kasım 1099'da Bağdat'ta hutbeyi Muhammed Tapar adına okuttu.²⁷²

Öte yandan Sultan Berkyaruk, Huzistan'da bulunduğu sırada tekrar Bağdat'ta hutbenin kendi adına okunmasını istiyordu. Kısa bir süre sonra kendisine dâhil olanlarla Vasıt'a gitti. Bu esnada Hille Emiri Sadaka b. Mezyed de ona katıldı. Sultan, Vasıt şehrinde iken bir grup ona suikast düzenlemek istedi ise de bunlar yakalandı ve planlarına nail olamadılar. Berkyaruk, bu vakanın ardından Bağdat'a hareket etti. Şehre girmeden iki gün önce 31 Aralık 1099 Cuma günü Bağdat'ta tekrar adına hutbe okundu.²⁷³

4.11. Ümeradan Muhammed Tapar'a Bağlı Emirlerin Berkyaruk Tarafına Geçmesi

Bağdat'ta Berkyaruk namına hutbe okunduğu esnada Muhammed Tapar'ın safında olan Sa'düddeve Gevherâyin, Artuk oğlu İlgazi ve diğer emirlerle beraber Dâ-yı Merc'e gitti. Oradan Müeyyidülmülk ve Muhammed Tapar'a haber yollayıp onları kendi yanına gelmeye teşvik etti. Bunun üzerine onlar da Musul Emiri Kürboğa ile Cezîret İbn Ömer Emiri Çökürmüş'ü Gevherâyin'in yanına yolladılar. Çökürmüş daha sonra yöresine dönmek üzere Gevherâyin'den müsaade istedi ve orada durumun kötüye gitmekte olduğunu söyledi. Gevherâyin de ona izin verdi. Bir grup emir Gevherâyin ile birlikte kalarak aynı istikamette görüş belirtmeye ve anlaşmazlık çıkarmamaya karar verdiler. Sonra da Berkyaruk'a: "Bizim yanımıza gel, aramızda seninle savaşıacak kimse yok" diye haber yollamayı kararlaştırdılar. Bu Kürboğa'nın fikriydi ve Gevherâyin'e: "Biz Muhammed ile Müeyyidülmülk'den hiçbir fayda görmedik" diyordu. Kürboğa, Müeyyidülmülk'e sırtını dönmüştü. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk onların yanına gitti. Hepsi onun karşısında hürmetle

²⁷² Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s.213-214.

²⁷³ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 175.

eğildiler. Sonra sultanla beraber Bağdat'a döndüler. Sultan, Gevherâyin'den aldığı ne kadar hayvan, silah vs. varsa hepsini geri verdi. Sultan Berkýaruk Bağdat'ta iken Ebû'l-Mehâsin Abdülcélil b. Ali b. Muhammed ed-Dihistânî'yi vezir olarak atadı. Halifenin veziri Amîdüddeve b. Cüheyr'i de tevkif etti. Sultan Melikşah zamanında babası Fahrüddeve ile beraber yönetimini üstlendikleri Diyarbakır ve Musul'dan elde ettikleri gelirlerden namı hesabına düşeni istedi. Neticede Amîdüddeve'nin sultana altmış bin dinar göndermesine karar verildi. Halife de Sultan Berkýaruk'a hil'at verdi.²⁷⁴

4.12. Berkýaruk ile Muhammed Tapar'ın İlk Karşılaşmasında Sultanın ve Kardeşinin Yanında Yer Alan Ümeranın Tavrı

Sultan Berkýaruk 1100 yılının kışını Bağdat'ta geçirmesinin ardından kardeşi Muhammed Tapar ile savaşmak üzere harekete geçti. Bağdat'tan Şehrizûr'a gitti ve kısa bir süre orada kaldı. Burada Türkmenler ve öbür kavimlerden çok sayıda kişi ona katıldı. Sultan Berkýaruk, Şehrizûr'dan mücadele etmek üzere kardeşi Muhammed Tapar'a doğru yürüdü. Bu esnada Hemedan reisi de Sultan Berkýaruk'a haber yollayıp Hemedan'a gelmeye ve kardeşinin tarafında olan ümeranın iktâlarını ele geçirmeye davet etti. Ama Berkýaruk ona kulak asmayıp kardeşinin üzerine hareket etti. 15 Mayıs 1100 tarihinde taraflar arasında çarpışma meydana geldi. Hemedân'a birkaç km. uzaklıktaki Sefidrûd'da vuku bulan bu karşılaşma Berkýaruk ile kardeşinin ilk karşılaşmaları idi. Muhammed'in beraberinde aşağı yukarı yirmi bin savaşçı bulunmaktaydı. O, Emir Sermez ile merkezde kuvvetlerinin başında duruyordu. Sağ tarafında Emir Âhur ve oğlu Ayaz, sol tarafında Müeyyidülmülk ile Nizâmülmülk'e bağlı köleler bulunmaktaydı. Karşı cephede ise merkezde Sultan Berkýaruk ile veziri Ebû'l Mehâsin, sağında Gevherâyin, solda da Kürboğa ile diğerleri konuşlanmıştı. Sultan Berkýaruk'un sağ kanadında olan Gevherâyin, Muhammed'in sol taraftaki birliklerine hücum etti. Burada Müeyyidülmülk'e bağlı köleler vardı. Bunlar bozgun halinde geri çekildiler ve Berkýaruk'un askerleri onları çadırlarına kadar takip edip yağmaladılar. Bu defa Muhammed'in sağ kanat birlikleri Berkýaruk'un sol tarafına saldırdılar. Berkýaruk'un askerleri bozuldu. Sultan Muhammed'in sağ taraftaki emirleri merkezde olan Muhammed'in yanına gidip yine merkezde bulunan Berkýaruk ile beraberindekilere saldırdılar. Bunun üzerine

²⁷⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s.425-426.

Berkyaruk da bozuldu. Muhammed ise yerini muhafaza etti. Gevherâyin, Sultan Muhammed'e bağlı olup önünden kaçan yenik kuvvetlerin izini sürmekten dönüyordu ki, bu esnada atından düştü. Bir Horasanlı gelip Gevherâyin'i öldürdü. Bunu fark eden Berkyaruk'un safındaki askerler dağıldılar. Berkyaruk çok az sayıdaki bir süvari birliği ile kaldı. Berkyaruk'un veziri Ebû'l Mehâsin'de tutsak edildi. Müeyyidülmülk, onu hoş karşıladı. Ayrıca onu Bağdat Amidliği'ne atayacağı hususunda söz verdi ve Bağdat'a yolladı. Müeyyidülmülk, ona Halife'nin Bağdat'ta hutbeyi tekrar Muhammed adına okutmasını istemesini söyledi. Ebû'l Mehâsin, Bağdat'a varınca bu konuyu Halife'ye arz etti. Teklif müspet karşılandı ve 25 Mayıs 1100 Cuma günü Bağdat'ta Sultan Muhammed adına hutbe okundu.²⁷⁵

4.13. Sultan Berkyaruk ile Melik Sancar Arasındaki Mücadelede Ümeranın

Tavrı

Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed Tapar karşısında yenilince az sayıdaki kuvvetleriyle beraber Rey tarafına hareket etti. Güvenebileceği kişilere haber yollayıp yanına davet etti. Ardından Berkyaruk'un yanında seçkin bir topluluk meydana geldi. Sultan oradan İsferyân'e gitti. Damgan'da olan Emir-dâd Habeşî b. Altuntak'a haber gönderip onu da kendisine dâhil olmaya davet etti. Habeşî b. Altuntak bu teklife müspet karşılık verdiğini bildirdi ve Sultan Berkyaruk'a kendisi gelinceye değin Nişabur'da durmasını önerdi. O zaman Horasan, Taberistân ve Cürcan'ın çoğu Habeşî b. Altuntak'ın emrinde idi. Berkyaruk, Nişabur'a ulaştığında şehrin önde gelen isimlerini tutuklattı. Sonra onları salıverdi. Horasan Amidi Ebu Muhammed ile Ebû'l Kâsım b. Ebû'l Meâli el-Cüveyni'yi yanına tuttu ve Ebû'l Kâsım tutuklu iken zehirlenerek öldü. Berkyaruk geri dönerek Emir-dâd'ı çağırdı. Lakin O, Melik Sancar'ın Belh askerlerinin önünde ülkesine hareket ettiğini söyleyerek davete icabet edemeyeceği için özür diledi. Bunun yanında Melik Sancar'a karşı yardımcı olması için Sultan Berkyaruk'un kendi yanına gelmesini talep etti. Bunun üzerine de Berkyaruk bir miktar kuvvetle Habeşî'nin yardımına gitti. Sancar'ın önde gelen emirlerinden başka hiç kimsenin Sultan Berkyaruk'un geldiğinden haberi olmadı. Büyük emirler onu gelmesi sebebiyle bozulup geri çekilmekten çekindikleri için bu durumdan küçük emirleri haberdar etmediler. Habeşî'nin yanında yirmi bin süvari vardı. Bunlar arasında Bâtınilerden de bir mikar

²⁷⁵ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 426-427; Müneccebaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 113.

kuvvet bulunmaktaydı. Sultan Berkyaruk ile kardeşi Sancar, en-Nûşecân şehri dışında savaşa tutuştular. Sancar'ın sağ kanadında Emir Bozkuş, sol kanadında Emir Gündeniz, merkezde ise Emir Rüstem vardı. Berkyaruk, Rüstem'i ortadan kaldırdı. Emir Rüstem'in ve Sancar'ın adamları bunu görünce bozulup dağıldılar. Bu esnada Berkyaruk'un askerleri yağmaya başlamışlardı. Bozkuş ile Gündeniz de onların üzerine hücum edip Berkyaruk'un bozgun halinde kaçan askerlerini öldürdüler. Berkyaruk, kardeşi Sancar'ın askerlerini yendiği ilk anda annesini de tutsak etmişti. Sancar, onu annesi Zübeyde Hatun'a karşılık olarak öldürmesinden çekindi. Ama Berkyaruk onu yanına çağırıp gönlünü aldı ve "Ben seni, kardeşim Sancar yanındaki esirleri serbest bıraksın diye esir almıştım. Sen benim annemin dengi değilsin ki öldüreyim" dedi. Sancar, esirleri serbest bırakınca, Berkyaruk da annesini salıverdi. Habeşi de bir köye kaçmıştı. Türkmenlerden biri tarafından ele geçirildi. Habeşi, bu Türkmen hayyatını bağışlamak üzere yüz bin dinar fidye verdiyse de Türkmen onu salıvermedi ve Bozkuş'un yanına götürdü. O da Habeşi'yi öldürdü.²⁷⁶

Berkyaruk, daha sonra Cürcan'a oradan da Damgân'a gitti. Çöl yolunu takip ediyordu. Bazı yerlerde yanında çok az sayıda birlik ve bir yük hayvanı olduğu görülmüyordu. Daha sonra yanında bulunanların sayısı çoğaldı ve üç bin süvariye ulaştı. Bunlar arasında Çavlı Sakavu²⁷⁷ ve diğer bazı emirler de bulunmaktaydı. Halkından gelen haberler üzerine İsfahan'a doğru hareket etti. Ama Muhammed Tapar bunu haber alıp ondan evvel İsfahan'a gitti. Berkyaruk da Sümeyrem'e geri döndü.²⁷⁸

4.14. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın İkinci Karşılaşmalarında

Ümeranın Tavrı

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar 5 Nisan 1101 tarihinde tekrar savaşa tutuştular. Sultan Berkyaruk'un kardeşi Muhammed karşısında yenilmesinin ardından bazı şehirleri dolaştıktan sonra İsfahan'a vardığını lakin şehre girmeye muvaffak olamadığını daha önceki başlıklar altında zikretmiştik. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk, İsfahan'dan Hûzistân'a vardı, oradan da Asker-i Mükrem'e geldi. Burada Porsuk'un iki oğlu Zengi ve İlbeyi de Berkyaruk'a dâhil oldular. Asker-i

²⁷⁶ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 428-429.

²⁷⁷ Atabeg Çavlı Sakavu hakkında bilgi için bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Çavlı Sakavu", *Tarih Dergisi*, S. 38, 2011, s. 37-59.

²⁷⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 429.

Mükrem’de iki ay durdular, ardından Hemedan’a gittiler. Orada Emir Ayaz da Sultan Berkyaruk’a katıldı. Emir Âhur bir müddet evvel vefat etmiş idi. Emir Ayaz, Müeyyidülmülk’ü onu zehirleyerek öldürmekle itham etti. Emir Âhur’un vezirinin, efendisinin ölümünün hemen ardından kaçıp gitmesiyle Emir Ayaz’ın bu konudaki kanaati daha da kuvvetlendi. Ayaz’ın bu cinayetten Müeyyidülmülk’ün sorumlu olduğuna dair zannı da arttı. Bu nedenle veziri yakalayıp öldürdü. Emir Âhur, Ayaz’ı evlatlık almış, askerler de ona bağlanmıştı. Emri Ahur bütün servetini Ayaz’a bırakmıştı. Emir Ayaz, bu nedenden ötürü Müeyyidülmülk’ten hazzetmediği için Sultan Berkyaruk ile haberleşti ve beraberindeki kuvvetlerle onun tarafına geçti. Bunun yanında Muhammed Tapar da Sultan Berkyaruk ile savaşmak için hareket etti. İki ordu arasındaki mesafe daralınca Âve hâkimi Emir Sürhâb b. Keyhusrev emân dileyerek Sultan Berkyaruk safına dâhil oldu. Sultan da onu iyi karşılayarak saygı gösterdi. Taraflar 5 Nisan 1101 tarihinde savaşa tutuştular. Sultan Berkyaruk’un yanında elli bin kişi vardı. Muhammed Tapar’ın beraberinde ise on beş bin kişi vardı. İki ordu akşama kadar çarpıştılar. Tapar’ın askerleri ardı ardına emân dileyerek Sultan Berkyaruk’un tarafına katılıyor, o da gelen askerlere hoş davranıyordu. Berkyaruk’un kazanmasına sebep olan bir hadise de, onun piyadeleri kalkana ihtiyaç duymaktaydılar. Savaşın meydana geldiği günün sabahı Hemedan’dan on iki yük silah geldi. Bunlardan sekiz tanesi de kalkan idi. Hemen askerlere pay edildi. Savaş malzemeleri ulaşınca Sultan Berkyaruk, atından inip iki rekât şükür namazı kıldı. Savaş gün boyu devam etti. Neticede Muhammed Tapar ve birlikleri yenildiler. Müeyyidülmülk, Mecdülmülk’ün bir kölesi tarafından tutsak edildi ve Sultan Berkyaruk’un huzuruna getirildi.²⁷⁹ Müeyyidülmülk, bir süre hapis kaldı. Nihayet “*Eğer efendimiz kulunun cürmünü affederse, yüz bin dinar vereyim de vezirlik hizmetini bana lutfetsin*” diye haber yolladı. Sultan, kabul etti ve o borç para almakla uğraştı. Bir müddet sonra bu parayı tamamladı. Parayı verdikten bir gün sonra vezirlik hokka takımının önüne konulacağı kararlaştırılmıştı. Onunla hazine memurları arasında paranın uymamasından ve cinsinden ötürü anlaşmazlık çıkıyordu ve o bu işleri çok inceliyordu. Bu nedenle hazine memurlarını kırdı. Ertesi gün sıcak bir anda sultan otağında istirahat ediyordu. Bir taştdar sultanın uyumakta olduğunu zannederek bazılarını “*Şu Selçuklular ne hamiyetsiz insanlardır. Bir adam padişahın karşısına bu kadar güçlükler çıkardı. Bir defa babasının kulunu padişahlık istemeye*

²⁷⁹ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s.433-434.

teşvik etti. O da kendisi için otağ, çetr gibi saltanat malzemesi hazırladı. Bir başka defa Gence'ye gidip kardeşini getirdi. Bir müddet onu avare etti ve bi çare cihanı dolaştı. Şimdi de ona vezirlik veriyor ve itimad ediyor” dedi. Sultan kısa bir kılıçla otağının dışına çıktı ve Müeyyidülmülk'ü çağırdı. Gözlerini bağlamalarını ve kürsüye oturtmalarını emretti. Kılıçla çok sıkı bir biçimde vurarak boynunu hemen kesti. Başı daha omuzlarının üzerinde iken, vücudu kımıldandı, baş yere düştü. Sultan, taştara baktı ve “Selçukluların hamiyetini görüyor musun?” dedi. Taştard, bundan sonra korkarak kaçtı ve sultanın yüzüne bakamadı.²⁸⁰

4.15. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın Daha Sonraki Karşılaşmaları ve Kendilerine Bağlı Ümeranın Bağdat ile Çevresinde Hutbe Okutmak İçin Verdikleri Mücadeleler

Muhammed Tapar yenilmesinin akabinde kardeşi Melik Sancar'ın yanına vardı. Beraberinde itimat ettiği iki emir ve aşağı yukarı 300 süvariden başka bir kuvvet kalmamıştı. Sonuç olarak Sancar'ı, Berkyaruk'a karşı birlikte hareket etmeye ikna etti. Berkyaruk, galip geldiği mücadeleden sonra Bağdat'a gitmişti. Fakat galibiyetinin ardından sayısı yüz bin kişiyi bulan askerlerinin ikmal ve iâşesini karşılamakta güçlük çektiği için ordusunun mühim bir kısmı dağıldı. Bağdat'a gelen Berkyaruk bu sırada mali buhran içindeydi. Muhammed Tapar, beraberindeki Sancar ile birlikte hazır ettiği kuvvetlerle Bağdat'a doğru yola çıktı. Muhammed Tapar ve Sancar Bağdat'a ulaştığında Berkyaruk yeniden Cibal'e hareket etmişti. Sonuç olarak iki tarafın kuvvetleri 27 Aralık 1101 senesinde Nihâvend civarındaki Rûzrâver'de üçüncü defa çarpışmak üzere karşılaştılar. Tarafların güçlü ordulara sahip olmalarından dolayı, çok kan akacağı kesindi. Halife ve din adamlarının olaya müdahil olmasıyla sonunda anlaşma sağlandı. Buna göre Berkyaruk yeniden “sultan” olarak kalırken, Muhammed Tapar “Gence Meliki” olarak hüküm sürdüğü sahayı genişletiyor ve yıllık 1.300.000 dinar vergi karşılığında Azerbaycan, Diyarbakır, el-Cezîre ve Musul eyaletlerine hâkim oluyordu. Barış görüşmelerinin bu şekilde neticelenmesinin ardından iki tarafın orduları da savaş meydanını terketti. Bir müddet sonra Rey'e varan Muhammed Tapar, melikler için gelenek olduğu şekilde üç vakit değil, sultanlar gibi beş vakit nevbet çaldırmaya başladı. Bu, taraflar arasındaki anlaşmanın açıkça bozulması anlamına gelmekteydi. Berkyaruk bu durum

²⁸⁰ Râvendi, *Rahât-Üs-Sudûr*, s. 144-145; Reşîdü'd-Dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 149-150.

karşısında tekrar kardeşinin üzerine yürüdü. Şubat-Mart 1102 tarihinde Rey civarında meydana gelen çarpışmada onu mağlup etti. Mağlubiyetinin ardından güç durumda kalan Muhammed Tapar, İsfahan'a gitti. Şehre girerek savunma tedbirleri aldı. İsfahan civarına varan Berkyaruk, kardeşini kuşatma altına aldı. Şubat-Mart 1102 tarihinde başlayan kuşatma yedi ay kadar sürdü. Kuşatmanın süresi uzadıkça şehirde kıtlık baş göstermeye başladı. Muhammed Tapar bu nazik durum karşısında şehrin ileri gelenlerinden borç para almasının yanında fakir ve zayıf halkı da şehir dışına gönderdi. Bu tedbirlere rağmen İsfahan'da tutunamayacağına kanaat getirince yerine itimat ettiği adamlarını bırakarak 3 Ekim 1102 tarihinde gizlice şehirden ayrıldı.²⁸¹ Sultan Berkyaruk, kardeşinin şehirden kaçtığını haber alınca Emir Ayaz'ı çok miktarda askerle onun arkasından yolladı. Kardeşini yakalamak üzere hızlı hareket etmeleri talimatını verdi. Bir rivayete göre Muhammed Tapar onları geçip gittiği için Berkyaruk'un askerleri yetişemeyip geri döndüler. Başka bir rivayete göre ise askerler Muhammed Tapar'ı yakaladılar. Bunun üzerine Muhammed Tapar Emir Ayaz'a *"Bilirsin ki, senin bana bazı taahhütlerin ve henüz bozulmamış yeminlerin var. Üstelik ben sana senin bana kötülük yapmanı gerektirecek bir iş de yapmadım"* dedi. Ayaz da onu yakalamaktan cayararak atlar verdi. Sancağını, çetirini ve yüz dinarını alıp Sultan Berkyaruk'un yanına döndü. Emir Ayaz'ın huzuruna girdiğinde kardeşi Muhammed'e ait bayrakları ters çevrilmiş olduğunu gören Berkyaruk bu durumu hoş karşılamadı ve *"Eğer kötülük yapmışsa bile ona karşı böyle muamele yapmak gerekmez"* dedi. Bu husus Muhammed Tapar'a anlatılınca kardeşinin bu davranışından çok memnun oldu.²⁸²

Muhammed Tapar İsfahan'dan çıkınca ayak takımı ve yağma yapmayı arzu edenler İsfahan civarında bir araya geldiler. Sayıları bir hayli kalabalıktı. Şehre girmek üzere harekete geçtiler. Ancak şehir halkı onlara ciddi bir direnişle karşılık verdiler. Bundan ötürü şehri yağmalamayı arzulayanlar bir şey elde edemedi geri döndüler. Bu gelişmenin akabinde sultanın adamları ona bulunduğu yerden ayrılmasını önerdiler. O da 3 Ekim 1102 tarihinde İsfahan'dan ayrıldı ve Şehristân adı verilen eski bir şehre oğlu Melikşah ve bin süvariyle birlikte Tütşek es-Savâbî'yi vekil olarak atadıktan sonra Hemedan'a gitti.²⁸³

²⁸¹ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 215-216.

²⁸² İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 456.

²⁸³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 456-457.

Sultan Berkyaruk, İsfahan kuşatmasını bırakıp Hemedan'a ulaştığı vakit emirlerinden Gümüştekin Kayseri'yi Bağdat'a şihne olarak atadı. Fakat o esnada Bağdat'ta Muhammed Tapar adına İlgazi b. Artuk şihne olarak vazifeliydi. O, yerine bir başkasının atandığını duyunca Hısn-ı Keyfâ hâkimi olan kardeşi Sökmen'e haber yollayıp, Gümüştekin'e karşı yardım etmesini istedi. İlgazi'nin iş birliği halinde olduklarından biri de Sadaka idi. Emir Yınal Bağdat'a ulaştığında Artuk'un iki oğlu İlgazi ve Sökmen ile beraber Ebû Hanife türbesinde yaptıkları bir durum değerlendirmesinde Muhammed Tapar'ın yanında yer alacakları konusunda ant içmişler, ardından beraberce Hille hâkimi Seyfüddevle Sadaka'nın yanına varmışlardı. Sadaka da onlar gibi Muhammed Tapar'ın safında olacağına yemin etti. Bundan ötürü İlgazi, Sadaka'nın yanına Hille'ye vararak Berkyaruk'un yanındakilerden kendisine hücum edecekleri karşı evvelce yaptıkları anlaşmayı yenilemek istedi. Sadaka da bunu kabul ederek bu konuda tekraren yemin etti. İlgazi bu gelişmeden sonra Bağdat'a gitti. Gümüştekin ise Bağdat'a giden yolda önce Karmîsîn'e geldi. Bağdat'taki Berkyaruk yanlılarına haber yollayıp yaklaşmakta olduğunu duyurdu. Berkyaruk'un safında olanlardan bir gurup onu karşılayarak yaşanan son vakaları söyleyip Bağdat'a ivedilikle gitmesini istediler. Öyle ki kendisi de hızlanarak 27 Aralık 1102'de Bağdat'a vardı. Öte taraftan İlgazi de kardeşi Sökmen ile bir araya gelerek civardaki köylere yağma hareketi yaptılar. Gümüştekin, 4 Ocak 1103 tarihinde Bağdat'ta hutbeyi yeniden Sultan Berkyaruk namına irat ettirdi. Gümüştekin, bir adamını Seyfüddevle Sadaka'ya yollayarak Sultan Berkyaruk'un hâkimiyetini kabul etmesini istedi. Ancak Sadaka bunu reddederek Bağdat'ta Berkyaruk'un karşı cephesinde yer aldığını açıkça beyan etti. Onun bu hareketi neticesinde Bağdat'ta Sultan Berkyaruk namına irat edilmekte olan hutbe de son buldu. Bu suretle Bağdat'taki minberlerde hiçbir Selçuklu sultanının adı geçmeyip tek Abbasî halifesinin adı okunmakta idi. Yaşanan bu gelişmeler esnasında, Seyfüddevle Sadaka, Hille'den çıkarak, İlgazi ve Sökmen'e haber yollayıp kendilerine yardım etmek üzere geldiğini söyledi. Bunlar civardaki köylere yağma hareketi yaparak halkı huzursuz ettiler. Akabinde halife, Sadaka'ya elçi yollayarak bu çirkin davranışlarını bitirmelerini istedi. Sadaka ise Gümüştekin'in Bağdat'tan çıkarılması halinde halifeye itaat edeceğini, aksi takdirde mücadeleye devam edeceğini söyledi. Yaşananlardan sonra Gümüştekin'in Bağdat'tan uzaklaştırılması kararına varıldı. Kısa bir süre sonra Gümüştekin 23 Ocak 1103'te

Bağdat'tan çıkmak mecburiyetinde kaldı. Sadaka da bunun üzerine Hille'ye döndü. Böylelikle Bağdat'ta hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmaya başladı. Öte taraftan Gümüştekin Vâsıt'a vararak orada Berkyaruk namına hutbe okuttu. Ancak kısa bir süre sonra Sadaka, ardından İlgazi ona karşı harekete geçtiler. Gümüştekin, onlarla mücadele edemeyeceğinden Vâsıt'tan da geri çekildi ve Sadaka'dan emân alarak Sultan Berkyaruk'un yanına döndü. Böylelikle Vâsıt'ta hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmaya başladı.²⁸⁴

4.16. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın Beşinci Defa Karşılaşmaları ve Berkyaruk'un Ölümü

İsfahan'dan ayrılan Muhammed Tapar, Azerbaycan'a vararak bir araya getirdiği kuvvetlerle tekrar mücadele etmek için hazırlık yaptı. Fakat 17 Şubat 1103 senesinde Hoy şehri civarında meydana gelen beşinci karşılaşmadan da mağlup ayrıldı. İlk Erciş'e ardından da Ahlat hakimi Sökmen el-Kutbî'nin yanına gitti. Daha sonra da Erzen-i Rum hâkimi Ali ve Ani hâkimi Menûçihir ile beraber mücadeleye devam etme kararı aldı. Berkyaruk, kardeşinin sürekli yenilmesine rağmen mücadele etme azminden caymadığını fark etti. Ona haber yollayarak çok can kaybı olduğunu, memleketin harap, askerlerin bitap düştüğünü bildirdi. Sonuç olarak Muhammed Tapar'a barış yapmayı kabul ettirdi. İki kardeşin birbiriyle olan çekişmesi Ocak 1104 tarihinde imparatorluğun ikisi arasında arasında resmen bölünmesiyle neticelendi. Varılan anlaşmaya uyarınca Muhammed Tapar beş vakit nevbet çaldırabilecek, Azerbaycan'da Sefîdrûd sınır olmak şartıyla, Kafkaslar'dan Suriye'ye kadar olan bölge Muhammed Tapar'a kalırken, başkent İsfahan ile devletin doğusu Sultan Berkyaruk'un hâkimiyetinde kalacaktı. Bağdat'ta hutbe Berkyaruk adına okunurken, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Musul'da hutbede sadece Muhammed Tapar'ın adı anılacaktı.²⁸⁵ Buna göre Büyük Selçuklu Devleti iki sultanlığa ayrıldı. Ancak mevcut pozisyon kısa sürdü. Zira çok sayıda rahatsızlık atlatmış olan Berkyaruk, 23 Aralık 1104'te yirmi altı yaşındayken öldü.²⁸⁶

²⁸⁴ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s. 189-190.

²⁸⁵ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 216.

²⁸⁶ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 153; Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", TDVİA, C. V, s. 514-516.

4.17. Sultan Berkyaruk'un Ölümünden Sonra Ümeranın Tavrı

Babası Sultan Melikşah'ın 1092 yılında vefatının ardından Terken Hatun ile amcaları, kardeşleri ve aşırı tutkuları olan emirlerle uzun bir mücadeleye başlayan, çok sayıda zorlukları göğüslemek zorunda kalan Sultan Berkyaruk bütün bu engellere rağmen tam 12 yıl süresince Büyük Selçuklu Devleti'nin başında kaldı. Berkyaruk son olarak kardeşi Muhammed Tapar ile de anlaşmaya varmış ve onun tarafından "Büyük Sultan" olarak tanınmıştı. Bunun yanında o çıkarları için dolaplar çeviren ümerayı da kontrolü altına almıştı. İşlerini hal yoluna koyduğu esnada İsfahan'da birtakım rahatsızlıklara yakalanan Sultan Berkyaruk sedye içerisine konularak Bağdat tarafına doğru yola çıkarıldı ve Bürûcird'e vardıklarında durumu vahim bir hal aldı. O, vefatına değin orada kaldı ve kendi durumundan ümidi kalmayınca emirlerini yanına davet ederek beş yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliahd ilan etti, Emir Ayaz'ı da ona atabeg olarak atadığını söyledi. Oğluna itaat etmelerini ve onu korumalarını istedi. Emirler Sultan'ın isteğini kabul ederek Melikşah'a arka çıkacakları konusunda yemin ettiler. Berkyaruk, oğlu Melikşah ile emirleri Bağdat'a yolladı. Kendisi ise İsfahan'a dönmek için geride kaldı. Ancak heyet Bürûcird'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra Berkyaruk'un vefat haberini aldı. Atabeg Emir Ayaz, Sultan Berkyaruk'un vefatını öğrenince veliahd Şehzade Melikşah için otağ, çetr gibi hükümdarlara lazım olan şeyleri hazırlattı. Sultan Berkyaruk'un Bağdat'a gitmesini teşvik etmek niyetiyle İsfahan'a varmış olan Bağdat şahnesi Emir İlğazi de bu yolculukta Melikşah'a eşlik etmekteydi. Zorlu kış şartları altında devam eden yolculuğun akabinde 6 Ocak 1105 tarihinde Bağdat'a geldiler. Halife Mustazhir'in veziri Ebu'l-Kasım Ali b. Cehîr onları karşıladı. İlğazi ve Emir Toğa Yürek süratle divanı hazır ederek II. Melikşah namına hutbe okunmasını istediler. Bunun üzerine 12 Ocak 1105 Perşembe günü divanda, sonraki gün de camilerde hutbe Büyük Selçuklu Sultanı olarak Melikşah b. Berkyaruk adına okundu ve yeni hükümdar olan Sultan Melikşah'a dedesinin lakabı "Celâlü'd-Devle" unvanı verildi.²⁸⁷

Diğer taraftan Muhammed Tapar, Sultan Berkyaruk ile vardıkları anlaşma uyarınca İsfahan'ı Berkyaruk'a iade etmiş, O da İsfahan'a gitmişti. Muhammed Tapar, İsfahan'da olan taraftarları gelinceye değin Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde durmuş, adamları yanına ulaşınca İsfahan'ı koruma konusunda müspet

²⁸⁷ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1990, s. 39-40.

alışmalarından  t r  Sa'dülmülk Eb 'l-Mehâsin'i vezir olarak atamıştı. Ekim-Kasım 1104'e kadar Tebriz'de kalmasının ardından Mer ga'ya gitti. Sonrasında Musul hâkimi     r m ş '  yakalayıp şehirlerini elde etmek için Erbil'e yürüdü.     r m ş, Sultan Muhammed'in kendisine doğru yaklaşmakta olduğunu haber alınca Musul surlarını tahkim etti. Muhammed Tapar, şehri çevreledi ve     r m ş'e haber yollayıp kardeşi Sultan Berkıyaruk ile vardıkları anlaşmaya uyarınca Musul ve el-Cezîre'nin kendisine verildiğini söyledi. Bunun yanında Sultan Berkıyaruk'un bu konu ile alakalı mektuplarını ve şehrin kendisine bırakıldığına ait yeminlerini ortaya koydu. Sultan Muhammed Tapar,     r m ş'e, *"Eğer bana itaat edersen Musul'u senden almayacağım, yine senin elinde bırakacağım, yalnızca şehirde hutbe benim adıma okunacak"* dedi. Bunun  zerine     r m ş, *"Anlaşmadan sonra Sultan Berkıyaruk bana da mektuplar gönderdi. Sultan bu mektuplarda şehrin, kendisinden başkasına teslim edilmemesini emrediyor"* cevabını verdi. Muhammed Tapar, onun şehri teslim etme konusunda isteksiz olduğunu görünce harekete geçip şehir halkıyla çok şiddetli bir mücadeleye başladı.     r m ş n yönetiminden hoşnut olan çok sayıda kişi yi öldürdü. Mücadele 28 Ocak 1105 tarihine kadar sürdü.     r m ş, Sultan Berkıyaruk'un öldüğünü öğrenince şehirdekilere bu durum karşısında ne yapmaları gerektiğini danıştı. Onlar, *"Mallarımız ve canlarımız senin emrindedir. Sen ne yapacağını iyi bilirsin. Ayrıca askerlerin fikrini al. Onlar da bu konuyu iyi bilirler"* dediler. Bunun  zerine     r m ş emirlerini toplayıp onlarla da durum değerlendirmesi yaptı. Emirler, *"Sultan hayatta olduğu müddetçe biz şehri teslim etmeyip direndik. Hiç kimse beldemize girmedi. şimdi ise Sultan  lm şt r. Bu durumda halkın Muhammed'den başka itaat edeceği bir sultan yoktur. Ona itaat arz etmek daha doğru olur"* cevabını verdiler. Bu müzakerelerin akabinde     r m ş, Sultan Muhammed'e haber yollayarak itaatlerini arz etti ve veziri Sa'd lm lk n yanına gelmesini talep etti. Vezir,     r m ş n yanına vardı ve *"Yapılacak en doğru iş derhal Sulttan'ın huzuruna gitmelidir. Çünkü O senin hiçbir isteğini geri evirmeyecektir"* dedi.     r m ş de onunla birlikte sultanın huzuruna çıktı.     r m ş, sultanın katına gelince sultan onu saygıyla karşıladı ve kucaklaştılar. Kendisine bir an önce halkının yanına gitmesini söyleyerek onu geri gönderdi.     r m ş de Musul dışında büyük bir şölen tertip ederek sultana çok sayıda hediyeler yolladı.²⁸⁸

²⁸⁸  bn 'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 491-492.

Muhammed Tapar, kardeşi Sultan Berkyaruk'un vefatını Musul'u kuşattığı sırada öğrenmişti. O, Çökürmüş'ü hizaya getirmesinin ardından Sökmen el-Kutbî ile beraber Bağdat'a gitti. Çökürmüş ve bazı emirler kendisine eşlik etti. Hille hâkimi Seyfüddevle Sadaka bir hayli kalabalık bir ordu meydana getirmiş ve iki oğlu Dübeyş ile Bedrân'ı Sultan Muhammed'e yollayıp Bağdat'a gelmesi yönünde ikna etmeye çalışmıştı. Sultan Bağdat'a giderken onları da beraberinde götürdü.²⁸⁹

Emir Ayaz, Muhammed Tapar'ın kendisine doğru gelmekte olduğunu öğrenince yanındaki askerlerle birlikte evinden ayrılarak Bağdat dışında ez-Zahir'de çadır kurdular. Emirlerle durumu müzakere ettiler. Ayaz, ne yapmaları gerektiği konusunda onların fikirlerine başvurdu. Emirler Muhammed'e karşı onun tarafında yer alacaklarına ant içtiler. Melikşah b. Berkyaruk'un sultanlığını tanıma noktasında kendisiyle iş birliği yapacaklarını taahhüt ettiler. Bu konuda öne çıkan isimler Yınal ve Sabâve idi. Çünkü onlar emirleri Sultan Muhammed aleyhine kışkırtmakta ve onu tahttan uzaklaştırmakta bir hayli ileri gitmişlerdi. Emirler dağılınca veziri es-Safiy Ebû'l-Mehâsin Emir Ayaz'a,

Ey efendimiz! Hiç şüphesiz benim hayatım senin nimet ve devletinin devamına bağlıdır. Ben sana onlardan daha fazla bağlıyım. Onların tavsiyeleri doğru değildir. Onların maksadı sana yaklaşmak için bir vasıta bulabilmek ve senden istifade etmektir. Çoğu makam ve mevkii için seninle yarış halindedir. Onları seninle mücadeleye girmekten alıkoyan şey mallarının ve sayılarının azlığıdır. Doğru olan Sultan Muhammed ile barışmak ve ona itaat arz etmektir. O seni iktanda bırakacağı gibi dilediğin kadar fazlasını da verecektir.

dedi. Emir Ayaz ise barış yapmak veya Sultan Muhammed'le mücadele konusunda kararsızdı. Ama tutum ve davranışlarından muhalefet üzere olduğu ortadaydı. Bağdat civarında olan gemileri topladı ve şehre giden yolları tuttu.²⁹⁰

Sultan Muhammed Tapar ise 9 Şubat 1105 Cuma günü Bağdat'a vardı. Bağdat'ın batı tarafında onun adına, doğu tarafında ise Melikşah b. Berkyaruk adına hutbe irad edilmekteydi. Ayaz, savaş konusunda kararlı olan askerleriyle birlikte harekete geçti ve Sultan Muhammed Tapar'ın birliklerine yaklaşıncı emirlerinin Sultan Melikşah'a sadık olacaklarına dair ikinci defa yemin etmelerini istedi. Buna bir kısmı müspet cevap verirken bir kısmı duraklayıp, "Bir defa yemin ettik, ikinci defa yemin etmeye gerek yoktur. Çünkü şayet birinci andımıza bağlı kalacaksak

²⁸⁹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 492-493; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 126.

²⁹⁰ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 493.

ikincisine de bağılı kalırız, eğer birinciye bağılı kalmazsak zaten ikinciye de bağılı kalmayız.” diye cevap verdiler. Bunun üzerine Emir Ayaz, veziri es Safiy Ebû'l-Mehâsin'i Sultan Muhammed'e göndererek mücadeleyi bırakacağını bildirmesini istedi. Vezir Ebû'l Mehâsin 10 Şubat 1105 Cumartesi günü Sultan Muhammed'in orduğahına vardı. Sultan Muhammed'in veziri Sa'dülmülk Ebû'l Mehâsin Sa'd b. Muhammed ile buluşup ne amaçla geldiğini söyledi. İkisi beraber Sultan Muhammed'in huzuruna çıktılar. Ebû'l Mehâsin, Ayaz'ın yolladığı haberi arz etti ve Berkayaruk zamanında olanlardan ötürü özür beyan etti. Sultan Muhammed bu talebi nazikçe kabul etti ve veziri teskin ederek yemin teklifini de kabul etti. Sonraki gün Kadı el-kudât, nakibler ve Ayaz'ın veziri es-Safî Sultan'ın huzurunda bir araya geldiler. Bunun üzerine veziri Sa'dülmülk Sultan Muhammed'e, *“Emir Ayaz daha önce vuku bulan olaylardan dolayı korkuyor. Hem kendisi hem de yeğeniniz Melikşah maiyetindeki emirleri için emân istiyor.”* dedi. Sultan Muhammed bunun üzerine *“Melikşah'a gelince, benim evladım gibidir. Kardeşim Berkayaruk ile benim aramda hiçbir fark yoktur. Ayaz ve emirler gelince, onlara dokunmayacağıma yemin ederim. Ancak Yinal el-Hüsâmî ve Sabâve müstesna.”* dedi. Nizamiye müderrisi el-Kiyâ el-Herrâs Sultan'dan yemin etmesini istedi. Ertesi gün Ayaz, Sultan Muhammed'in huzuruna çıkmak üzere geldi ve Sultan'ın veziri onu karşıladı. O esnada Seyfüddevle Sadaka da geldi. İkisi beraber Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna girdiler. Sultan, her ikisine de güzel bir şekilde karşıladı. Bu suretle de Sultan Muhammed Tapar, rakibi kalmadan Büyük Selçuklu Devleti'nin başına gemiş oluyordu.²⁹¹

4.18. Ümeradan Emir Ayaz'ın Öldürülmesi

Emir Ayaz, saltanatı Muhammed Tapar'a verip onun tarafına geçmiş ve canını bağışlaması konusunda yemin ettirmişti. Ayaz, 19 Şubat 1105 günü Gevherâyin'in evinde büyük bir ziyafet tertip ederek Sultan'ı bu sofraya çağırması ve bu ziyafet esnasında da Sultan Muhammed Tapar'a çok sayıda hediyeler arz etmişti. Ziyafete Sultan Muhammed Tapar'a Seyfüddevle Sandaka da eşlik etti. Kötü bir rastlantı sonucu Emir Ayaz, emrindekilere Sultan'a sunmak üzere hazinesinden silah alması talimatını verdi. Bu esnada Ebher Kalesi'nden biri kölelerin yanına girip Safilerden olmasına rağmen onlarla şakalaşmaya başladı. Köleler de onunla gülüp

²⁹¹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 493-494; Özeydin, *Muhammed Tapar Devri*, s. 41-42.

eğleniyorlardı. Bunun üzerine ona, “Sana da mutlaka bir zırh giydirip huzura çıkaracağız” dediler. Sonunda gömleğinin altına zırh giydirdiler. Adam her ne kadar “Bırakınız” diye seslendiyse de oralı olmadılar. Adam kölelerin tavrından çok rahatsız olduğu için onların yanından kaçarak Sultan’ın yakın adamlarının yanına gitti. Sultan onu kabarık elbise giymiş ve telaşlı bir ruh hali içinde görünce şüphelendi. Bir adamına Türkçe olarak hiç kimseye belli etmeden onun üstünü yoklamasını emretti. Köle bu talimata uyup adamın üstünü kontrol ettiğinde gömleğinin altına zırh giydiğini fark etti ve derhal Sultan’a haber verdi. Akabinde Sultan telaşlandı ve “Sarıklılar böyle silahlanmışsa, kim bilir askerler ne haldedir?” dedi. Bunun yanında hadisenin Ayaz’ın evinde vuku bulması Sultan’ın endişesini bir kat daha arttırdı. Süratle Ayaz’ın malikânesinden çıktı ve sarayına döndü. 2 Mart 1105 günü Sultan, Emir Sadaka, Çökürmüş, Ayaz ve diğer bazı emirleri huzuruna davet etti. Onlar bir araya geldiklerinde de haber yollayıp “*Kılıç Arslan b. Süleyman b. Kutalmış’ın Diyarbakır’ı zapt etmek üzere harekete geçtiğini, oradan da el-Cezîre’ye doğru yürüyeceğini öğrendik. Ona mani olacak ve savaştıracak adamı aranızda kararlaştırmanız lazımdır.*” dedi. Toplantıya katılan emirler “*Bu iş için Ayaz’dan daha münasip biri yoktur.*” dediler. Emir Ayaz da “*Bu meseleyi halletmek ve Kılıç Arslan’ı bölgeden uzaklaştırmak için Seyfüddevle Sadaka’nın da benimle beraber bulunması gerekir.*” dedi. Bu dialoglar kendisine anlatılınca Sultan; Ayaz, Sadaka ve vezir Sa’dülmülk’ün meseleyi neticeye vardırma üzere emirlerin huzurunda toplanmasını emretti. Sultan Muhammed Tapar, Ayaz içeri girdiğinde onu etkisiz hale getirmek üzere bir grup güvendiği adamını vazifelendirmişti. Emirler içeri girdiklerinde görevlilerden biri Ayaz’ın başına vurmak suretiyle öldürdü. Ayaz’ın maruz kaldığı hali gören Sadaka yüzünü kapatırken vezir Sa’dülmülk baygınlık geçirdi. Ayaz, bir örtüye sarılıp hükümet sarayı yanındaki yola bırakıldı. Bir şaka sebebiyle önemli bir devlet adamı katledilmiş oldu. Ayaz’ın veziri bir süre saklansa da yakalanıp o da öldürüldü.²⁹²

4.19. Hanedan Üyelerinden Mengüpars’ın İsyanında Ümeranın Tavrı

Sultan Muhammed Tapar’ın amcası Mengüpars İsfahan’da yaşıyordu. Büyük bir maddi buhran içinde kalmıştı. O nedenden ötürü İsfahan’dan ayrılıp Nihâvend’e gitti. Orada bir miktar asker de kendisine katıldı. Bazı emirler de onun safında yer

²⁹² İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 494-496; Müneccimbaşı, *Câmiu’d-Düvel*, I, s. 126-127; Özeydin, *Muhammed Tapar Devri*, s. 43-44.

alınca Nihâvend'i cebren ele geçirerek kendi adına hutbe okuttu. Porsukoğulları'nın hâkimiyeti altındaki emirlere de haber yollayıp onları kendi hâkimiyeti altına girmeye ve yardıma davet etti. Sultan Muhammed Tapar, Zengî b. Porsuk'u tutuklamıştı. Zengî kardeşlerine haber yollayıp onlara Mengüpars'a itaat etmemelerini ve onun hâkimiyetini tanımaları halinde başlarına gelmesi muhtemel tehlike ve işkenceleri hatırlatıp Mengüpars'ı tutuklayarak konuyu halletmelerini emretti. Porsukoğulları, kardeşleri Zengî'nin mektubunu almaları üzerine Mengüpars'a haber yollayıp itaat eder gibi göründüler. Bunun üzerine taraflar birbirlerine doğru harekete geçtiler. Mengüpars ile buluşup onu Hûzistân'da tutukladılar. Mengüpars'ın adamları bunun üzerine dağıldılar. Onu beraberlerinde İsfahan'a götürdüler. Sultan Muhammed Tapar, Mengüpars'ı amcası Tekiş'in oğullarıyla birlikte tutukladı. Zengî b. Porsuk'u da serbest bırakarak mevkiine iade etti. Sultan Muhammed Tapar, Zengî ve kardeşlerinden iktaları olan Lişter, Sâbûr-Hâst ve Ahvâz ile Hemedan arasındaki diğer şehir ve kalelerden vazgeçmelerini istedi. Posukoğulları'na bu yerlere karşılık Dînever ile diğer bazı yerleri ikta etti.²⁹³

4.20. Ümeradan Çökürmüş'ün Musul Valiliğinden Alınıp Yerine Çavlı Sakavu'nun Getirilmesi

Sultan Muhammed Tapar Eylül 1106 yılında Musul'u ve Çökürmüş'ün hâkimiyetinde olan bölgeleri Çavlı Sakavu'ya ikta etti. Sultan, onun müstakil hareket etmesini bağışlamamasının yanında onun Kılıç Arslan ile de gizliden ittifak halinde olmasından kuşkulananmakta idi. Çavlı evvelce Hûzistân ile Fars arasındaki bölgeyi cebren almış ve uzun müddet orada kalmıştı. Bölgedeki kaleleri tahkim ederek sağlam vaziyete getirmiş ancak halka karşı menfi tutum sergilemişti. Sultan Muhammed tahta çıkınca Çavlı ondan korktu. Sultan, Emir Mevdûd b. Altuntekin'i Çavlı üzerine yolladı. Fakat Çavlı kaçıp bir yere saklandı. Mevdûd sekiz ay kuşatma harekâtı yaptı. Sonra Çavlı, Sultan Muhammed Tapar'a: "*Ben Mevdûd'a teslim olmam. Eğer başka birini gönderirsen gelirim.*" diye haber yolladı. Sultan Muhammed Tapar da Emirâhur'la yüzüğünü (veya mührünü) yolladı. Çavlı bunun üzerine saklandığı yerden çıkarak İsfahan'da Sultan'ın hizmetine girdi. Sultan işgal ettiği bölgeleri geri almak üzere Haçlıların üzerine yürümesi talimatını verdi. Bu sebeple Musul, Diyarbakır ve el-Cezîre'nin tamamını kendisine ikta etti. Çökürmüş,

²⁹³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 502-503; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 128.

Sultan'ın yanından ayrılmasının ardından ona verdiği sözleri yerine getirmedi. Sultan'a hizmette ve para yollama hususunda ağır davrandı. Bunun üzerine Sultan ona ait bütün yerleri Çavlı'ya ikta etti.²⁹⁴

Emir Çavlı, Bağdat'a gelip 31 Ekim 1106 tarihine kadar orada durdu. Sonra Musul'a doğru hareket edip el-Bevâzic'i zapt ederek burayı hâkimiyeti altına aldı ve Erbil'e gitti. Çökürmüş, Çavlı'nın kendi şehirlerine harekât düzenlediğini öğrenince asker toplamak üzere civardaki emirlere haber yolladı. Erbil hâkimi Ebû'l-Heycâ b. Mûsek el-Kürdî el-Hezebânî yolladığı mektupta el-Bevâzic'in Çavlı tarafından işgal edildiğini yazıyor ve "O'na karşı işbirliği yapıp mani olmak için hemen yanımıza gelmezsen muvafakat etmek ve O'nun saflarına katılmak zorunda kalacağım" diyordu. Bu gelişme üzerine süratle hareket eden Çökürmüş, Dicle'nin doğu yakasına geçti. Ebû'l-Heycâ da çocuklarıyla asker yolladı. Bunlar Erbil'de Çökürmüş'e dâhil oldular. Bu esnada bin süvarisiyle birlikte Çavlı geldi. Çökürmüş'ün iki bin kişilik süvari birliği bulunmaktaydı. İki ordu savaş düzeni alınca Çavlı merkezden Çökürmüş'ün merkezine hücum etti. Bu harekât üzerine Çökürmüş'ün adamları dağıldı ve Çökürmüş yalnız kaldı. Felçli olmasından dolayı kaçamıyor ve ata binemiyordu. Bu sebeple bir mahfe içinde taşınıyordu. Çavlı'nın adamları Çökürmüş'ü tutsak alarak efendilerinin yanına götürdüler. Çavlı, onun korunmasını emretti.²⁹⁵

Çökürmüş'ün yenilgi haberi Musul'a varınca emirler Çökürmüş'ün on bir yaşındaki oğlu Zengi adına hutbe okuttular. Kale muhafızı Çökürmüş'ün Guzoğlu adındaki bir memlûkü idi. Bu vazifeyi gerektiğinde yerine getirdi. Çökürmüş'ün paralarını orduya dağıttı. Seyfûddeve Sadaka'ya, Kılıç Arslan'a ve Bağdat Şahnesi el-Porsuki'ye haber yollayıp derhal Musul'a gelip Çavlı'yı oradan bertaraf etmelerini istedi. Guzoğlu, bunlara şehri teslim edeceği vaadinde bulunmuştu. Sadaka bu öneriyi reddedip Sultan Muhammed Tapar'ın safında bulunmayı tercih etti. Çavlı, Musul'u kuşatmaya başladı. Beraberinde Türkmen Emiri Kermâvi b. Horasan ve diğer bazı emirler de vardı. Buyruğu altında olanların sayısı artmıştı. Çavlı, Çökürmüş'ün her gün katır sırtında götürülüp Musul'daki adamlarına şehri teslim ederek efendilerini içinde bulunduğu bu durumdan kurtarmaları için tellallar

²⁹⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 519; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 128-129; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 51.

²⁹⁵ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 519-520; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 129.

aracılığıyla çağrıda bulunmasını emretti. Kendisi de onlara bu konuda talimat veriyor, ama onlar hiç de oralı olmuyordu. Çavlı, Çökürmüş'ü bir çukurda hapsetti ve kaçırılmaması için başına birini dikti. Bu çukurda iken bir gün ölü olarak çıkarıldı. Çökürmüş, öldüğünde atmış yaşında idi. Musul'un surlarını müstahkem hale getirmişti.²⁹⁶

Diğer taraftan Musul'luların yardım talebine iki taraftan cevap geldi. Seyfüddevle Sadaka bu çağrıyı kulak ardı edip Sultan'ın himayesinden çıkmayı uygun bulmadı. Kılıç Arslan ise askerleriyle birlikte harekete geçti. Çavlı, onun Nusaybin'e ulaştığını haber alınca Musul'dan ayrıldı. Posuki'ye gelince, o, Bağdat Şahnesi olup Çavlı'nın ayrılmasından sonra Musul'a ulaşmıştı. Şehrin doğu tarafında orduğah kuran Porsuki'ye kimse müspet davranmadı. Böyle olunca o da aynı gün döndü. Kılıç Arslan ise Nusaybin'e varıp askerlerinin sayısı artana değin orada kaldı. Çavlı, onun yaklaşmakta olduğunu öğrenince Musul'dan Sincâr'a gitti. Artukoğlu İlgazi ve Çökürmüş'ün birliklerinden birazı ona dâhil oldu. Bu suretle yanında dört bin süvari toplandı. Bu esnada Melik Rıdvan'dan Çavlı'ya bir haber ulaştı. Gelen haberde Rıdvan Haçlılar ile çarpışmak için Çavlı'dan yardım talebinde bulunuyordu. Çavlı bu gelişme akabinde Rahbe'ya gitti. Musul halkı ve Çökürmüş'ün adamları Nusaybin'de olan Kılıç Arslan'a haber yollayıp canlarına bir hanel gelmeyeceği hususunda ant içmesini istediler. O da yemin etti. Buna mukabil onlardan kendi hâkimiyetini tanıyacaklarına dair yemin istedi ve onlarla birlikte Musul'a gitti. 22 Mart 1107 tarihinde Musul'u himayesi altına aldı. Kaleyi Çökürmüş'ün memlûkü Guzoğlu'ndan alarak oraya bir dizdar atadı. Halkın ödemekte zorlandığı vergilere son vererek onların gönlünü kazandı.²⁹⁷

Öte yandan Çavlı, Kılıç Arslan'ın Nusaybin'e varması üzerine Rahbe'yi 19 Mayıs 1107 tarihine kadar kuşattı. Rahbe o esnada Benû Şeybân'dan es-Sebbâk adlı birinin himayesinde bulunmaktaydı ve o Kılıç Arslan adına hutbe okuttu. Çavlı, oraya varıp şehri muhasara etti. Melik Rıdvan'a da haber yollayıp öncelikle burayı aldıktan sonra kendisine yardıma gelebileceğini söyledi. Aralarında bu koşullar mucibince bir anlaşmaya varılmasının ardından Rıdvan, Çavlı'nın yanına gitti. Şehir

²⁹⁶ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 520-521; Özeydın, *Muhammet Tapar Devri*, s. 52-53.

²⁹⁷ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 522.

halkı çok şiddetli bir biçimde kuşatıldı. Netice itibariyle Çavlı 19 Mayıs 1107 günü Rahbe'ya hâkim oldu.²⁹⁸

Diğer taraftan Musul konusunu neticeye vardırarak Kılıç Arslan buradan Çavlı Sakavu ile savaşmak üzere ona doğru harekete geçti. On bir yaşındaki oğlu Melikşah'ı kendisine vekâleten hükümet konağında vazifelendirdi. Kılıç Arslan'ın askerleri Çavlı'nın gücünü öğrenince ihtilafa düştüler. Kılıç Arslan'a karşı çıkan ilk kişi Âmid hâkimi İbrahim b. Yınal oldu. İbrahim, ağırlıklarını bırakıp Habur'dan kendi beldesine geri döndü. Diğer emirler de onun gibi davrandılar. Bunun üzerine Kılıç Arslan da işi oyalamak suretiyle vakit kazanıp ülkesine haber göndererek asker istedi. Kılıç Arslan, bir miktar kuvvetini Haçlılara karşı Bizans İmparatoru'na yardım etmek üzere yollamıştı. Kılıç Arslan Habur'a ulaştığında askerlerinin sayısı beş bine varmıştı. Çavlı'nın yanında ise dört bin kişi vardı. Melik Rıdvan'da bir miktar askeriyle beraber Çavlı'nın safında yer almaktaydı. Çavlı, Kılıç Arslan'ın kuvvetlerinin az olmasından istifade edip Bizans İmparatoru'na yardım etmek üzere gönderilen askerler gelmeden önce savaşa girdi. İki ordu 13 Temmuz 1107 tarihinde savaşa başladı. Çavlı'nın askerleri hücum ederek Kılıç Arslan'ın askerlerini dağıttılar. Kılıç Arslan, askerlerinin mağlup olduğunu görünce, tutsak düşmesi halinde barış imkânı bırakmayan, bilhassa ülkesinde Sultan Muhammed Tapar ile mücadeleye kalkışan ve saltanat iddiasında olan bir sabrın uğrayacağı cezaya çarptırılacağını anladı ve kendini Habur Nehri'ne attı. Atı kendisiyle birlikte derin sulara gömüldü ve Kılıç Arslan boğuldu. Cesedi birkaç gün sonra Habur'a bağlı Şemsâniye'de bulunup defnedildi.²⁹⁹

Çavlı bu galibiyetin ardından Musul'a hareket etti. Şehre ulaştığında halk kapıları açtı. Kılıç Arslan'ın orada olan adamları Çavlı'ya karşı çıkamadılar. Çökürmüş'ün Kılıç Arslan ile birlikte hareket eden adamlarının her biri farklı taraflara dağıldı. Çavlı, Musul'a hâkim olunca hutbeyi tekrar Sultan Muhammed Tapar adına okuttu. Çökürmüş'ün oradaki adamlarının mallarına el koyduktan sonra Cezîret İbn Ömer'e gitti. Çökürmüş'ün oğlu Habeşi, babasının gulamlarından Guzoğlu adlı bir emirle birlikte oradaydı. Çavlı, onu bir süre kuşattı. Daha sonra Çavlı ile sulh yaptılar ve Çavlı'ya at ve elbiseler hariç altı bin dinar verdiler. O da

²⁹⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 524.

²⁹⁹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 524-525; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 62-63.

onları bırakıp Musul'a döndü ve Kılıç Arslan'ın oğlu Melikşah'ı Sultan Muhammed Tapar'ın yanına yolladı.³⁰⁰

4.21. Sultan Muhammed Tapar'ın Ümeradan Hille Emiri Seyfüddevle Sadaka ile Mücadelesi

Sultan Muhammed Tapar iktidara geldiğinde taht için kalkıştığı girişimlerde daima kendi safında gördüğü Hille Emiri Seyfüddevle Sadaka'nın iktainı artırmıştı. Bu iktaların içinde Vâsıt da vardı. Bu sıralarda Basra'ya İsmail b. Arslancık isminde bir emir hâkimdi. Beryaruk ile Muhammed Tapar arasındaki ihtilaftan istifade eden İsmail, gücünü artırmış bunun yanında sultanın hazinesine ait malları da müsadere etmişti. Muhammed Tapar Selçuklu tahtına gelince Basra'ya yeni birini atamayı ve orada İsmail'in hâkimiyetine son vermeyi düşündü. Sultan bu konuyu Sadaka ile müzakere etti. Netice itibariyle Basra Sadakaya verildi. Fakat Muhammed Tapar, yine de orada saltanat ile alakalı konuları takip etmek üzere bir amîd tayin etti. Ancak İsmail, bu amîdin şehre girmesine mani oldu. Sultan Muhammed Tapar bu vaziyet karşısında Sadaka'ya İsmail'in üzerine hareket etmesini ve Basra'yı ele geçirmesini istedi. Sadaka süratle ilerleyip şehri muhasara etti. Sonuç olarak İsmail Sadaka'dan aman diledi. Sadaka onun bu talebini kabul edip şehri ondan aldı ve dedesinin memlûkü Altuntaş'ı Basra'da nâib olarak vazifelendirdikten sonra 10 Şubat 1106'da Hille'ye döndü. Sultan Muhammed Tapar iktidara geldiğinde Keykubâd b. Hezâresb'in idaresindeki Tekrit'i Bağdat şahnesi Aksungur el-Porsuki'ye ikta etmişti. Aksungur, Tekrit'i yedi ayı aşkın bir süre muhasara etmişse de ele geçirememişti. Keykubâd ise, Sadaka'ya haber yollayıp şehri ona teslim etmek niyetinde olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Sadaka gidip Ekim 1106'da şehri teslim aldı.³⁰¹

Amîd Ebû Cafer, Sultan ile Sadaka'nın aralarının bozulmasına neden oldu. Ebû Cafer Sultan'a:

Sadaka'nın vaziyeti güçlendi. Hali vakti daha da iyileşti. Şımarıklık ve küstahlığı arttı. Sultandan kaçıp kendisine sığınanları himaye etmekle de devlet işlerine müdahale eder hale geldi. Hâlbuki bu hareketi hükümdarın kendi çocuklarına dahi tahammül edemeyecekleri bir harekettir. Adamlarından birini gönderirsen onun şehirlerini ve mallarını muhakkak ele geçiririz.

³⁰⁰ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 525.

³⁰¹ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 202-203.

dedi. Ebû Cafer'in sözlerinde haklılık payı vardı. Öyle ki Sultan'dan, Halife'den ya da bir başkasından çekenler ona iltica ederdi. Sultan Muhammed Tapar Âve ve Sâve hâkimi Ebû Dülef Sürhâb b. Keyhüsrev'e sinirlenmiş, o da Sultan'dan kaçarak Sadaka'ya sığınmıştı. Sadaka onu korudu. Sultan Muhammed Sadaka'ya haber yollayıp Keyhüsrev'i naiplerine teslim etmesini bildirdi. Fakat Sadaka bunu reddedip *"Ben onu teslim etmek şöyle dursun aksine himaye ediyorum. Kureyş, Resûllullah (S.A.V.)'ı isteyince Ebû Tâlib'in onlara dediğini ben de diyorum. Çevresinde yere serilip ölmedikçe, çoluk çocuğumuzu unutarak uğrunda savaşmadıkça onu size teslim etmeyiz."* dedi. Sadaka bu suretle Sultan'ın hoşlanmayacağı işler yaptı.³⁰²

Yaşanalar üzerine Sultan bu konuyu hal yoluna koymak üzere Irak'a doğru hareket etti. Sadaka, Sultan'ın yürümekte olduğunu öğrenince etrafındakilerle ne yapmaları gerektiği hususunda müzakeler yaptı. Oğlu Dübeys babası Sadaka'ya, Sultan'dan af dilemesini önerirken ordu kumandanı Saîd b. Humeyd ise Sultan ile mücadele etmesini önerdi. Bu hususta tartışmalar uzadı. Neticede Sadaka, komutanına uyararak asker topladı. Sadaka'nın etrafında yirmi bin süvari ile otuz bin piyade toplandı. Bunu haber alan Halife el-Mustazhir Billâh Sadaka'ya adamlarını yollayıp yaşanması muhtemel olaylara karşı onun gözünü korkuttu ve Sultan'ın himayesini tanınmasını istedi. Kendisine bu konuyla alakalı arabulucuk yapabileceğini söyledi. Sadaka Halife'ye verdiği cevapta, *"Ben Sultan'a itaat ediyorum, fakat kendime bir zarar gelmeyeceğinden emin olmadığım için buluşup görüşmekten korkuyorum."* dedi. Daha sonra Sultan Muhammed Tapar, Akda'l-kudât (kadı) Ebû Saîd'i Sadaka'ya yollayıp gönlünü aldı. Daha evvel olduğu gibi rahat olmasını ve Haçlılara karşı gireceği mücadelede kendisiyle birlikte cihad etmek üzere hazırlanmasını istedi. Sadaka verdiği cevapta *"Adamları Sultan'ın kalbini bana karşı bozdular, bana karşı tavrını değiştirdiler. Onun benim katımdaki iyi niyeti yok oldu."* dedi ve önceki yapmış olduğu hizmetleri ve ona olan bağlılığını anlattı. Sadaka'nın ordu kumandanı Saîd b. Humeyd ise *"Artık Sultanla barış umudumuz kalmadı. Atlarımızı mutlaka Hulvân'da göreceksiniz."* dedi. Sonuç olarak Sadaka Sultan Muhammed Tapar ile müzakere etmekten caydı. Sultan, 8 Aralık 1107 günü veziri Nizâmülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk ile birlikte Bağdat'a vardı. Bağdat'ta

³⁰² İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 533-534.

Sadaka'nın kendisine aleyhine menfi tutum takındığını iyiden iyiye görünce emirlerine haber yollayıp hızlıca kendisine katılmalarını emretti. Bu haberden sonra her yönden asker gelmeye başladı. Öte yandan Halife'nin tarafların arasını bulma çabaları devam ediyor, ancak Sadaka'nın tutarlı olmayan hareketleri buna mani oluyordu. Hatta Sadaka, Çavlı Sakavu ile Artukoğlu İlgazi'nin kendisine haber yollayarak Sultan'a karşı girişeceği mücadelede kendisinin safında yer alacaklarını iddia ediyordu. Sultan Muhammed Tapar, Aralık 1107-Ocak 1108'de Emir Muhammed b. Boğa et-Türkmâni'yi Vasıt'a yolladı ve Sadaka'nın ordaki naibini çıkardı. Sadaka da amcası Sabit b. Sultan'ı askerleriyle birlikte Emir Muhammed'in üzerine gönderdi. Meydana gelen çarpışmada Sabit ve beraberindekiler yenildi. Sultan Muhammed Tapar 6-16 Ocak 1108 tarihinde Vâsıt'ı Kâsîmüddeve el-Porsuki'ye ikta etti. Emir Boğa'ya da Sadaka'nın beldesine yürüyüp yağmalamasını emretti.³⁰³

Sultan, 18 Ocak 1108 tarihinde Bağdat'tan ez-Za'ferârü'ye gitti. Halife, vezirini Sultan'a yollayarak hızlı hareket etmemesini istedi. Halife askerlerin halka zarar vermesinden çekiniyordu. İsfahan kadısı da Sultan'a aynısını önerdi ve Halife'nin talimatlarına riayet etmesini istedi. Sultan da bu önerilere uydu. Halife, elçilerini Sadaka'ya yollayarak Sultan'ın hâkimiyetini tanımasını ve ona karşı gelmemesini istedi. Sadaka özür dileyerek *"Ben hiçbir zaman itaatsizlik etmedim, beldemde onun adına okunan hutbeye son vermedim."* dedi. Ardından da oğlu Dübeys'in onlarla birlikte Sultan'a gitmek üzere hazırlanmasını istedi. Elçilerle Sadaka bu hususta müzakerelerde bulunurken aniden Sultan'ın askerleriyle Sadaka'nın adamlarının çatışmaya başladıklarına dair bilgi geldi. Bu vaziyet karşısında Sadaka barış yapma konusunda isteksiz davrandı. Selçuklu askerleri de meydana gelen çatışmalarda bozguna uğradılar. Askerler bozgun haberini Sultan'a iletmek noktasında çekince duydular. Çünkü bu çatışmaya onun talimatı olmadan kalkışmışlardı. Bu bozgunun ardından Sadaka'nın adamları üstünlük taslamaya başladılar. Halife ise tekrar arabuluculuk yaparak tarafların anlaşabilmeleri için Sadaka'ya yeni bir haber daha yolladı. Sadaka ise verdiği cevapta

Sultan benim elimdeki yerlere ve himaye ettiklerime karışmaz. Sürhâb b. Keyhüsrev'i Sâve'deki iktainı iade eder İbn Boğa'ya da benim beldemde yağmaladığı malları iade etmesini emrederse, Halife'nin veziri de Sultan ile

³⁰³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 534-536.

aramızdaki anlaşmaya bağlı kalacağıma dair benim yemin ettiğim hususlara Sultan'ı da yemin ettirmek için giderse ben de işte o zaman Sultan'a hizmet eder ve ancak bundan sonra onun huzuruna gelirim.

dedi. Bu suretle taraflar arasında anlaşma ümidi kalmadı.³⁰⁴

Sultan Muhammed Tapar, Sadaka'nın barışa yaklaşma noktasındaki menfi tutumunu görünce 22 Şubat 1108 tarihinde ez-Za'ferâniyye'den hareket etti. Sadaka da askerleriyle birlikte harekete geçerek onlara silahlanmaları talimatını verdi. Bu sırada Sadaka'nın amcası Sabit, Sultan Muhammed'e sığınıp aman diledi. Sultan'ın yanında ise Porsukoğulları, ecdadı İsfahan'ın eski sahipleri olan Alâüddeve Ebû Kâlincâr da vardı. Selçuklu birlikleri Dicle'yi geçti. Taraflar arasında bir tek nehir vardı. Savaş 4-5 Mart 1108 tarihinde vuku buldu. Çarpışma sırasında Sadaka sırtından yara aldı. Emir Bozkuş onun hayatına son verdi. Başını kesip Porsuki'ye, O da Sultan'a götürdü.³⁰⁵

4.22. Sultan Muhammed Tapar'ın Ümeradan Musul Valisi Emir Çavlı ile

Mücadelesi ve Emir Mevdûd'un Musul'a Tayin Edilmesi

Emir Çavlı, Çökürmüş ve Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan'ı bertaraf ettikten sonra Sultan Muhammed Tapar'ın da izniyle çok sayıda şehiri zorla ele geçirerek ikta alanlarını çoğalttı. Ancak Çavlı ele geçirdiği bu yerlerden Sultan'a hiçbir şey yollamıyordu. Muhammed Tapar Hille Emiri Sadaka'nın hakkından gelmek için Bağdat'a vardığında Çavlı'ya haber salıp adamlarıyla kendisine yardım etmesini istedi. Defaatle elçi yollamasına karşın Çavlı Sultan'ın yanına varmaktan çekindiğini dile getirerek bu talimatlara uymadığı gibi Sadaka'ya yolladığı bir haberde Sultan'a karşı kalkışacağı bir girişimde kendisinin safında yer alacağını belirtmek suretiyle onu isyan etmeye teşvik ediyordu.³⁰⁶

Sultan Muhammed Tapar, Sadaka'nın hayatına son verince, Porsukoğullarına bağlı emirlere, Sökmen el-Kuthî'ye, Mevdûd b. Altuntekin'e, Aksungur el-Porsuki'ye, Nasr b. Mühellil ve Erbil hâkimi Ebû'l-Hoycâ'ya Musul'a ve Çavlı'nın hâkim olduğu diğer bölgelere sefer tertip edilerek bahis mevzuu olan bölgeleri ondan geri almaları talimatını verdi. Bunlar Musul'a doğru yürümeye başladılar. Çavlı'nın isyan etmekte olduğunu gördüler. Çavlı, şehrin surlarını müstahkem hale getirmişti.

³⁰⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 536-538.

³⁰⁵ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 538-539.

³⁰⁶ Özeydin, *Muhammed Tapar Devri*, s. 53.

Müdafaa için lüzum gelen hazırlıkları tamamlamıştı. Bunun yanında yirmi binden fazla milis kuvvetini de şehrin dışına çıkarmıştı. Ayrıca şehrin dışına çıkmış, Posuk'un kızı olan karısını şehirde bırakmıştı. Onu bir miktar Türk süvarisiyle kaleye yerleştirdi. Sultan Muhammed Tapar'ın askerleri Nisan-Mayıs 1108'de Musul önlerinde karagah kurdu. Çavlı'nın hanımı oldukça sıkı tedbirlere müracaat etti. Bu vaziyet halkı çok rahatsız etti. Şehirdeki askerlerde halka fena davranıyorlardı. Halk, uzunca bir müddet bu sıkı tedbirlerle karşı karşıya kalınca, şehrin önde gelenlerinden bir zat olan Sa'dî ismindeki kireççi reisinin yanında birlik olarak şehri Sultan'ın askerlerine vermeye karar verdiler. Cuma namazı saatinde herkesin camide olduğu bir esnada burçlardan birine çıktılar. Kapıları örterek orada olan askerleri etkisiz hale getirdiler. Bunu haber alan Sultan'ın askerleri derhal harekete geçerek onların olduğu yerden girip şehri ele geçirdiler. Çavlı'nın hanımı kalede sekiz gün kaldı. Emir Mevdûd'a haber yollayıp kaleden inmesine izin vermesini ve canına bir hâlel gelmeyeceği hususunda yemin etmesini istedi. Emir Mevdûd da yemin etti. Çavlı'nın hanımı, kardeşi Porsukoğlu Porsuk'un yanına gitmek için kaleden indi. Mal varlıklarını da beraberine aldı. Böylece Mevdûd Musul ve bağlı yerlere hâkim oldu.³⁰⁷

Çavlı, Musul'dan ayrılmasının ardından daha evvel Harran savaşında Selçukluklar tarafından tutsak edilen Urfa kontu Baudouin de Bourg'u beraberine almıştı. Kendisi öncelikle İlgazi b. Artuk'un hâkimiyetindeki Nusaybin tarafına hareket etti. İlgazi'ye haber yollayarak Sultan Muhammed Tapar karşısında kendi safında yer almaya davet etti. İlgazi bu teklife menfî cevap vermesinin yanında şehiri Çavlı'ya karşı müdafa etmek üzere oğlunu orada bırakıp Mardin'a hareket etti. Çavlı hızlı hareket ederek İlgazi'yi yakaladı. Bu durum karşısında İlgazi ona hizmet etmeye karar verdi. Bu ikili beraber Sincar'a giderek bir müddet orayı muhasara ettiler. Müspet bir netice elde edemeyince muhasarayı bırakarak Rahbe tarafına hareket ettiler. İlgazi, Çavlı'nın tarafındaymış gibi hareket etmesinin yanında ondan kurtulmak için müsait bir zaman aralığı kovalıyordu. Neticede bir gece beklediği fırsatı değerlendirerek Nusaybin'e kaçtı. Bu gelişme üzerine Çavlı, Rahbe'ye gitti ve yanında götürdüğü Urfa Haçlı kontu Baudoin'i kurtuluş fidyesi ödenmesi, onun ülkesinde tutsak olan Müslümanları salıvermesi ve yardım talep ettiğinde bizzat

³⁰⁷ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 545-546.

kendisinin ikmal ve iaşenisi sağlaması koşuluyla onu salıverdi. Çavlı ardından Rahbe'ye vardı. Sadaka'nın oğulları Bedrân ve Ebû Kâmil Mansûr bu esnada onun yanına geldiler ve Çavlı ile yardımlaşacakları hususunda anlaşmaya vardılar. Öte yandan Melik Rıdvan, Haleb'den Sıffin tarafına doğru hareket halindeyken yolda Urfa kontu Baudouin'nin Emir Çavlı'ya yolladığı fidyeyi ulaştırmakta olan Haçlı askerlerine rast geldi. Rıdvan paraya el koyduğu gibi Haçlıların bir kısmını da tutsak alarak Rakka'ya geldi. Buradaki Nümeyiroğulları kabilesi Rıdvan'la anlaşmaya vardılar. Çavlı, Rakka'yı bir müddet muhasara etti. Bundan kurtulmak isteyen Nümeyiroğulları ona para ödemeyi önerdiler. Çavlı'da muhasarayı bıraktı. Sultan Muhammed Tapar tüm yaşananlara rağmen Çavlı ile ilişkilerini hal yoluna koymak arzusundan idi. Öyle ki, bu gayeyle Emir Hüseyin b. Kutluğtekin ve Fahrülmülk b. Ammâr'ı Çavlı'ya yolladı. Çavlı yanına gelenlerle müzakerelede bulunduktan sonra “Ben sultanın kölesiyim ve ona itaatkârım.” dedi. Sultan'ın Çavlı'ya yolladığı isimler tekrar onun huzuruna döndüklerinde Çavlı hakkında müspet kanaat bildirdiler. Emir Çavlı ise bu esnada Melik Rıdvan'ın hâkim olduğu Balis'i muhsara etti ve şehri zapt ederek çok sayıda ganimet elde etti. Bu gelişmeler üzerine Rıdvan Antakya hâkimi Tankred ile Çavlı da Urfa kontu Baudouin ile birleşti ve taraflar Eylül 1108'de Tell-Bâşir civarında karşı karşıya geldiler. Bu karşılaşmada mağlup olan Çavlı Rahbe'ye gitti. Emir Mevdud'un Musul'a hâkim olduğunu öğrenen Çavlı'nın birlikleri kendisini bırakıp etrafa dağıldılar. Bu gelişme üzerine Çavlı, Muhammed Tapar'ın hâkimiyetine tanımaktan başka bir şansının kalmadığına kanaat etti. Neticede İsfahan yakınındaki sultanın ordugâhına ulaştı. Çavlı, ilk olarak Emir Hüseyin ile buluştu. Hüseyin, Çavlı'yı Sultan'ın huzuruna çıkardı. Çavlı, Sultan'ın karşısında eman diledi. Sultan, kendisinden Bektaş b. Tekiş'in teslimini talep etti. Çavlı da onu Sultan'a teslim etti. Bu suretle tekrar Sultan Muhammed Tapar'ın hâkimiyeti altına giren Emir Çavlı'yı diğer emirler de kutladılar.³⁰⁸

Sultan Muhammed Tapar tarafında affedilerek Fars Melikliği'ne atanan Emir Çavlı'nın oradaki Şebânkâreliilere hâkimiyetini kabul ettirmek için çetin bir mücadeleye kalkışmasıyla İran'ın güneyi yeni gelişmelere sahne oldu. Şebânkâreliiler bu mücadelede Kirman'a sığınmışlardı. Dolayısıyla Kirman Selçuklu Meliki Arslanşâh da bu mücadelede taraf olmuştu. Arslanşâh bir miktar kuvvetini Çavlı'nın

³⁰⁸ Öngül, *Büyük Selçuklular*, I, s.207-209.

üzerine yolladı. Bu kuvvetler beklenmedik bir anda Çavlı'ya baskın vererek onu yendiler. Çavlı bu mağlubiyetin öcünü alma gayesiyle Kirman üzerine ikinci bir sefer tertip etmeyi planlamaktaydı. Arslanşâh ise Bağdad'da bulunan Sultan'a haber yollayarak bu tertipe mani olmasını talep etmişti. Tapar, bu talebi kabul etmesinin yanında Çavlı'nın da bu konuda muhakkak rızasının alınmasını ve Furg'un ona teslim edilmesi gerektiğini buyurmuştu. Ancak bu gelişmelerin ardından Çavlı vefat etti. Sultan Tapar onun vefat haberini öğrendiği zaman, Melik Arslanşâh'ın Fars'ı ele geçirmesinden endişe ederek Bağdad'dan İsfahan'a döndü.³⁰⁹

4.23. Bâtınîler ve Haçlılar ile Mücadelede Sultan Muhammed Tapar'ın Ümera ile Olan İlişkileri

Sultan Muhammed Tapar Selçukluların başına geçtikten sonra Bâtınî meselesi ile ciddi bir biçimde alakadar oldu. Sultan, öncelikle Bâtınîlerin elinde olan Şahdiz Kalesi'ne kuvvetlerini yolladı. Bu mücadelede İsfahan halkından çok sayıda kişide kuşatmaya bizzat katılarak harekâta destek verdiler. 2 Nisan 1107'de başlayan kuşatma aşağı yukarı üç buçuk ay kadar devam etti.³¹⁰ Kuşatmanın devam ettiği esnada ümeradan Bâtınî olduğu tespit edilenler de ağır bir şekilde cezalandırıldılar. Sultan'ın Sa'du'l-Mülk isminde bir veziri vardı. Sadreddin Hocendî ve Kadilkudâd Abdullah-i Hatîbî gibi İsfahan'nın ileri gelen isimleri onu Bâtınî olmakla itham ediyorlardı ve bu durumu birkaç defa Sultan'a arz ettiler. Sultan onlara inanmıyordu ve vezirine olan güveni tamdı. Onun bütün saklı sırlarından haberi olan ve ondan hiçbir şeyini saklamadığı bir Hâcibi vardı. Bâtınîler, Sa'du'l-Mülk'e "Bize zahire gönder, adamlarımızda iş kalmadı. Kaleyi vereceğiz" diye birini yolladılar. Sa'du'l-Mülk, Sultan'ı kastederek, "*Biz bu köpeği yakalayınca kadar bir hafta daha sabredin*" dedi. Sultan oldukça hızlı sinirlenen bir mizaca sahipti ve har ay hacamat yaptırırdı. Sa'du'l-Mülk hacamatçıyı ayartmış, Sultan'ın canına kast etmesi için ona bir miktar para ve zehre bulanmış bir neşter vermişti. Vezirin bu hıyanetinden, Bâtınîlerin yolladığı haberden ve vezirin verdiği cevaptan vezirin hâcibinin haberi vardı ve bu hâcibin oldukça güzel bir hanımı vardı. Bu sırrı hanımına açık etmişti ve kadının bir dostu vardı. Yalnız kaldıkları bir gece sohbet ettikleri esnada bu sırrı ona açıkladı. Kadının dostunun lakabı Dûst-i Kâmil olup, Sadreddin Hocendî'nin vekili idi. Bu haberi Sadreddin'e anlattı. Sadreddin beklemenin uygun olmadığını düşündü.

³⁰⁹ Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 624.

³¹⁰ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 224.

Aynı gece Sultan'ın sarayında huzura vardı ve başbaşa kaldıklarında durumu arz etti. Sultan sonraki gün kendini hastaymış gibi gösterdi ve iki gün sonra hacamatçıyı çağırdı. Hacamatı uygulamak üzere neşteri çıkarınca Sultan ona çok sert bir biçimde baktı. Hacamatçı, “Ey efendimiz, canımı bağışlayınız” dedi ve doğruları anlattı. Sultan aynı neşter ile hacamatçının damarına vurulmasını emretti. Hemen morararak hayatını kaybetti. Sultan'ın ümeranın başı olan vezirinin Bâtînîler ile işbirliği halinde olduğundan şüphesi kalmadı. Sonraki gün onu ve arkadaşı Ebu'l-Alâ-yı Mufazzal'ı astırdı. Bu hadiseden iki gün sonra Şahdiz kalesi ele geçirildi ve kaledeki Bâtînî Ahmed Attaş işkence ile öldürölüp yakıldı.³¹¹

Sultan Şahdiz Kalesi'nin alınmasının akabinde 1109 yılında vezir Ahmed b. Nizâmülmülk ve Emir Çavlı komutasında yolladığı bir ordu kanalıyla Bâtînî faaliyetlerinin merkezi olan Alamut Kalesi'in çevreletti. Fakat kalenin oldukça sağlam olmasından ötürü müspet bir sonuç elde edilemedi. Atabeg Anûş Tegin Şîrgîr'i 1111 senesinde kuvvetli bir orduyla Bâtînîlerin üzerine yollayan Sultan, Elbuz dağındaki bazı Bâtînî kalelerinin alınmasını sağladı. Sultan 1117 senesinde Atabeg Anûş Tegin Şîrgîr'e Alamut Kalesi'ni tekrar kuşattırdı. Kale ele geçirilmek üzereyken Sultan'ın vefat haberinin gelmesi üzerine kuşatma kaldırıldı.³¹²

Sultan Muhammed Tapar, Emir Çavlı'nın ödemesi gereken vergiyi ödeme ağır hareket etmesi nedeniyle Musul ve çevresini Emir Mevdûd'a ikta etti. 1108 senesinin Nisan Mayıs aylarında Musul civarına varan Mevdûd, şehri muhasara etti. Onun karşısında bir varlık gösteremeyen Çavlı, bir taraftan Artuklular'dan Nusaybin hâkimi İlgazi'den yardım isterken bir yandan da Haçlıların yardımını temin edebilmek için tutsak olan Haçlı liderlerinden Baudouin'i salıverdi. Lakin bu tedbirlere rağmen Mevdûd'e Musul'u bırakmaktaya mecbur kaldı. Mevdûd, aynı zamanda Sultan Muhammed Tapar tarafından Haçlılar ile mücadele için de vazifelendirilmişti. O, 1110 ve 1112 senelerinde Urfa'yı muhasara ettiyse de müspet bir sonuç elde edemedi. O esnada Kudüs Kralı Baudouin'in Suriye'deki ticaret yollarını baskı altına alması üzerine, Dımaşk Atabegi Tuğtekin 1113 yılında Emir Mevdûd'den yardım talep etti. Mevdûd de yanına Sincar Emiri Temirek ve Emir Ayaz b. İlgazi gibi komutanları alarak 1113 senesi Mayıs ayında Suriye'ye vardı. Atabeg Tuğtekin ile bir araya gelerek Haçlılar üzerine yürüme konusunda mutabık

³¹¹ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 108-109.

³¹² Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 225.

kaldılar. Baudouin, bu gelişme üzerine Antakya prikepsi Tancred ve Trablus kontu Roger'den yardım talep etti. Onlarda ivedilikle bu çağrıya mukabele ettiler. Mevdûd, 29 Haziran 1113 senesinde rastlantı eseri karşılaştığı Haçlı kuvvetleriyle çarpışmaya başladı. Haçlılar büyük kayıplar vererek dağıldı. Baudouin de bu esnada esir alındı. Lakin bir tedbirsizlik sonucu kimliği anlaşılamadığı için eline geçen fırsatı değerlendirerek kaçmayı başardı. Ağır kayıplara uğrayan Haçlılar Taberiye civarına çekildiler. Kışın gelmesi üzerine de Mevdûd Suriye'ye çekilip bahar aylarıyla birlikte mücadeleye tekrar başlama kararında idi. Bu nedenle Atabeg Tuğtekin'in yanında misafir olmaya karar verdi ve 4 Eylül 1113'de Dımaşk'a gitti. Atabeg Tuğtekin kendisine lüzum gelen ihtimamı göstererek Meydânülahdar'daki bir konağı onun emrine ihdas etti.³¹³ Cuma günü Mevdûd namaz için büyük camiye gitti. Namazın ardından Mevdûd ile Tuğtekin birlikte camiden çıktılar. Tam o esnada adamın biri Mevdûd'un üstüne atıldı ve onu bıçakladı. Mevdûd hemen olay mahalinden alınarak Tuğtekin'in evine götürüldü. Ancak orada hayatını kaybetti. Mevdûd'un katili yakalanarak öldürüldü. Mevdûd'un ölümü konusunda kaynaklar Haleb Emiri Rıdvan'ın bu Batınîyi göndermiş olduğunu düşünüyorlarsa da, genel kanı Tuğtekin'in bu hadiseyi tertip ettiğini ve bu suretle Mevdûd'dan kurtulmak istediğini yazmaktadır.³¹⁴

Sultan Muhammed Tapar, Emir Mevdûd'un hayatını kaybetmesinin ardından Musul'a Emir Aksungur Porsiki'yi tayin ederek onu da Haçlılar ile mücadele ile vazifelendirdi. Sultan, bölgedeki diğer emirlere de haber yollayarak bu mücadelede Aksungur Porsiki'ye yardımcı olmalarını istedi. Bu emirler arasında İmameddin Zengi ve Sincar Emiri Temirek de bulunmaktaydı. Aksungur, bu emirler yanında olduğu halde Cizre'ye vardı. Burası fazla mukavemet göstermeden Aksungur'un hâkimiyetini tanıdı. Ardından Mardin hâkimi İlğazi de itaatlerini arz etti. Aksungur, buradan hareketle Urfa'ya gelerek iki ay kadar muhasara ettiysede müspet bir netice elde edemedi Musul'a geri gitti. Musul halkının kendine teveccüh göstermesine rağmen Haçlılar karşısında başlarda beklenen başarıyı gösteremedi. Bunun bir nedeni de Dımaşk Atabegi Tuğtekin ve Artukoğullarından İlğazi ile ara ara ihtilafa düşmesiydi. Bunun bir yansıması olarak Sultan 1114 senesinde oğlu Mesud'u bir miktar Selçuklu kuvvetinin idaresinde Musul'a yollayarak bölgedeki komutanların

³¹³ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 226-227.

³¹⁴ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 352.

onun emrine uymalarını istedi. Böylelikle sultanın oğlu Mesud yanında olduğu halde Musul'dan Cizre'ye gelen Aksungur, orasının Emir Mevdûd'un naibinden teslim alarak Mardin'e hareket etmişti. Mardin hâkimi İlgazi, Aksungur'un kalkıştığı mücadeleye kendisi iştirak etmeyip oğlu Ayaz idaresinde 300 atlıdan oluşan ufak bir birlik yollamıştı. Buna sinirlenen Aksungur, Ayaz'ı tutsak etti. Bu esnada da Mardin ve civarını yağmalatarak Dara'yı da muhasara etmişti. Aksungur'un bu harekâtına karşı İlgazi, oğlunu tutsak olmaktan kurtarmak için Hısn-ı Keyfa'ya vardı. Buranın emiri Rükneddin Davud b. Sökmen aynı zamanda yeğeni idi. Diğer yeğeni Belek'de yanında olduğu halde İlgazi, Dara yöresinde konaklayan Aksungur ve Mesud'un üzerine hareket etti. Bu hareketin ardından Aksungur mağlup olmuş, Ayaz da esaretten kurtulmuştu. İlgazi'nin bu hareketi hiç kuşkusuz Sultan Tapar tarafından cezasız bırakılmaz idi. Bunun bilincinde olan İlgazi, Atabeg Tuğtekin ile hareket etme yolunu tercih etti. Çünkü Emir Mevdûd'un katlinden kesin olmamasının yanında o sorumlu tutulmaktaydı. Atabeg bu açıdan Sultan'ın gazabına uğramaktan korkmaktaydı. Böylelikle ikisi ortak bir paydada buluşmuş oluyorlardı. İkili, Selçuklu askeri gücüne mukavemet edemeyeceklerinin bilincinde olduklarından Haçlılarla anlaşmak mecburiyetinde kaldılar. Böylelikle Büyük Selçuklulara karşı bir ittifak oluşturuldu. İlgazi, bu ittifakın ardından yeni kuvvetler toplamak üzere Musul'a hareket etti. Ancak yolda Hıms hâkimi Kırhan b. Karaca'nın saldırısına maruz kalarak tutsak edildi. Kırhan, Sultan Tapar'a haber yollayarak esiri teslim almasını istedi. Atabeg Tuğtekin, onu kurtarmak için girişimlerde bulunduysa da müspet bir netice elde edemedi. Ancak Sultan'dan beklenen askeri birliğin gelmemesi üzerine endişelenen Kırhan, İlgazi ile anlaşarak onu salıverdi. Kırhan anlaşma uyarınca onun oğlu Ayaz'ı esir almıştı. Yeni kuvvetler toplayan İlgazi, oğlunu kurtarmak için Hıms'ı muhasra etti. Lakin bu esnada Sultan Tapar'ın Posuk b. Porsuk idaresinde yolladığı kuvvetlerin yaklaşmakta olduğunu haber alarak muhasarayı kaldırdı.³¹⁵

İlgazi, Tuğtekin ve Haçlılarca oluşturulan ittifak cephesinden sonra Suriye'de işlerin oldukça karmaşık bir vaziyete büründüğünü gören Sultan Tapar, Hemedan Emiri Porsuk b. Porsuk'u bölgeyi kontrol altına almak üzere vazifelendirdi. Bu doğrultuda Şubat 1115 senesinde harekete geçen Porsuk'a Emir Cüyüş ve Emir

³¹⁵ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s.162-164.

Gündoğdu gibi isimlerde dâhil oldular. Kuvveti çoğalan Selçuklu birliği Mayıs 1115 senesinde Haleb üzerine doğru hareket etti. Melik Rıdvan'ın vefatının ardından Haleb, Lü'lü el-Hâdim ile Emir Şemsülhavâs'ın yönetimindeydi. Bu iki emir Sultan Muhammed Tapar'a haber yollayarak şehrin yönetimini kendisine vereceklerini arz etmişlerdi. Lakin daha sonra bu kararlarından cayan Lü'lü ve Şemsülhavâs Emir Posuk'un kendilerine doğru gelmekte olduğu esnada Atabeg Tuğtekin ile İlğazi'yi Haleb'e çağırdılar. Bu daveti fırsat bilen Tuğtekin, Haleb'e önemli miktarda asker sevk ederek müdafa tedbirleri aldırdı. Bu gelişme üzerine Posuk istikametini değiştirerek Hama tarafına hareket etti. Gayesi Tuğtekin'e ceza vermektir. Hama'yı ele geçirip şehrin yönetimini Kırhan b. Karaca'ya tevdi etti. Porsuk'un bu hareketleri Tuğtekin'i kuşkulandırdı. Yanında İlğazi ve Şemsülhavâs olduğu halde Antakya Prinkepsi Roger'in yanına vardı. Roger de Porsuk'un gelmesinden endişeli olduğu için tarafların anlaşmaya varması kolay oldu. Bu birlikteliğe Kudüs Kralı Baudouin'in de dâhil olmasıyla Büyük Selçuklulara karşı büyük bir ittifak cephesi oluşturuldu. Efâmiye'de karşılaşan taraflar bir birlerine karşı harekete geçmeden iki ay kadar beklediler. Selçuklu kuvvetleri bu süre zarfından sonra kuzey yönünde harekete geçti. Böylelikle Porsuk'un çekildiğini sanan müttefik kuvvetleri dağıldılar. Ancak Porsuk bölgeden ayrılmamıştı. Müttefik kuvvetlerinin dağılmasının kendisine verdiği fırsattan istifade eden Porsuk, öncelikle Kefertâb'ı, ardından da Efâmiye'yi muhasara ettiyse de müspet sonuç elde edemedi. Sonra da Haleb'e yöneldi. Bu hareketi esnasında pusuya düşen Porsuk, önemli miktarda zaiyat vererek Nakra'ya çekildi. Tekrar bir taaruzla uğramaktan endişe eden Porsuk, elinde İlğazi'nin oğlu Ayaz'ın da olduğu esirleri öldürerek Suriye'den ayrıldı.³¹⁶

Sultan Muhammed Tapar'ın Emir Porsuk komutasında Emir İlğazi ve Atabeg Tuğtekin'i tedip etmek üzere yolladığı Selçuklu kuvvetleri Tuğtekin'in hâkimiyetindeki Hama'yı ve birkaç Haçlı kalesini elde etmelerinin akabinde geri dönmüştü. Emir Porsuk, Emir İlğazi ve Atabeg Tuğtekin ile karşı karşıya gelmemiş, bunun yanı sıra dönüş yolunda Antakya Prinkepsi Roger'in taaruzuna maruz kalarak önemli miktarda da kayıp vermişti. Bu vaziyet karşısında Selçuklu sultanının bu asi emirlere ceza vermesi ve Suriye bölgesi hakkında yeni kararlar alması pek tabii idi. Arzu etmeden içine girdikleri bu vaziyetten son derece pişman olan Tuğtekin,

³¹⁶ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 229-230.

Sultan'ın yeni bir tedbir olarak Suriye'ye asker yollamasından evvel onun huzuruna çıkmaya karar verdi. Sultan Muhammed Tapar, 1115 senesinin sonlarına doğru Bağdat'a gelmiş ve Suriye'de iktidarı elde etmek isteyen yanında olan ümera ile istişarelerde bulunmasının ardından onların etkisinde kalarak Tuğtekin aleyhinde menfi bir tavır takınmıştı. Tuğtekin'in Bağdat'taki dostları yaşanan gelişmeleri Dımaşk'a bildirdiler. Bağdat'tan kendisine ulaşan bu haberler Dımaşk'ta endişe ile karşılanmaktaydı. Atabeg'in yakın çevresi Bağdat'a gitmesi halinde maphus olabileceği endişesiyle onu bu işten vaz geçirmeye gayret ediyorlardı. Ancak Tuğtekin, hakkındaki menfi isnatları Sultanın huzurunda açıklayabileceğini düşünerek dostlarının sözlerini kulak ardı ediyordu. Böylelikle Bağdat'a hareket edecek kabile hazırlandı. Atabeg Tuğtekin Sultan Tapar için hazırlattığı önemli hediyelerle 9 Nisan 1116'da Dımaşk'tan hareket etti. Bağdat'ta Sultan Tapar'ın huzuruna çıkan Tuğtekin hakkındaki isnatların doğru olmadığını ispat ederek sultanın teveccühünü kazanmayı başardı. Sultan, onun özrünü kabul ederek, Haçlılarla olan mücadelesinden memnun olmuştu. Atabege hediyeler de takdim eden Sultan, onu Suriye bölgesi valiliğine atadı. 29 Temmuz 1116 senesinde Dımaşk'a dönen Tuğtekin gerek kendisinin gerekse haleflerinin Suriye'deki hâkimiyetini de meşrulaştırmış oldu.³¹⁷

4.24. Sultan Sancar Dönemi Ümera ile Olan İlişkiler

Sultan Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118 tarihinde vefatının ardından evvelce veliaht ilan edilen 14 yaşındaki oğlu Mahmud Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturdu. Sancar, kardeşinin vefatına bir hayli üzülmüş ve bu nedenle yas tutmuştu. Akabinde Sultan Tapar'ın vefatı münasebetiyle taziyeleri kabul etti ve Merv şehri yedi gün matem tuttu.³¹⁸

Mahmud'un devleti yönetemeyecek kadar küçük yaşta olması, ümeranın onu kendi tesirleri altına almalarına neden oldu. Bu noktada öne çıkan isimler hacip Ali Bar ve onun kâtibi Ebulkasım Dergüzini idi. Öyle ki Dergüzini, Ali Bar'a *"Bu sultan küçüktür, bu da senin boyunduruğun altında olup, ancak senin emrinle emretmelidir"* diyordu. Ümeradan bu isimlerin yönlendirmesiyle de Mahmud zamanını devlet işleriyle değil, eğlence ile geçirmekte idi. Kısa süre sonra Sultan

³¹⁷ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 166-167.

³¹⁸ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s.138.

Mahmud'un emriyle Bağdat şihneliğine peş peşe üç emirin tayin edilmesi, bunlar arasında huzursuzluk çıkmasına ve çatışmaya sebep oldu. Bu hadiseler yanında Mahmud'un kardeşleri Mesud ve Tuğrul'da atabegleri Cuyuş Bey ve Gündoğdu'nun saltanatı elde etme hırsı ve bu konuda onları yönlendirmeleri ile Mahmud'a karşı başkaldırmışlardı. Sancar, Mahmud'un küçük yaşta olması münasebetiyle bu şehzadelere ve ümerasına sözünü dinletemediğini görünce kontrolü ele almak istedi. Kendisi de Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçmek için hazırlanmaya başladı ve 14 Haziran 1118 tarihinde sultanlığını duyurdu. Bunun yanında halife Mustazhir Billah tarafından sultanlığının tasdik edilmesini talep etti. Halife de kendisine saltanat hilatı ile doğu vilayetlerinin menşurunu yolladı. Sultan Mahmud, Sancar'ın Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere harekete geçtiğini haber aldığı vakit, ümerasından Enuşirvan b. Halid ile Fahreddin Toğayürek isimli devlet ileri gelenlerini soruna çözüm bulma gayesiyle Sancar'a yolladı. Sultan Mahmud, Sancar'a Mazenderan vilayeti ile her sene 200.000 altın yollamayı taahhüt ediyordu. Bir başka rivayete göre ise hacip Ali Bar'ın yönlendirmesiyle Sultan Mahmud namına, Karahanlı hükümdarına bir haber iletildi. Bu haberle, *"Biz Sultan Sancar üzerine yürüyeceğiz, şüphesiz o, bize karşı çıkacaktır. Bize karşı çıktığında, arkadan senin hücum etmen uygundur. Böylece Sancar iki kuvvet arasında kalır"* denilmekteydi. Sancar, Mahmud'un Karahanlılara yolladığı habere vakıf olduğu vakit süratle Rey şehrine hareket etmek üzere hazırlıklarına başladı. O esnada Enuşirvan, Sancar'ı savaştan caydırmaya uğraşınca o, *"Kardeşimin oğlu henüz çocuktur ve hacip Ali Bar ile kâtibinin baskısı altındadır"* şeklinde cevap verdi. Akabinde Sancar, Rey şehrine vardı. Sultan Mahmud, Sancar'ın Rey üzerine hareketini öğrendiği vakit, ordusuna hareket etmeleri talimatını verdi. Bu hareket esnasında Mahmud'un veziri Rebib vefat etmiş, ondan boşalan yere Kemalülmülk Ali Sumeyremî tayin olmuştu. İki tarafın kuvvetleri Rey civarındaki Sâve'de karşı karşıya geldi. Sancar'ın ordusunun mevcudu 20 bin kişiydi ve kuvvetleri 18 fil ile desteklenmekteydi. Onun ordusunda ümeradan Sistan hâkimi Ebulfazl, Harezmşah Muhammed b. Anuştekin, Emir Üner, Emir Kumaç ve Yezd hâkimi Alâüddevle Gerşaps gibi emirler bulunmaktaydı. Sultan Mahmud'un kuvvetlerinin mevcudu ise 30 bin kişi idi. Onun yanında ise ümeradan hacip Ali Bar, atabeg Guzoğlu, Mengübars, Sungur Buharî, Karaca Sakî ve Posukoğulları gibi emirler bulunmaktaydı. Taraflar arasında savaş başladığı vakit Mahmud'un asker sayısının

çokluğu nedeniyle o taraf üstünlüğü ele geçirmişti. Sancar, durumun nazik bir hal alması karşısında fillerin devreye sokulması talimatını verdi. Yanındaki adamları Sancar'a kaçmasını tavsiye ettiler. Ancak o, “Ya zafer ya ölüm. Bozguna hayır” diyerek bu talebi kabul etmedi. Fillerin devreye girmesiyle Mahmud'un ordusundaki atlar ürkerek geri döndüler. Bu hadise savaşın gidişatını değiştirmiş ve 11 Ağustos 1119 tarihinde Mahmud'un merkezde olan ordusu bozguna uğramıştı. Bu bozgu halinde atabeg Guzoğlu tutsak alındı. Sancar da onun hemen öldürülmesi talimatını verdi ve emri derhal icra edildi. Mahmud, bu mağlubiyetinin ardından yanında ümeranın başı olma veziri Sumeyremî, hacip Ali Bar ve Emir Karaca ile birlikte İsfahan'a kaçtı. Sancar ise galibiyetinin ardından Hemedan'a hareket etti. Onun zafer haberi Bağdat'a ulaştı ve halife Müsterşid Billah 4 Eylül 1119'da Sancar namına hutbe irad etti. Sancar, daha sonra annesinin de tesiriyle yeğenine barış teklifinde bulunmak üzere bir haberci yolladı. Annesi Sancar'a, “Gazne ve çevresini, Maverâünnehir'i istila ettin, pek çok yere hâkim oldun, hepsini sahiplerine verdin. Kardeşinin oğlunu da onlardan biri kabul et” dedi. Bu hanım aynı zamanda Mahmud'un anneannesi idi. Diğer taraftan Mahmud'un ümerasının önde gelen isimlerinden Dergüzinî, süratle hareket ederek Sancar'ın katına gitmiş ve Mahmud'u onun huzuruna getirmek için İsfahan'a dönmüştü. Kısa bir süre sonra da bu defa vezir Sumeyremî Mahmud'a, “Sancar, senin amcan olup, baban yerinedir. Senin üzerinde onun birçok hakkı vardır. Ona isyan etmek günahtır” demek suretiyle taraflar arasında orta yol bulmak gayesiyle Rey şehrine vardı. Sancar'a vezir Sumeyremî'nin geldiği, yeğeni Mahmud'un pişman olmasından ötürü onu yolladığı haberi iletildi. Sancar, bu duruma çok memnun oldu ve ümerasına Mahmud'un vezirini karşılamaları talimatını verdi. Vezir Sumeyremî, Mahmud'un vaziyetini kuvvetlendirmek için Sancar'dan bu konuda taahhüt aldı ve taraflar arasında barışın temin edilmesinin azulandığını bildirdi. Sancar da bu gayeyle onun talep ettiği her konu için garanti verdi. Vezir Sancar'ın yanında kalarak Sultan Mahmud'a huzura gelmesi için haberci yolladı. Mahmud, bu haber üzerine amcasının katına çıkmak üzere hareket etti. Mahmud'un ümerası vezir Sumeyremî, hacip Ali Bar ve kâtibi Dergüzinî bir araya gelerek Mahmud'un Sultan Sancar ile görüşmesinde nasıl hareket etmesi gerektiği hususunda fikir birliğine vardılar. Buna göre amcasına saygı için Mahmud, saltanat töreninden vaz geçecek ve Sancar'ın yanında olduğu süre zarfında onun hâkimiyeti altında olacak. Bunun yanında Sancar'ı karşılamaya çıktığı

vakit Mahmud, onun yedeğindeki ata binecek, kendisinin saltanatının işareti olan kırmızı rengi bırakarak, amcasının saltanatına işaret eden beyaz ve siyahı kabul edecek. Sancar'ın yanında kaldığı süre zarfında nevbet çaldırmayacak, amcasının huzuruna vardığı vakit yer öpecek, onun huzurunda iken ayakta duracak. Bargâhtan çıktıkları zaman çadıra geçecekleri ana kadar amcasının atının üzengisinden tutup yaya hareket edecek, amcasından habersiz münferit çadır kurdurmayacak. Amcasının çadırının kenarından adeta onun bir evladı gibi yaşayacaktır. Amcasının güvenini tekrardan tesis etmek için de 20 gün boyunca bu tembihlenenlere riayet edecekti. Mahmud akabinde amcasının huzuruna çıkarak affedilmesini talep etti. O, Sancar'a çok kıymetli hediyeler takdim etmişse de Sancar, bunlardan yalnızca 5 Arap atını aldı. Sancar, yeğenine oldukça iyi muamele gösterdi ve kendi oğlu olmaması dolayısıyla onu veliaht tayin ederek kızı Mehmelek Hatun ile evlendirdi.³¹⁹

Sancar, Büyük Selçuklu Devleti'nde yeni bir düzen tesis etti. Rey, Mazenderan ve Kumis şehirlerini kendi hâkimiyeti altına alarak “Sultanülâzam” ünvanını kullanacaktı. Mahmud da “Sultanülmüazzam” ünvanı ile merkezi İsfahan olmak üzere batı vilayetlerinin hükümdarı oluyordu. Böylelikle “Irak Selçukluları Devleti” vücut bulmuş oluyordu. Ayrıca diğer hanedan üyelerinden şehzade Tuğrul'a, Irak-ı Acem bölgesinin yarısı ile Gilân bölgesini, şehzade Selçukşah'a da Fars eyaletini ve Huzistan'ın yarısını veriyordu. Sancar, sultanülâzam namı ile hepsinin üstünde sultanlık makamına oturmuş oluyordu. Mahmud ve diğer hanedan üyeleri kendisine tabi oluyorlardı. Sancar, Mahmud'un kuvvetleri arasında olup kendisine karşı savaşmış askeri ümerayı tasfiye edip Irak Selçuklu Devleti yönetiminde bulunacak ümerayı atamasının ardından geri döndü.³²⁰

Bunun ardından Irak Selçuklu Devleti hükümdarı Mahmud'un veziri Şemsülmülk Osman b. Nizamülmülk olmuştu. Bu vezir 1123 senesinde görevden uzaklaştırılarak öldürüldü. Bu vaka hakkında bazı rivayetler vardır. Buna göre; Sultan Sancar'ın veziri ve aynı zamanda Nizamülmülk'ün yeğeni olan Şihab Ebulmehasin vefat etmiş, onun yerine Ebû Tahir Kummî bu göreve getirilmişti. Kendisi Nizamülmülk ailesine kin beslemesi dolayısıyla Şemsülmülk Osman'ı Sancar'ın nazarından düşürmeye gayret ediyordu. Sancar bunun da etkisinde kalarak

³¹⁹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 612-616; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 204-207.

³²⁰ Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 625.

yeğeni Mahmud'a haber yollayıp vezirinin tevkif edilmesi talimatını verdi. Bir diğer söylentiye göre, Sultan Mahmud tarafından Ebulkasım Dergüzinî, Sancar'a elçi olarak yollanmıştı. Sultan Sancar, Dergüzinî'ye Irak'taki mevcut vaziyet hakkında sorular sorduğu vakit o, işlerin menfi yönde seyrettiğini, bundan mesûl olanında Şemsülmülk Osman olduğunu söylemişti. Bu noktada da Sancar'ı buna ikna etmek için her yolu denemişti. Akabinde Sancar, Mahmud'a haber yollayarak vezirini yollamasını emretti. Öyle ki Sultan Mahmud'un da vezirine karşı tutumu olumsuz bir hal almaya başlamıştı. Çünkü vezir, sultana Gürcüler üzerine yapılması planlanan harekâttan caymasını tavsiye ederek bu noktada ona karşı çıkmıştı. Ayrıca vezirin düşmanları da sultan nazarında ona karşı takınmış oldukları menfi tutum ile onun devlet işlerinde beceriksiz olduğu konusunu devamlı olarak işlemekteydiler. Sancar'ın elçisinin geldiği vakit Mahmud'un veziri ile arasının kötü olduğu zamana denk gelmişti. Bu sebeple onu tevkif ederek Emir Toğayürek'e teslim etti. Bunun yanında Mahmud, vezirini Sultan Sancar'a yollarsa kendisinin sırlarına vakıf olacağından ve böylelikle de amcasını küstüreceğinden endişe etti. Neticede Mahmud, vezirinin öldürülmesi talimatını verdi. Vezirin öldürülmesi bazı dönemlerde Sultan Sancar'ın tâbi Irak Selçuklu Devleti'nin içişlerine müdahale ettiğini meydana koymaktadır.³²¹

Diğer taraftan Hille emiri Dübeys b. Sadaka'nın halife ile arası bozuktur. Kendisine destek çıkacağını ümit ederek melik Tuğrul'un huzuruna çıktı. Onu halifeye karşı müsterek hareket ederek Irak'ı ele geçirmeye özendirdi. Tuğrul da Dübeys ile birleşmesinden sonra oldukça fazla sayıda askerle harekete geçti. Melik Tuğrul'un bu kalkışmadaki gayesi, Mahmud'un yerine Irak Selçuklu tahtını ele geçirmektir. Onların bu hareketini haber alan halife Müsterşid, veziri ve Bağdat şahnesi Barankuş Zekevî'ye savaş için hazırlıklarını tamamlamaları ve kuvvet toplamaları hususunda talimat verdi. Böylece halifenin ordusunun mevcudu 12 bin kişiye ulaşmıştı. Halife, bu askerlerle 13 Mart 1125 tarihinde Bağdat'tan harekete geçti. Lakin Melik Tuğrul rahatsızlanması dolayısıyla savaşacak gücü kendinde göremedi ve geri döndü. Yanında Dübeys de olduğu halde Sultan Sancar'ın huzuruna gittiler. Onlar Sancar'ın huzuruna çıkarak halife ve Barankuş Zekevî'den şikâyetçi

³²¹ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s.39-40; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 207-208.; Krş. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 69-75.

oldular. Sultan Sancar onları bir müddet dinledikten sonra Tuğrul'a karşı müspet davrandı, ancak Dübeys'i tevkif ettirdi.³²²

4.25. Sultan Sancar Dönemi Batınîler ile Mücadelede Ümeranın Tavrı

Sancar döneminde ümeranın önde gelen isimlerinden Zeynülislâm Ebû Sa'd Muhammed el-Herevî, Sultan Mahmud (ya da halife) tarafından elçi olarak Sancar'a yollanmıştı. Sultan Mahmud'un ümerasından vezir Dergüzinî, yaşadığı kıskançlık nedeniyle Herevî'nin dönüşte kendi yerine vezirlik makamına getirileceği hissine kapılmıştı. O nedenle Dergüzinî, bazı Batınîler ile Herevî'yi döndükten sonra öldürmeleri konusunda anlaşmıştı. Herevî, dönüşte namaz kılmak üzere Hemedan'da bir camiye gittiği esnada henüz Sultan Mahmud ile de buluşmadan öldürüldü. O Selçuklu Devleti'nde mühim bir mevkiye sahipti. Öyle ki bu yaşananlar nedeniyle Sultan Sancar, veziri Ahmed Kâşânî'ye Batınîlere karşı harekâta geçilmesi ve onların bulundukları yerde öldürülmesi talimatını verdi. Nitekim bu gayeye de Kuhistan bölgesindeki Turşiz şehri ile Nişabur'a bağlı Beyhak'a kuvvetlerini sevk etti. Selçuklu birlikleri orada çok sayıda Batınî öldürüp bir miktarda ganimet elde ederek geri döndüler. Sancar'ın veziri Ahmed Kâşânî, Dergüzinî'nin Irak'ta vezirlik görevini ifa etmesini arzulamamaktaydı. Dergüzinî de ondan çekinmekte ve onun ile kıyaslandığında kendi eksikliklerinin farkında idi. Bu sebeple yeni bir hileye başvurdu. Sancar'ın vezirini ortadan kaldırmak için gizlice Batınîlerle anlaştı. Anlaştığı adamlardan biri vezir Kâşânî'nin yanında hizmete başladı ve atların seyisi olarak görevlendirildi. Vezir, Mayıs 1127 senesinde atları kontrol ettiği esnada bu Batınî seyis tarafından bıçaklanarak öldürüldü. Bunun yanında vezirin katledilmesinin bir gerekçesi de onun Batınîlere karşı verilen mücadelede başat aktör olması idi.³²³

3.26. Sultan Sancar'ın Batıdaki Hadiselere Müdahil Olması Esnasında Ümeranın Tavrı

Halife ile Melik Tuğrul arasındaki hadiselerin akabinde Sultan Mahmud, halife Müsterşid'e mektup yollayarak kendisi için yaptıklarından ötürü teşekkür beyan etmişti. Ardından taraflar arasında elçilerin gidip gelmesi ile Sultan Mahmud ile halife, Sultan Sancar'a karşı ortak bir paydada buluşup anlaşmaya vardılar.

³²² Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s.75-81; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 208.

³²³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 65; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s.237-238.

Mahmud, bu suretle Sancar'a tabi olmaktan kurtulmayı arzuluyor, halife ise eski siyasi kudretini elde etmeyi gayeliyordu. Sancar, bu ittifakı haber aldığı vakit Mahmud'a bir mektup yollayarak onu bu birliktelikten ayırmak istemişti.³²⁴ Sancar yolladığı mektupta şöyle diyordu:

*Sen benim sağ kolumsun, halife ise bana ve sana karşı oyun oynamaya azmetmiştir. Seninle ittifak ederek, beni tasfiye ettikten sonra sana dönecektir. Ona iltifat etme. Bilirsin ki benim erkek evladım yoktur. Benimle savaş yaptın. Seni mağlup ettiğim halde, sana kötülük yapmadım. Bana karşı savaş etmene sebep olanları öldürdüm ve seni sultanlığa iade ettim. Seni veliahdım edindim, damat edindim. Kızım olan ilk zevcen vefat edince, kızlarımdan bir diğerini verdim. Senin hakkındaki fikrim bir babanın evladına olan fikir ve kanaati gibidir. Binaenaleyh sana düşen, ordunu alarak Bağdat'a gitmek, halifenin veziri İbn Sadaka'yı yakalamak, onların emrinde olan Kürtleri öldürmek, vezirin yaptırdığı askeri binaları, harp alet ve vasıtalarını zaptetmek ve halifeye 'ben senin kılıcınım ve hadiminim, sen babalarının âdeti gereğince evine dön, ben senin haksızlığa ve tazyike maruz kalmama hacet bırakmam' demektir. Bu dediklerimi yaparsan ne âlâ, aski takdirde şiddet kullanacağım. Ve yine bu takdirde senin ve benim için onunla münasebet kalmaz.*³²⁵

diyordu.

Sultan Mahmud, Sancar'ın kendisini bu şekilde ikaz etmesinin üzerine Bağdat'a hareket etmeye karar verdi. Halife Müsterşid şehrin batı yakasına geçerek mukavemet etmeye çalıştı. Adamlarından Afif'i vazifelendirerek onu Vasıt'ta bulunan Selçuklu temsilcilerini şehirden çıkartmak üzere yolladı. Sultan Mahmud ise bu esnada Bağdat önlerine varmıştı. O da ümeradan İmameddin Zengi'yi halifenin kuvvetlerine karşı yolladı. Zengi, Vasıt ile olan mücadelesinden galip ayrıldı. Bu mağlubiyet, halifenin akıllanmasına vesile oldu ve Selçuklu askerlerine mukavemet edemeyeceğini anladı. Ardından Sultan Mahmud ile halife arasında anlaşma temin edildi.³²⁶

Daha önce Sancar'ın huzuruna çıkan Tuğrul ve Dubeys, sultanı Irak'a harekât düzenleme konusunda yönlendirmeye çalıştılar. Onlar, Irak'ı ele geçirmenin zor bir iş olmadığını, bunun yanında Sultan Mahmud ile halifenin kendisine karşı müşterek hareket ettiklerini söylüyorlardı. Bu hususu sultan Irak'a harekât düzenlemeyi onaylayana kadar tekrar etmeye devam ettiler. Neticede Sancar, batıya hareket ederek Rey şehrine vardı. Sultan Mahmud, Sancar'ın Rey'e geldiği esnada

³²⁴ Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.209.

³²⁵ Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 86.

³²⁶ Öngül, *Selçukluklar Tarihi*, I, s. 238.

Hemedan'da bulunmaktaydı. Sancar, ona haber yollayıp huzuruna davet etti. O, Mahmud'un bahsedildiği gibi isyan halinde olup olmadığını teyit etmek istiyordu. Sancar'ın gönderdiği elçi onun davetini Mahmud'a bildirdiği zaman, o vakit kaybetmeden amcasının katına gitmek üzere hazırlıklarını tamamlayıp yola düştü. Sultan Sancar yeğeninin gelmekte olduğunu haber alınca ümerasına onu karşılamaları talimatını verdi. Gösterişli bir karşılama merasiminin ardından Sancar, Mahmud'u yanındaki tahta oturttu ve kendisine çokça ikram sundu. Sultan Mahmud, 1128 senesinin sonlarına kadar amcasının yanında kaldı. Sancar da Mahmud ile gerçekleştirdikleri bu mülakattan hoşnut olarak Horasan'a döndü. Horasan'a dönerken de Mahmud'un hoşuna gidecek şekilde onun iki kardeşi Tuğrul ve Mesud'u da yanında götürdü. O bu prensleri yedeğine almakla bu prenslerden Irak Selçuklu devletine, dolayısıyla kendi hükümlerine karşı oluşturabilecekleri tehditleri savuşturmakla kalmamış, bunun yanında Sultan Mahmud'un kendi verdiği emirlere uymaması durumuna karşı bu Selçuklu prenslerini ona karşı bir koz olarak kullanmayı düşünüyordu. Lakin Sultan Sancar'ın Mahmud'dan bir takım talepleri bulunmaktaydı. Buna göre Sancar, Dübey's'i Sultan Mahmud'un himayesine vermiş ve ona müspet davranmasını, eski hüküm sürdüğü bölgelere iade etmesini talep etmişti. Bu esnada o bölgeler İmameddin Zengi'nin hâkimiyeti altında idi. Bir başka olayda ise Sultan Mahmud, veziri Dergüzinî'yi tevkif etmişti. Sultan Sancar, Mahmud ile olan mülakatında onu salıvermesini istemişti. Mahmud da bu talimata yerine getirerek onu salıvermişti. Sancar ayrıca Dergüzinî'yi Sultan Mahmud ile evli olan kızına vezir olarak tayin etti. Mahmud, Dübey's ve Dergüzinî birlikte Bağdat'a döndü. Ardından Mahmud, Dergüzinî'yi yeniden kendisine vezir olarak tayin etti. Tüm bunların yanında Sultan Sancar, halifenin siyasi kimliği itibarıyla, Selçuklu Devleti için meydana getirebileceği tehdittin savuşturulabilmesi için ne Selçuklu hanedanından birine ne de Türk komutanlardan birine, bilakis Arap olan Abbasi hanedanı gibi yine bir Arap olan Dübey's'i ön plana çıkartıyordu. Böylelikle bir arabın karşısına yine bir arabı çıkarmayı kendi siyasi emellerine daha uygun buluyordu.³²⁷

³²⁷ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s.69; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 120-128; a. mlf., "Sencer", MEB İslam Ansiklopedisi, C. X, İstanbul: MEB Yayınları 1980, s. 488; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 209-210.

4.27. Sancar'ın Kendine Tabi Ümeradan Karahanlılar ile Münasebeti

Sancar, Semerkant'ı ilk defa kuşattığı vakit oraya Arslan Han'ı idareci olarak atamıştı. Arslan Han, felce uğrayınca oğlu Nasr Han'ı nâib olarak atadı. Nasr Han oldukça cesur ve kahraman bir kişilikti. Semerkant'ta Alevi bir fakih ve müderris bulunmaktaydı. Bütün konularda onlar söz sahibi ve karar mercii idiler. Bu fakih ile şehrin reisi Nasr Han'ı öldürme konusunda fikir birliği yaptılar ve bir gece onu öldürdüler. Nasr Han'ın babası o esnada orada bulunmamaktaydı. Oğlunun katledilmesine çok içerledi. Türkistan diyarında bulunan diğer oğlunu durumdan haberdar edip yanına davet etti. Davete uyan oğlu Ahmed, Semerkant'ta yaklaştığı vakit Alevi fakih ve şehrin reisi kendisini karşılamak üzere çıktılar. Ahmed, Alevi fakihin hayatına hemen son verdi ve şehrin reisini de tutukladı. Babası Arslan Han, Sultan Sancar'dan oğlunun bu fakih ve şehrin reisi ile mücadele edemeyeceğini düşünerek yardım talep etmişti. Sancar da hazırlıklarını tamamlayarak Semerkant'a yürüdü. Ancak Arslan Han, oğlunun Alevi fakih ve şehrin reisini alt ettiğini görünce Sultan Sancar'ı çağırmasından dolayı pişmanlık duydu. Sancar'a derhal haber yollayıp oğlunun kontrolü ele aldığını, dolayısıyla yardıma gelmesine gerek kalmadığını, kendilerinin ona itaat üzere olduklarını beyan etti. Sancar, bu duruma oldukça sinirlendi. Birkaç gün durağan halde kalıp ava çıktı. Av esnasında durumlarından şüphelenerek yakalanan on iki kişi, kendilerinin Arslan Han tarafından Sancar'a suikast yapmak üzere gönderildiklerini itiraf ettiler. Sancar da onların hayatına hemen son verdi. Ardından Semerkant'a hareket edip şehri zor kullanarak ele geçirdi. Arslan Han, Sancar'dan korkup iç kaleye çekilmişti. Sultan Sancar, onu bir süre muhasara ettikten sonra aman verip aşağı inmesini söyledi. Arslan Han huzuruna geldiğinde ona iyi davrandı ve kızının yanına yolladı. O, aynı zamanda Sancar'ın kayınpederi idi. Sancar, Semerkant'ta bir müddet bekleyip para, silah ve hazinelere el koydu. Şehrin idaresini Hasan Tekin'e verdi ve ardından Horasan'a hareket etti. Kısa bir süre sonra Hasan Tekin vefat etti. Bunun üzerine Sancar, Mahmud b. Muhammed Han'ı Semerkant'a idareci olarak atadı.³²⁸

Sultan Sancar'ın kızı Mehmelek Hatun, Mahmud ile evli idi. Düğünlerinin akabinde oldukça gösterişli bir çeyiz ile kızı Irak'a gitmişti. Kısa bir süre sonra Mehmelek Hatun henüz genç yaşta hayatını kaybetti. Annesi, bir diğer kızı Gevher

³²⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 76-77.

Neseb'i Sultan Mahmud ile evlendirmişti. Ancak bir müddet sonra o da vefat etti. Vezir Dergüzini bu hadiseden kendi yararına pay çıkarmak istiyordu. Öyle ki o, Aziz adıyla nam salmış Ebû Nasr Ahmed'i tutuklatmayı istiyordu. Sultan Mahmud'a haber yollayarak, *"Amcan Sancar iki kızının mirasını ve mücevherlerini almak için adam göndermiş"* şeklinde bir haber ilettili. Sultan Mahmud, mali buhran içinde olması dolayısıyla bu mücevherleri vermek istemiyordu. Dergüzini, bu hususta sultana, *"Sancar senin mazeretini kabul etmez, güvene layık bir adamdır diye Aziz'in tanıklığını ister. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için onu tutuklatmak gerekir"* demiş, bunun yanı sıra Aziz'in tutuklanması halinde 300.000 altın vermeyi vaad etmişti. Sultan Mahmud, Aziz'i tevkif edince vezir emeline ulaştı. Akabinde Sultan Sancar'ın elçisi gelince Mahmud kendi vezirinin yalan söylediğinin farkına vardı ve vadetmiş olduğu parayı ondan istedi. Bu hadiseden kısa bir süre sonra Mahmud, Eylül 1131 tarihinde rahatsızlanarak hayatını kaybetti.³²⁹

4.28. Sultan Sancar'ın İkinci Kez Batıdaki Hadiselere Müdahil Olması

Esnasında Ümeranın Tutumu

Sultan Mahmud'un vefatının ardından Irak Selçuklu Devleti'nin başına oğlu Davud'un geçmesi yeni ihtilafların çıkmasına neden oldu. Davud'un başa geçmesini kabul etmeyen amcası Mesud Tebriz'e yürüyerek şehri kuşattı. Davud da buna aynı şekilde karşılık vererek Tebriz'i kuşattı. Taraflar arasındaki savaş 22 Aralık 1131 tarihine değin sürmüşse de sonunda anlaşmaya vardılar. Melik Mesud, Tebriz'den ayrılarak Hemedan'a vardı. O, Bağdat'a haber yollayıp sultan olarak kendi adına hutbe okutulmasını talep etti. Melik Davud ise bu talebi ondan evvel yapmıştı. Halife Müsterşid Billah bu noktada kurnaz davranarak hutbe konusunda kararın Sultan Sancar'a ait olduğunu, o kimi isterse onun adına hutbe okutacağını beyan etti. Sonrasında da durumdan Sultan Sancar'ı haberdar etti. Onun bu şekilde hareket etmesi Sultan Sancar'ı bir hayli mutlu etti. Diğer yandan Selçukşah ve atabeg Karaca Sakî'nin Fars'ta durağan seyreden yaşantıları Mahmud'un vefatının ardından değışti. Kısa bir süre sonra onlar da Fars'tan Bağdat'a gitmek üzere harekete geçtiler. Sultan Mahmud'un vefatının ardından cereyan eden hadiseler, Sultan Sancar'ı ikinci kez batı yönünde harekete geçmeye zorluyordu. O, öncelikle yanında olan Melik Tuğrul ile Cibal bölgesine geldi, ardından da 1132 senesinin ilk aylarında Rey'e vardı. Onun

³²⁹ Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 211.

Rey'e ulaştığı haberinin Bağdat'ta öğrenilmesi, taht iddiacısı Mesud'un halife Müsterşid, Selçukşah ve Karaca Sakî ile ittifak yolları aramasına sebep oldu. Tarafların vardıkları anlaşma uyarınca Mesud sultan olacak, Selçukşah veliahtı olacaktı. Halife ise Irak'ı vekili aracılığı ile idare edecekti. Bunun yanında halife tarafların anlaşmaya riayet edecekleri hususunda yeminler aldı. Bu ittifaktan kendi payına düşeni almak üzere harekete geçen halife, Irak'ı idare etmek üzere vekiller tayin etti. Diğer taraftan ise Sancar'ın savaşmak üzere harekete geçtiği haberinin duyulması üzerine şehirde müdafa tedbirleri hızla alınmaya başlandı. Sancar ise Irak Selçuklularının başına Tuğrul'u getirmeye karar vererek Rey'den Hemedan'a varmıştı. O, Hemedan'da iken müttefik kuvvetler de Sancar'a doru ilerlemeye başladılar. Halife korkusundan savaşmaktan caydı. Lakin atabeg Karaca Sakî'nin kendisini tehdit etmesiyle o da müttefiklerin hareketinden kısa bir süre sonra 25 Nisan 1132'de Bağdat'tan ayrıldı. Bu arada Irak'ta Sultan Sancar namına irad edilen hutbeyi kesmişti. Sultan Sancar, bu ittifaka karşı Bağdat şihneliğine ümeradan İmameddin Zengi'yi atamış, Dübeys'e de Hille'yi ikta ederek onlara Irak'a saldırmaları talimatını vermişti. Sancar, müttefik kuvvetlerin Bağdat'tan ayrıldıklarını öğrendiği vakit Hemedan'a yürüdü. Bu esnada Melik Tuğrul, Sancar tarafından saltanatın Mesud'a tevcih edileceğini düşündüğü için ondan ayrılmıştı. Sancar, böylelikle duruma vakıf oldu. Ardından Tuğrul'un vezirini, Büyük Hâcib Mahmud Kaşanî, Emir Kumaç ve Horasan emirlerinden bazı isimleri ona yolladı. Bu heyet Tuğrul'un huzuruna vararak amcası Sancar'ın kendisini Irak Selçuklularının idaresine tayin ettiğini, aynı zamanda da veliaht olduğunu ve Sancar'ın ölümünün ardından Horasan'ın idarecisi olacağını söylediler. Bu haberi duyunca oldukça memnun olan Tuğrul, Sancar'ın huzuruna geri döndü. Diğer taraftan Melik Mesud, kuvvetleriyle önce Dâý Merc'e varmıştı ki, Sultan Sancar'ın çok sayıdaki öncü kuvvetleri onu karşıladı. Bunun üzerine müspet bir netice alamayacağını anlayan Mesud, Azerbaycan'a dönme kararı aldı. Sancar'ın yanında yaklaşık 100.000 mevcudu olan oldukça kalabalık bir ordu vardı. O, Mesud'un kuvvetleriyle birlikte Azerbaycan'a dönmek üzere olduğunu öğrendiği vakit onları yakalamak gayesiylr aralıksız olarak takip etti. Netice itibariyle taraflar *Dinever* civarında karşı karşıya geldiler. Mesud, halife Müsterşid'i beklediği için müdafa savaşı yapmak üzere pozisyon almıştı. Ancak Sancar'ın onun karşısında savaş düzeni alması sebebiyle onunla mücadele etmekten başka bir çıkış yolu kalmamıştı. Sultan Sancar'ın

ordusunun sağ cenahında ümerası Melik Tuğrul, Kumac ve Emîri Emîran bulunmaktaydı. Sol kanatta ise bir miktar emirin yanında Harezmşah Atsız bulunmakta idi. Sultan Sancar da 10.000 atlı kuvvetiyle birlikte merkezde yer almaktaydı. Melik Mesud'un sağ kanadı Karaca Sakî ve Emir Kızıl'ın öncülük ettiği kuvvetlerden oluşmakta idi. Sol kanadında da Barankuş, Bazdâr, Yusuf Çavuş ve ümeranın diğer isimleri yer almaktaydı. Savaşın başlamasının akabinde Karaca Sakî, Sultan Sancar'ın yer aldığı merkez kuvvetlerine hücum etti. Sultan Sancar ise sahte ricat hareketi ile Karaca Sakî'yi çember içine almıştı. Karaca Sakî, oldukça güç durumda kalmasına rağmen mücadeleye devam etti. Ancak 25 Mayıs 1132 tarihinde bu savaştan Sancar galip çıktı. Sancar, galibiyetin akabinde çadırına giderek esir alınan Karaca Sakî'yi huzuruna getirtti ve kendisine, *“Benimle savaşmaktan neyi elde edeceğine umuyordun?”* diye sordu. Atabeg Karaca da *“Ben seni öldürüp baskı altına alacağım birini sultan yapmayı umuyordum”* cevabını verdi. Bu cevap üzerine Sancar, onu derhal öldürttü. Sancar, akabinde Mesud'a haber yollayarak huzuruna davet etti. Mesud davete icabet ederek amcasının huzuruna geldi. Sancar ile karşılaşmalarında amcası ona iyi muamele göstermiş ancak başkaldırdığı için de azarlamıştı. Mesud, daha sonra yeniden kendi iktası olan Gence bölgesine yollandı. Melik Tuğrul, Sancar tarafından Irak Selçuklularının başına getirildi. Ayrıca Dergüzini'yi de ona vezir olarak tayin etti. Bu suretle Irak Selçuklu Devleti'nin işlerini düzene koyan Sancar, Horasan'a döndü ve Ağustos 1132 tarihinde Nişabur'a vardı.³³⁰

Tuğrul'un başa geçmesine ilk muhalefet eden yeğeni Davud oldu. Tuğrul, 1132 yılının Ağustos ayında Hemedan civarında yapılan çarpışmada yeğenini yendi. Tahtın diğer müddeisi kardeşi Mesud oldu. O, halife Müstersid ve Davud ile ittifak kurarak Tuğrul karşısında galip geldi ve Irak Selçuklularının payitahtı Hemedan'a sahip oldu. Tuğrul ise, Sancar'ın hüküm sürdüğü Rey şehrine çekilmek zorunda kaldı. Taraflar arasında yaşanan bir takım muharebelerin ardından Sancar'ın desteklediği Tuğrul Temmuz 1134 tarihinde Hemedan'ı ele geçirerek tekrar tahta sahip oldu. Lakin kısa bir müddet sonra Ekim 1134'te hayatını kaybetti. Bu haber Mesud tarafından öğrenilince derhal Hemedan'a vararak Irak Selçuklu Devleti tahtına geçti. Sultan Sancar ise Irak'taki hadiselerle müdahale etmenin faydasız

³³⁰ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 85-88; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 143-144; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 212-213.

olduğunu düşünerek bu oldubittiği kabul etti. Fakat Irak Selçukluları'nın düzenine zararları olduğu gerekçesi ile ümeradan Porsukoğlu Porsuk, Kızıl ve Barankuş isimli emirlerin hayatlarına son verilmesi talimatını verdi. Mesud da bu talimata uyarak Sancar'a tâbi olduğunu meydana koymak istedi. Öte yandan halife Müsterşid, Mesud'un iktidarını tanımamaya siyasi bir kuvvete haiz olduğunu ispat etmeye gayret ediyordu. Öyle ki, bu ihtilaflar nedeniyle Bağdat'ta hutbeyi yalnız Sultan Sancar namına okuttu. Ayrıca bir ordu toplayarak Mesud ile çarpışmak üzere harekete geçti. Taraflar Hemedan civarındaki Dâymerk denilen yerde karşı karşıya geldiler. Savaşın başlamasına müteakip Mesud'dan ayrılıp halifeye giden ve onu Mesud'a karşı kışkırtan askeri ümeranın tamamı saf değiştirerek yeniden Mesud'un tarafına geçtiler. Neticede halife 24 Haziran 1135'te tutsak alındı. Sultan Sancar, Mesud'a halifeye hoş muamele göstermesi yönünde bir mektup yolladı. Sonuç olarak Mesud ve Halife anlaşmaya vardılar. Merağa yakınlarındaki bir çadırda bulundukları esnada, Sultan Mesud'un da aralarında olduğu kalabalık bir heyetin Sultan Sancar tarafından yollanan elçiye karşılamaya çıktıkları bir anda durumdan yaralanan Bâtînîler tarafından halife Müsterşid öldürüldü (Ağustos 1135). Müsterşid'in yerine Râşid, halife oldu. Yeni halife, hem Sultan Mesud, hem de Sultan Sancar ile mücadele etmek azminde olduğunu ortaya koydu. Bağdat'ta hutbe Davud adına okutulmaktaydı. Bu hadiseler Mesud'un Bağdat'ı kuşatmasına neden oldu. Râşid, 14 Ağustos 1136 tarihinde Bağdat'tan ayrılarak Musul'a gitti. Mesud da takip eden gün Bağdat'a girerek Sancar'ın buyruğu uyarınca Muktefi'yi halife ilan ediyordu (18 Ağustos 1136). Sultan Sancar'a tabi olmayı arzulamayan Mesud, bu gayesine ümeradan Hasbey Belengeri sayesinde kavuşuyordu. Devletin idaresi büyük oranda bu emirin tahakkümü altına girmişti. Mesud, onun bertaraf edilmesi için Sancar tarafından verilen talimata uymamıştı. Bu nedenle Sancar son defa olmak üzere batıya sefer tertip etmek mecburiyetinde kaldı. Rey şehrine ulaşan Sancar, Mesud'u huzuruna davet etti. Rey'de gerçekleşen görüşmeden Sancar kendi namına ikna olarak Hoasan'a döndü.³³¹

4.29. Tâbi Ümeradan Gazneliler ile Olan Münasebetler

Sultan Sancar, henüz melikliği esnasında Gazneliler'e Selçuklu hâkimiyetini tanıtmış, onların üzerine idareci olarak Behramşah'ı atamıştı. Behramşah, uzunca bir

³³¹ Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 626; Salim Koca, "Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Çöküşten Önce Son Parlayışı", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. I, S.I, Aralık 2017, s. 57-60.

süre tâbi hükümdarın metbu devlete karşı olan sorumluluklarını yerine getirmişti. Ancak aradan geçen zaman zarfında Behramşah, üzerine düşen görevleri yerine getirmemeye başlamıştı. Bunun üzerine Sultan Sancar, Gazne'ye sefer tertip edilmesine karar verdi. Sefer için kararlaştırılan tarih sonbaharın başlangıcıydı. Harekete geçildiğinde ise kış şartları baş göstermeye başlamıştı. Gelinen durumda askeri ümera ikmal ve iâşe temini noktasında zorluk yaşadıkları için Sultan Sancar'a şikâyetlerini iletmışlerdi. Büyük olasılıkla Behramşah da kış şartları altında Sancar'ın Gazne'ye ulaşamayacağını düşünerek müdafa tedbirleri almamıştı. Lakin Sultan'ın Gazne'ye yaklaşması, Behramşah'ı oldukça endişelendirdi. Derhal bir elçi yollayarak Sancar'dan affını talep etti. Sultan ise, ümerasından Mukarreb Cevher'i ona yollayarak şartlarını bildirdi. Buna göre huzuruna gelip yeniden itaat üzere olursa affedilecekti. Behramşah, bunu kabul ederek Sancar'ın kendisine yollanan elçisi ile huzura çıkmak üzere yola koyuldu. Behramşah, sultanın huzuruna çıkmak üzere hazırlanırken Sancar, onu karşılamak üzere bir alay hazırlatmıştı. Sultanın alayını ve çetresini gören Behramşah, yanlış bir zanna kapılarak sultanın kendisini yakalayarak ülkesini ele geçirme niyetinde olduğunu düşünerek geri dönmek istedi. Vaziyetin farkına varan Mukarreb Cevher, onu bu niyetinden caydırmaya gayret ettiyse de müspet bir netice elde edemedi. Behramşah, Gazne'ye geri döndü. O, burada da kalamayarak Hindistan'a hareket etti. Sancar da Gazne'ye giderek devlet hazinesine el koydu. Akabinde Behramşah'a haber yollayarak bu tutumundan ötürü onu kınamıştı. Sancar'ın yolladığı habere mukabele eden Behramşah af diliyor, herhangi bir suçu olmamasına rağmen üzerine gelinmesinden korktuğu için bunları yaptığını bildiriyordu. Ona inanan Sancar, idareyi yeniden kendisine bırakarak Aralık 1135 tarihinde Belh'e gitmişti.³³²

4.30. Sultan Sancar'ın Ümeradan Atsız ile Olan Mücadelesi

Selçukluların Harezm bölgesi valisi Kutbeddin Muhammed, idareciliği müddetince Sancar'a itaatten ayrılmamıştı. Onun 1128 tarihinde vefatının ardından oğlu Atsız, Sultan Sancar'ın onayıyla Harezmşah oldu. Atsız da ilk başlarda babasının takip ettiği siyasete uygun olarak Selçuklular'a bağlı kalmış, hatta kendisi bir müddet Sultan Sancar'ın yanında kalarak önemli vazifelerde bulunmuştu. Onun Sancar'a yaptığı en mühim hizmet, Karahanlılar üzerine tertip edilen harekâtta

³³² İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 113-114; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, İstanbul: Kronik Yayınları 2020, s. 312-314.

gerçekleşmişti. Rivayetlerden birine göre bu sefer esnasında av yerinde henüz işe başlamış olan bir gurup asker ve köle, sultana suikast tertip etmek üzere anlaştılar. O gün Atsız, orada bulumamaktaydı. Öğleye yakın uykusundan uyanıp derhal sultanın bulunduğu yere hareket etti. O, sultanın yanına varmadan evvel asiler, sultanı kıstırmış ve onun hayatı son derece tehlikeye düşmüştü. Atsız, yetişerek sultanı kurtarınca Sancar, “*Vaziyeti nasıl öğrendin?*” diye sordu. Atsız da, “*Rüyamda sizin tehlikede olduğunuzu gördüm ve hiç vakit kaybetmeden geldim*” cevabını verdi. Bunun gibi hadiseler Atsız’ın sultan nazarında itibarının son derece yükselmesine vesile olmuştu. Böylelikle O, gün geçtikçe kuvvetlendi. Sultanın ona karşı beslediği aşırı sevgi ve güven hissi diğer ümeranın onu kıskanmasına sebep olmuştu. Hatta kısa bir süre sonra onlar Atsız’ı ortadan kaldırmak üzere bir tertip planladılar. Onların sultanı kendi aleyhine kışkırttıklarının farkına varan Atsız, içine düştüğü durumdan endişe ederek ülkesine dönmek için müsaade istedi. Ardından ülkesine dönen Atsız, askeri açıdan mühim olan Cend ve Mangışlak gibi bölgeleri hâkimiyeti altına alarak nüfuzunu artırdı. Onun müsaade almadan kalkıştığı bu hareket, bölgeyi müdafa eden Müslümanları öldürmesi, bunların yanında bağımsızlık elde etme yönünde eğilim sergilemesi üzerine Sancar, Harezm’e bir sefer tertip etmek mecburiyetinde kaldı. Kısa süre sonra Sancar, Eylül/Ekim 1138 tarihinde kuvvetleriyle Belh’ten hareket ederek Harezm’e yürüdü. Bu gelişme üzerine Atsız, müdafa tedbirleri alarak Gürgenç’in güneyinde olan Hezârebs kalesine yakın bir mevkiide savunmaya geçti. Dahası bölgeyi bataklık haline getirdi. Taraflar arasındaki savaşta Atsız’ın idaresindeki Harezmli askerler, Selçuklu kuvvetlerine karşı varlık gösteremeyerek dağıldılar (15 Kasım 1138). Harezm ordusu toplamda ölü ve esir alınanlarla birlikte on bine yakın kayıp vermişti. Esir alınanlar arasında Atsız’ın oğlu Atlığ da bulunmaktaydı. Sancar’ın yanına getirilen Atlığ derhal öldürüldü. Neticede Sancar, Harezm’de hâkimiyetini kabul ettirerek bölgeyi yeğeni Süleymanşah’ın idaresine vererek Şubat 1139 tarihinde Merv’e döndü. Bunun yanında Süleyman’a vezir, atabeg ve hacip tayin etti.³³³

Süleymanşah’ın Harezm’deki idareciliği çok uzun sürmedi. Sancar, Horasan’a dönmek için oradan ayrıldığında Atsız, bu durumu değerlendirerek

³³³ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 144; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)*, Ankara: TTK Yayınları 1992, s. 44-48; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 216-217; Krş. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 311-323.

yeniden meydana çıktı. Diğer taraftan Harezm halkı da Selçuklu askerlerinden hoşnutsuzlardı. Bu nedenle Atsız, geri döndüğünde halk, ona büyük tevehcüh göstermiş, Harezm’de tekrar hüküm sürmesi için kendisine yardımcı olmuşlardı. Süleymanşah, Atsız’a mukavemet edemeyeceğini bildiği için yanındakilerle beraber amcası Sultan Sancar’ın yanına gitti. Atsız da kısa bir süre sonra Buhara’ya saldırarak orada Sancar’ın valisi olan Zengi b. Ali’nin hayatına son verdi ve kaleyi yıktırdı. Ardından Karahıtayların Maverâünnehir’de görünmeleri üzerine yeniden Sultan Sancar’ın yüksek hâkimiyetini tanıma mecburiyetinde kaldı. Bu hadiseler cereyan ederken Sultan Sancar’ın ümerasından Mukarreb Cevher’in ismi öne çıktı. Rey şehri onun ıktalarından olup, şehrin idarecisi Abbas kendisinin bir memlûkü idi. Batınîlerden bir grup kılık değiştirerek ondan yardım talep etmek bahanesiyle yanına yaklaşmışlar ve Cevher’i öldürmüşlerdi. Lakin onu Batınîler ile gizli ittifak kurarak Sancar’ın öldürdüğü kanaati uyandı. Bunun bir nedeni de Cevher’in oldukça nüfuza sahip olması ve idarsinde 30 bine yakın Selçuklu birliğinin bulunması idi. Rey valisi Abbas, efendisi katledilince asker toplayarak Batınîler üzerine hareket etti ve onları ağır kayıplara uğrattı.³³⁴

4.30.1. Katvan Savaşı

Moğol kökenli bir topluluk olan Kitanlar, Çin’in kuzeyinde hâkimiyet sürmekte iken oradaki nüfuzlarını kaybederek batı yönüne çekilmek zorunda kalmışlar ve Türkistan’da Karahıtay adıyla hâkimiyet kurmayı başarmışlardı. İlk karşılaşmalarında Karahıtayların Kaşgar yöresini elde etme girişimine, 1128 tarihinde Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Muhammed b. Süleyman mani olmuştu. Ardından Karahanlıların idaresine Sancar tarafından atanan II. Mahmud ile Karahıtaylar Hocend civarında tekrar karşı karşıya geldiler (Mayıs/Haziran 1137). Bu mücadelede Karahıtay kuvvetlerine yenilen Mahmud, Semerkand’a kaçtı. Karahanlıların yenilgi haberi Maverâünnehir halkı tarafından büyük bir endişe ile karşılandı. Ardından II. Mahmud ile onun hâkimiyeti altında olan Karluklar arasında ihtilaf meydana geldi. Mahmud, bu sebepten ötürü Sultan Sancar’dan yardım talep edince Karluklar da Balasagun’da olan Karahıtay hükümdarı Gür-Han’dan yardım istediler. Türk hâkimlerinin kendi aralarındaki bu ihtilaf, Çin’den kovulan

³³⁴ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 151; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 217-218.

Karahıtaylara Türkistan’a hâkim olmaları konusunda son derece müsait bir siyasi ve askeri ortam oluşturunuyordu³³⁵.

Sancar, Mahmud’un yardım talebi üzerine 100.000 kişiden oluşan kalabalık bir ordu ile harekete geçti. Gür-Han, Sancar’a haber yollayarak Karluk Türkleri için af talep etti. Ancak Sancar, bu talebe kulak asmadı ve Gür-Han’a haber yollayarak onu İslamiyete davet etti. Kabul etmemesi halinde ona fena şeyler yapacağı hususunda tehditler savurdu. Sancar, askerlerinin kalabalık olması ve onların vasıfları ile övünüyordu. Onların çeşitli harp malzemeleri ile nasıl savaştıklarını abartılı bir biçimde anlatıyordu. Onlar attıkları bir okla bir kılı bile ikiye ayırırlar diyordu. Ümeranın başı olan Sancar’ın veziri Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizamülmülk bu mahiyette bir mektubun gönderilmesine muhalefet etmekteydi. Lakin Sancar onun muhalefetini umursamadı ve mektubu Gür-Han’a yolladı. Gür-Han, mektup eline ulaşip okuyunca elçinin sakalının yolunup eline verilmesi talimatını verdi. Sonra elçiye bir iğne verip sakalının bir kılının ikiye ayrılmasını önerdi. Elçi bunu beceremeyince Gür-Han, “*Sen iğneyle bile bir kılı ikiye ayırmaktan acizsin, diğerleri okla kılı ikiye nasıl ayırabilir?*” dedi. Neticede taraflar Katvan’da karşı karşıya geldiler (4 Eylül 1141). Sultan Sancar, hayatında ilk defa bu savaşta mağlup oldu. Ordusunun tamamına yakını dağıldı. Eşi Terken Hatun tutsak alındı. Ordusu ise 30.000’e yakın kayıp vermişti. Sultan Sancar yanında çok az sayıda asker kalmıştı. Bu gerçeği gören Ümerandan Sistan hâkimi Ebulfazl, Sancar’a “*Düşman askerleri bizi kuşattı, sen kurtulmanın çaresine bak, çetren altında ben durayım*” diyerek onun kaçmasını sağladı. Karahıtaylar Maverâünnehir’in tamamını istila ettiler. Alınan bu yenilgi Selçuklular ve İslam dünyası için ağır bir netice oldu. Bu ağır yenilgi üzerine Türkistan ilk defa putperest bir kavmin hâkimiyetine girmiş oluyordu.³³⁶

4.31. Sultan Sancar’ın Atsız Üzerine İkinci ve Üçüncü Seferi

Sultan Sancar’ın mağlubiyetinin ardından Atsız, Ekim 1141’de Serahs üzerine hareket etti. Oraya ulaştığında ulemadan Ebû Muhammed ez-Ziyâdi tarafından karşılandı. Atsız, ona büyük hürmet gösterdi ve oradan Merv’e gitti. Yine ulemadan Ahmed el-Bâherzi, Atsız’ın huzuruna gelerek Merv halkı için şefaati istedi

³³⁵ M. Fuad Köprülü, “*Harizmşahlar*”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul: MEB Yayınları, 1987, s. 265-277.

³³⁶ İbnü’l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 155-159; Merçil, *Büyük Selçuklu*, IV, s. 627; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 219.

ve askerlerin kendilerine hücum etmemelerini talep etti. Atsız, bu talebe müspet cevap vererek şehrin dışında konakladı. Fâkih Ebû'l-Fazl el-Kirmânî ile şehrin önde gelen ümerasını yanına davet etti. Bu esnada Merv halkı başkaldırarak Atsız'ın adamları ile çarpıştılar. Onlardan bir kısmını şehrin dışına çıkararak müdafa tedbirleri aldılar. Atsız, bunlarla savaşıp 20 Ekim 1141 tarihinde Merv'e girip birçoğunu öldürdü. Ulemadan Şafîî fakihî İbrahim el-Mervezî ve Ali b. Muhammed b. Arslan da katledilenler arasındaydı. Ali b. Muhammed, oldukça bilgili bir isimdi. Atsız, fitnenin başı olarak gördüğü Ali b. Ishâk el-Mûsevî'yi ve şehrin önde gelen isimlerini öldürmesinin akabinde Harezm'e döndü. Çok sayıda âlimi de beraberinde götürdü. Bu isimler arasında Ebû'l-Fazl el-Kimânî ile Ebû Mansûr el-Abbâdî, Ebû Muhammed el-Harakî gibi isimler bulunmaktaydı. Atsız, ardından Nisan/Mayıs 1142 tarihinde Nişabur'a gitti. Şehrin önde gelen isimleri onu karşılamaya çıktılar. Onlar Atsız'dan Merv halkının maruz kaldığı hali kendilerine yapmamasını talep ettiler. Atsız, bu isteği yerine getirmesinin yanından Sultan Sancar'ın mallarına el koydu. Sultan Sancar adına okutulan hutbeye de son verip, hutbenin kendi adına okutulmasını sağladı (28 Mayıs 1142). Hutbe, Atsız adına okutulunca halk itiraz gösterdi. Aklîselim insanlar için neticesinin kötü sonuçlar doğurabileceğini ön görerek halkın böyle davranmasının önüne geçtiler. 27 Temmuz 1142 tarihine kadar Atsız adına okunmakta olan hutbe son bularak yeniden Sultan Sancar adına okunmaya başlandı. Atsız, daha sonra Beyhak'a bağlı bölgelere asker yolladı. Askerler burada yağma faaliyetlerinde bulunduktan sonra Harezm'e döndüler. Sultan Sancar ise Maverâünnehir'de olan Karahıtayların Harezm'e ve kendilerine yakın olmasından endişe ederek Atsız ile savaşa girmek istemedi.³³⁷

1144 senesine gelindiğinde Sancar, yeniden Harezm üzerine yürümeye karar verdi. Bunu haber alan Atsız da askerlerini toplayarak müdafaya geçti. Şehrin dışına çıkmadı. Çünkü Sancar karşısında üstünlük sağlayamayacağını bilincindeydi. Taraflar arasındaki çarpışmalar surların gerisinde sürmekte idi. Bir ara Sancar'ın ümerasından Emir Sungur, doğu yakasından hücum edip şehre girmeyi başardı. Ümeradan bir diğer isim Emir ahur Miskâlu't-Tâci de şehrin batı yakasından girmeyi başarmıştı. Miskâl ile Sungur arasında ihtilaf olduğu için Miskâl şehirden ayrıldı. Bunun üzerine Atsız, Sungur'a baskın çıkarak onu şehirden attı. Atsız, şehri

³³⁷ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 159-160; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 54-56.

savunmak için üstün bir gayret segiliyordu. Sultan Sancar, şehrin ele geçirilmesinin çok güç olduğunu bildiği için Merv'e dönme kararı aldı. Bu nedenle taraflar arasında anlaşmaya varmaktan başka çare kalmamıştı. Atsız, elçiler yollayarak Sultan'a para ödemeyi, eskiden olduğu gibi itaat üzere olmayı önerdi. Sultan Sancar da bu öneriye kabul edince anlaştılar. Netice itibariyle Sancar Merv'e döndü, Atsız da Harezm'de kaldı.³³⁸

Ancak Sultan Merv'e döndükten kısa bir süre sonra Atsız'ın müstakil tavrından vazgeçmediği görüldü. Sancar, onu doğru yola yönlendirmek niyetiyle dönemin meşhur şairlerinden Sâbir'i kendisine elçi olarak yolladı. Atsız, Sâbir ile olan görüşmesinde onu dinler gibi tavır takınıyor, lakin gizlice bir suikastle Sancar'ı bertaraf etmeyi düşünüyordu. Bu amaç doğrultusunda Harezm'in ayak takımından iki kişi ayarlayıp Sultan Sancar'ı öldürtmek üzere Merv'e yolladı. Bunu öğrenen Sâbir, vakit kaybetmeden durumdan Sancar'ı haberdar etti. Sâbir'in gizli bir biçimde Sancar'a ulaştırdığı eşgallere uygun iki kişi Merv'in yakınındaki bir meyhanede ele geçirildiler ve sorgularının akabinde öldürüldüler. Kalkıştığı bu girişimin neticesiz kalması hatta sultanın hayatına kast etme teşebbüsünün bizzat sultan tarafından öğrenildiğini haber alan Atsız, büyük bir sinirle Edip Sâbir'i Ceyhun nehrine atmak suretiyle öldürdü. Sancar, elçisinin öldürülmesinin ardından mecburi olarak üçüncü Harezm saferine çıktı. O, 1147 tarihinin Ekim ayı sonlarında Hezârebs Kalesi'ni muhasara etti. Sultan Sancar'ın ordusunda İran şiirinin en önemli isimlerinden Enverî, Atsız'ın ordusunda da yine devrin meşhur şairlerinden Vatvat hazır bulunmaktaydı. Kaynaklarda bu şairlerin oklara yazılıp atılmak suretiyle karşılıklı şiir yazdıklarından bahsedilmektedir.³³⁹

Sonunda Sancar, iki ay kadar devam eden bir muhasaranın ardından Hezârebs Kalesi'ni ele geçirip başkent Gürgenç'e hareket etti. Sancar, Vatvat'ın kendisi hakkında sarfettiği sözler nedeniyle onu yakaladığında hayatına son vermeye ant içti. Vatvat, bu durum karşısında saklanmak mecburiyetinde kaldı. Lakin bu şekilde takibattan kurtulamayacağına kanaat edince gizlice Selçuklu ümerasından mühim isimlere yaklaşmayı denedi. Ama ümeradan hiç kimse Sancar'ın gazabından korktukları için ona tevessül etmediler. Sonunda ümeradan Müntecibüddin Bediülkâtip'e sığınmayı başardı. Bir gün sonra Müntecibüddin, sultanında hazır

³³⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 167.

³³⁹ Kafesoğlu, "*Harezmşahlar*", s. 58.

olduğu bir toplantıda yer aldı. Namaz vakti gelince toplantıda hazır bulunanlar namazlarını eda etmek üzere dağıldılar. Namazın akabinde ülke meseleleri hususunda Müntecebüddin'in görüşleri paylaşılırken konu bir ara Vatvat'a geldi. Müntecebüddin, ayağa kalkarak Sultan'a "*Sizden bir şey istesem yapar mısınız?*" diye sordu. Sultan da tereddütsüz bir şekilde "*yaparım*" cevabını verdiği vakit Müntecebüddin, "*Vatvat zayıf ve küçük bir kuş, o parçalanmaya yediye bölünmeye dayanamaz. Emredin de ikiye bölünsün*" dedi. Bu söz çok hoşuna giden Sancar, Vatvat'ı affederek hayatını bağışladı.³⁴⁰

Sancar'ın yeni hedefi Gürgenç idi ve şehri muhasara altına almıştı. Mukavemet etmenin faydasız olduğunu anlayan Atsız, kıymetli hediyeler ile beraber sultana elçi yollamış ve tekrar affını talep etmişti. Sirtında ceylan derisinden giyeceği olan Ahupuş ismindeki bir dervişi de sultanın katına göndermişti. Kendisine gelen ricalarla tutumunu yumuşatan Sancar, Atsız'ın huzuruna gelerek özür beyan etmesi ve itaatini arz etmesi koşuluyla onu bağışlayacağını söyledi. Sonuç olarak varılan kararın tatbik edileceği gün huzura kavuşan Atsız, atından inmeyerek sultanı sadece başıyla selamlayarak geri dönüp gitmişti (2 Haziran 1148). Takındığı bu tavır varılan karara uygun değildi. Sultana böyle olmaması yönünde şikâyetler iletilince o, "Onun bizim ülkemizde hakkı yok. Ona kötü davranmak bizim insanlık anlayışımıza ters düşer." diyerek cevap verdi. Sultan Sancar, Atsız'ın kuzey hudutlarını müdafa etme konusundaki başarılarının farkında idi. Atsız'ın görevi başında kalması Selçuklular'a kuzeyden vuku bulabilecek tehditlere set çekmekteydi.³⁴¹

4.32. Tâbi Ümeradan Gurlular ile Olan Münasebetler

Sancar'ın Katvan'da mağlup olmasının ardından Gurlular, Herat'ı ele geçirmiş ve oradan Belh'e yürüyüp şehri muhasara etmişlerdi. Buna mani olmaya gayret eden Selçuklu emirlerinden Kamâc beraberindeki Oğuzlarla direnç gösterdi. Fakat Oğuzlar ondan yüz çevirip Gurluların tarafına geçtiler. Neticede Kamâc yenildi. Bu hadise cereyan ettiği esnada Herat halkı, Gurlular'a haber yollayarak şehri teslim etmek istediklerini söylediler. Gur hükümdarı Seyfeddin Surî, onlara iyi muamele gösterdi. Ardından Gurlular ile Gazneliler arasında çarpışma başladı. Netice itibariyle Gur hükümdarı Alâeddin Hüseyin, Gazne'yi kuşattı ve halkını

³⁴⁰ Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 221.

³⁴¹ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 329-330.

kılıçtan geçirdi. Lakin o, Gazne'yi elinde tutamadı. Çünkü Sultan Sancar, onun batısında bir tehdit unsuru olarak durmaktaydı. Bu nedenle Alâeddin, Gur'a geri çekildi ve dönüşü esnasında Gaznelilerin oldukça büyük şehirlerinden biri olan Büst'ü yağmaladı. Bunun yanında Alâeddin Hüseyin, ödemesi gereken vergiyi göndermemiş, tâbîlik koşullarından biri olan Sultan Sancar'ın yılda bir kez huzuruna gitme şartını yerine getirmediği gibi bağımsızlığını ilan etmekten de çekinmemişti. Bu esnada Herat ıkta sahibi ve sultanın ümerasından Ali Çetrî de Alâeddin Hüseyin ile güç birliği yapmıştı. Gurluların bu suretle bir tehdit unsuru haline gelmeleri üzerine Sancar, Gur üzerine bir sefer düzenleme kararı aldı. Bu harekâta ümeradan Sistan emiri Taceddîn Ebulfazl da katılmıştı. Taraflar Herat civarındaki Nâb denilen mevkide karşılaştılar. Bu savaştan Sancar net bir galibiyet elde ederek Ali Çetrî'yi de tutsak aldı. Onun hayatına derhal son verildi. Sancar, Alâeddin'i de huzuruna getirip kendisine *“Eğer sen galip gelseydin bana ne yapardın?”* diye sordu. Alâeddin, bir zincir çıkararak *“İşte bununla seni bağlar ve Fîruzkuh'a gönderirdim”* cevabını verdi. Sultan, onun kendi söylediği şekilde zincirlenmesi talimatını verdi. Ardından Alâeddin, Merv'e götürüldü. Onu kendi nedimleri arasına dâhil etti. Bir müddet sonra Alâeddin, kendisini Sancar'a affettirmeyi başardı. Sancar ona yeniden Gur'un idaresini vererek ülkesine yolladı.³⁴²

4.33. Sultan Sancar'ın Oğuzlar ile Mücadelesi ve Ölümü

Türkiye, Azerbaycan, Irak, İran ve Türmenistan Türkleri'nin atası olan Oğuzların bir kolu olan Selçuklular, XI. Yüzyılda Horasan'da kendi devletlerini kurmayı başarmıştır. Kurulan bu devletin sınırları kısa bir sürede Ceyhun'dan Akdeniz sahillerine kadar uzanmış ve Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim olmuşlardı. Devletin kurulmasında kendi soylarının en önemli âmil olduğunu gören Oğuzlar, kalabalık guruplar halinde batıya hareket ederek bu yeni kurulan devletin hükümrânlığı altında hayatlarını daha rahat idame ettirmeyi arzu etmişlerdir. Oğuzların, Selçukluların hüküm sürdüğü bölgeler ile komşu ve tâbî Müslüman ülkelere gitmeleri bir takım şikâyetlere konu olmuşsa da onlar, Anadolu'nun Türkleşmesinde başat rol oynamışlardır. Tuğrul Bey devrinden beri Selçuklu hükümdarları bu Türkmenleri Anadolu'ya yönlendirme siyasetini takip etmişlerdir. Sultan Melikşah zamanında İran'da ve ülkenin doğu kısmında devletin yerleşik halkı

³⁴² Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 222-223.

yanında Oğuz kitlelerinin olduğu ve bunların devlete sadık kalmalarını temin etmek üzere çocuklarının saraya alınarak memlûk sistemine göre yetiştirildikleri bilinmektedir.³⁴³

Katvan Savaşı'nın ardından Karahıtay ve Karluklar'ın tazyikleri neticesi Türkistan'dan batı yönüne hareket etmek mecburiyetinde kalan Oğuzlar, genellikle Belh mıntıkasında ve Huttelân civarında hayatlarını idame ettiriyorlardı. Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü alan içinde olmalarına karşın yarı müstakil bir hayat sürdürüyorlar ve sultana her yıl 24 bin koyun vergi veriyorlardı. Selçuklular ile Oğuzlar arasındaki ihtilaf bu verginin tahsil edilmesi esnasında meydana çıkmış, Oğuzlar kendilerine zorluk çıkaran ve rüşvet isteyen memurun hayatına son vermişlerdi. O sırada Belh valisi olan Kamâc, bu olayı abartmış ve kendisini Oğuzlar üzerine şihne olarak tayin ettirmişti. Ayrıca Kamâc, bunların yanında sultana yıllık 30 bin koyun vergi vermeyi öneriyordu. Kamâc, Oğuzlardan öldürdükleri memurun diyetini talep etti. Ancak onlar bu talebe olumsuz cevap verdiler. Bu sebeple Kamâc, 10 bin kişilik bir askeri birlikle Oğuzlar üzerine hareket etti. Oğuz ileri gelenleri ondan kendileriyle uğraşmamasını, otlaklarında huzur içinde yaşamak istediklerini söylediler. Buna karşılık her bir aile ona 200 dirhem gümüş vermeyi önerdi. Ancak Kamâc bu öneriyi reddettiği gibi onların bölgeden çıkmaları konusunda ısrarcı oldu. Bu ihtilaf neticesinde taraflar arasında savaş meydana geldi. Oğuzlar, gerçekleştirdikleri mücadeleden galip ayrıldılar. Emir Kamâc ve oğlu Alâeddin Ebû Bekir tutsak alındı. Ardından her ikisinin de hayatına son vererek Belh yöresine hâkim oldular.³⁴⁴

Bu haber Sancar tarafından öğrenilince ümeranın da teşvik etmesiyle Oğuzlara bir sefer tertip edildi. Oğuzlar, sultandan af dileyip bu seferden caydırmaya çalıştılar. Otlaklarında kalabilmek için Kamâc ve oğlunun ölümüne karşılık diyet olarak para ve çok sayıda hediyeler vermeyi önerdiler. Sultan Sancar, onların bu teklifini kabul etme eğilimindeydi. Ancak özellikle Kamâc'ın torunu Emir Müeyyed Ayaba olmak üzere, ümeradan Müeyyed-i Buzurg, Barankuş ve Ömer Asamî gibi emirlerin ısrarı neticesinde harekâtına devam etti. Nihayet taraflar Belh civarında Mart/Nisan 1153 tarihinde karşı karşıya geldiler. Oğuzlar, 100 bin kişiden meydana

³⁴³ Alptekin, *Büyük Selçuklular*, VII, s. 181.

³⁴⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 229; Müneccimbaş, *Câmiu'd-Düvel*, I, s. 147-148; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 406-409; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 223.

gelen Selçuklu ordusunu tam bir bozguna uğrattılar. Ümeradan çok sayıda isim tutsak alındı. Esirler arasında Sultan Sancar da bulunmaktaydı. Oğuzlar, tutsak edilen Selçuklu ümerasını derhal öldürdüler. Ancak Sancar'a iyi muamele gösterip onu tahtına iade ettiler. Hatta kendisine, “Biz senin kullarınız, sen bizim sultanımızsın, sana itaatten ayrılmayız, iyi biliyoruz ki, bizimle savaşa zorla itildin” gibi sözler sarf ettiler. Ancak onların bu sözleri yaşı bir hayli ilerlemiş olan sultanla alay etmekten başka bir şey değildi. Onlar akabinde başkent Merv'e hareket ederek şehri muhasara ettiler. O esnada Oğuzların elinden kurtulmayı başaran Selçuklu veziri Tahir b. Fahrülmülk Nişabur'a gitti. Bâvendiler ülkesinde olan Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı Nişabur'a getirerek 11 Eylül 1153'te sultan ilan etti. Kısa süre sonra Süleymanşah, Oğuzlar üzerine bir harekât tertip edip onlara büyük bir darbe indirdi. Ancak Merv civarında Oğuzlar karşısında müspet bir netice elde edemedi. Oğuzlar ise Eylül sonlarına doğru Merv'e varıp burayı bir süre yağmaladılar. Bu yağma hareketinden sonra devlet hazinesinin yerini öğrenebilmek için halka zulüm ettiler. Ardından onlar Sultan Sancar'ı Merv'e götürerek kaçmasına mani olmak üzere hizmetçilerini kendi aralarından seçerek her hafta değiştirdiler. Onlar bu kadarıyla da yetinmeyerek sultanı geceleri bir kafesin içine koydular. İlk başlarda Sultan Sancar, onların sözlerine kanarak bir sultan gibi davranmaktaydı. Ancak Merv'e geldiklerinde gerçek yüzleriyle karşılaştı. Oğuz ileri gelenlerinden Bahtiyar, sultandan Merv'i kendisine ikta etmesini talep etti. Bunun üzerine Sancar, “Burası başşehirdir, hiçbir kimseye ikta edilmesi doğru değildir.” dedi. Oğuz ileri gelenleri onun bu cevabına gülererek karşılık verdiler. Bunun üzerine Sancar, kendi isteği ile hükümdarlıktan çekildi.³⁴⁵

Öte yandan vezir Tahir b. Fahrülmülk, Aralık 1153-Ocak 1154 tarihinde hayatını kaybetti. Onun vefatı dolayısıyla Süleymanşah en büyük destekçisinden mahrum kaldı. O, kendisine ölen vezir Tahir'in oğlu Ebû Ali Hasan'ı atamışsa da artık devlet tamamıyla çökmüştü. Bunun üzerine Süleymanşah, Nisan/Mayıs 1154'te Horasan'dan ayrılarak Cürcân'a döndü. Oğuzlar ise Tûs şehrine hareket ettiler. Öte yandan Selçuklu ümerası Süleymanşah'ın Horasan'dan ayrılmasından sonra bir araya gelerek Sancar'ın yeğeni ve Karahanlı ailesinden Arslan Han'ın oğlu Mahmud'a haber yollayarak 1155 yılının başında onun adına hutbe okutup kendisine itaat ettiler.

³⁴⁵ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 230-232; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 409-413; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 254-255.

Irak Selçuklu hükümdarı Muhammed b. Mahmud ile Harezmşah Atsız da onun hâkimiyetini kabul ettiler. Ama Bağdat'ta hutbe hâlâ Sultan Sancar adına okutulmaktaydı. Oğuzlar ise bu esnada Nişabur'a gelmişlerdi. Burada da şehri müdafa edecek kimse yoktu. Mahmud Han, yanına Selçuklu ümerasını alarak Herat'ı muhasara eden Oğuzlara karşı yürüdü. Taraflar arasındaki mücadeleden Oğuzlar galip ayrıldılar. Bir müddet sonra Mahmud Han, Oğuzlara başvurarak barış yapılmasını istedi. Neticede Eylül 1155 tarihinde geçici bir barış sağlandı. Anlaşmaya rağmen Mahmud Han, Harezmşah Atsız'a müracaat ederek Oğuzlarla mücadelesinde yardım talep etti. Harezmşah Atsız, Sistan hâkimi Tâceddin Ebû'l-Fazl ve Gur hükümdarı Alâeddin Hüseyin, Oğuzlara karşı bir araya geldiler. Bu gelişme üzerine Atsız, Mahmud Han ve Selçuklu ümerası ile görüşmek maksadıyla Horasan'a hareket etti. Ancak müttefikler henüz daha buluşmadan Sancar esirlikten kurtuldu.³⁴⁶

Sancar, yaklaşık üç yıl Oğuzların elinde esir kalmıştı. O, tutsak olduğu için sözünün bir hükmü yoktu. Sancar, kendisine verilen yemeğin birazını bitirir, kalanını da sonra yemek üzere ayırırdı. Çünkü Oğuzlar, yeterince yemek vermez ve ona karşı görevlerini yerine getirmezlerdi. Bir müddet sonra Oğuzlar Belh'e geldiler. Bu esnada Müeyyed Ayaba ve ümeradan sultana yakın olan isimler onun yanına gelmişlerdi. Fakat onlar, Oğuzların önde gelen isimlerinden Korkut ve Tutî Bey'in müsaadesi olmadan sultan ile görüşemiyorlardı. Müeyyed Ayaba, Oğuzlardan bazılarını sultanın kendilerine para vereceğini söyleyerek kandırdı. Bir gün sultanı bekleme sırası onlara gelince ava çıkıldı. Ceyhun Nehri'nin kıyısına geldiler. Sancar, daha evvel hazırlanan bir gemi yardımıyla nehrin karşısına geçirildi (Nisan 1156). Sultanın dönmemesi üzerine endişeye kapılan Oğuzlar, onun nehrin karşısına geçtiğini görerek yapabilecekleri bir şeyin kalmadığını gördüler. Bu esnada Ayaba da karşı tarafta gerekli tedbirleri alarak sultanın yanına 1000 asker yollamıştı. Sancar, esaretten kurtulunca Tirmiz'e gitti. O, burada yeniden devletin idaresini ele aldığını bütün civar devletlere duyurdu. Horasan'daki askeri ümera ve emirler onun çevresinde bir araya geldiler. Sancar, ardından Merv'e gelerek dağılan devlet düzenini yeniden tesis etmeye gayret etti. Atsız, kendisine yolladığı haberde esir hayatından kurtulduğu için kendisini kutluyor ve itaate hazır olduğunu arz ediyordu.

³⁴⁶ İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, IX, s. 234; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 224-225.

O, bunun yanında Mahmud Han, Sistan Emiri Taceddin Ebûlfazl ve Gur hükümdarı Alâeddin Hüseyin ile Oğuzlara karşı bir birliktelik meydana getirmişti. Fakat kısa bir süre sonra Atsız'ın vefat etmesi bu ittifak teşebbüsünü neticesiz bıraktı. Sultan Sancar da bir hayli yaşlanmış ve esaret esnasında yaşadıklarından ötürü ruhen de oldukça yıpranmıştı. O, devlet düzenini tekrar tesis etmek için çok bir şey yapamadı. Çünkü devlet mali açıdan tükenmiş ve ülke de harap olmuş idi. Sancar, 26 Nisan 1157 tarihinde vefat etti ve Merv şehrinde henüz hayatta iken inşa ettirdiği ve Dârulahiret adı verilen türbesine defnedildi. Onun ölümüyle de Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiş oldu.³⁴⁷

³⁴⁷ Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 225-226.

5. SONUÇ

Türklerin İslam'ı kabulünden sonra Türkistan, İran, Hindistan, Azerbaycan, Irak, İran, Suriye ve Anadolu toprakları üzerinde Türkler tarafından birçok devlet kurulmuştur. Osmanlı öncesinde kurulan bu devletler arasında hem hükmettiği coğrafya hem de tekâmül etmiş devlet gelenekleri bakımından daha cihanşümül olanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu olmuştur. Yaklaşık olarak 120 senelik siyasi ömrü gözönünde bulundurulduğunda, bir imparatorluk için kısa gibi gözüксе de, bıraktığı siyasi, iktisadi, beşeri ve dini etkileri bir hayli büyük olmuştur. Devletin kuruluş ve yükselme döneminde hızla topraklarının genişlemesi hükümdar ile ümeranın uyum içinde çalışması sayesinde temin edilebilmişti. Ancak Melikşah ve ümeranın başı olan vezir Nizamülmülk'ün ölümünün ardından hanedan üyeleri arasında yaşanan taht kavgalarının da etkisiyle devlet hızla fetret dönemine girmiştir. Nihayet son hükümdar Sultan Sancar'ın bozulan devlet düzenini yeniden tesis etme gayretleri bir dereceye kadar başarılı olsa da imparatorluğun eski siyasi gücüne kavuşması bir daha mümkün olmamış ve onun ölümüyle birlikte Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihteki yerini almaktan kurtulamamıştır.

Bu çalışmada devletin kuruluşundan yıkılışına kadar sultan ile ümera arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Devletin kuruluş ve yükseliş sürecinde sultan ile ümera arasında uyumlu mesai gözlemlenmiştir. Kurucu sultan Tuğrul Bey ile veziri Künduri'nin uyumlu çalışması sayesinde devlet kısa sürede bir yandan kuruluş sürecini tamamlarken diğer yandan teşkilatlanmasını sürdürmüştür. Tuğrul Bey'in Bağdat Abbasi Halifesi'ni Şii Büveyhoğullarının baskısından kurtarması ile Halife Kaim Biemrillah'ın Selçuklu sultanının dünyevi otoritesini onaylaması üzerine, Selçuklu ümerası içinde bir de Bağdat Abbasi Halifesi faktörü rol oynamaya başlamış, bu faktör hanedan üyeleri arasındaki ilişkilerde de, sultan-ümera ve asker-sivil ilişkilerinde de hep etkisini göstermiştir. Hele Melikşah'ın ölümünden sonra girilen fetret sürecinde halifelerin siyasi olaylardaki rolünün daha da arttığı tespit edilmiştir. Sultan Alparslan zamanında yine sultan ile ümera arasında önce Künduri, ardından vezir olan Nizamülmülk'ün koordinasyonu sayesinde devlet hızla yükselme sürecine evrilmiştir. Aslında Türk devlet geleneğinin doğasından kaynaklanan hanedan üyeleri arasında saltanat kavgaları ve bu kavgaların etkilediği ümeranın iktidar mücadeleleri bu sultanlar zamanında da yaşanmış, ancak devlet akli ve

kudreti bu mücadelelerin devlet ve toplum için ağır kayıplara dönüşmesine izin vermemiştir. Ümera da bu güçlü iradenin gölgesinde devlet ve toplum menfaatlerini daima kendi çıkarlarının üstünde görme mecburiyetini hissetmiştir. Sultan Melikşah döneminin tamamında da vezaret görevini sürdüren, dolayısıyla ümeranın başı olan Nizamülmülk, devlet bürokrasisinde ağırlığını iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştı. Onun devlet içindeki bu gücünden iktidarının ilerleyen yıllarında Sultan Melikşah ta rahatsızlık duymaya başlamış, devlet işlerinde zaman zaman bu deneyimli veziriyle farklı düşündükleri kaynaklara yansımıştır.

Melikşah ile vezir Nizamülmülk'ün kısa aralıklarla 1092 yılının Ekim ve Kasım aylarında suikastlara maruz kalarak katledilmelerinden sonra Selçuklu Devleti bünyesinde siyasi çekişmeler artarak devam edecektir. Bu mücadelelerin ekseninde hanedan üyeleri olmakla birlikte asker-sivil ümeranın ve Bağdat Abbasi halifelerinin sonraki yıllarda yaşanan çekişmelerde oldukça etkin rol oynadıkları tespit edilmiştir. Sultan Melikşah'ın ve Nizamülmülk'ün ardarda vefat etmelerinin devlet hayatında oluşturduğu boşluğu ne hanedan adına ne de ümera adına doldurabilecek bir güç devreye girememiştir. Bilakis hanedandan müteveffa sultanın eşi Terken Hatun çocuk yaştaki oğlu Mahmud adına, Berkjaruk ve Muhammed Tapar da kendi adlarına saltanat mücadelesini sürdürürlerken, Nizamülmülk'ün mirasçısı ümera ile onun muhalifi olan ümera da bu mücadelede kendileri için daha menfaatkar tarafı tutmak suretiyle mücadeleleri alabildiğine teşvik etmişlerdir. Bağdat Abbasi halifeleri de bu ortamı kendi siyasi çıkarları doğrultusunda değerlendirme gayreti içine girince Selçuklu Devleti içine düştüğü zafiyetten bir türlü kurtulamamıştır.

Türk ve İslam dünyasının siyasi güç ve otoritesini elinde tutan Büyük Selçuklu Devleti, içine sürüklendiği fetret döneminden çıkamayınca bunun sonuçları son derece kötü olmuştur. Zira bu fetret dönemi uzun sürünce batıda başlayan Haçlı Seferleri sürecinde saldırgan haçlılar için Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Bağdat Abbasi Halifeliğinin, Türk ve İslam dünyası adına caydırıcı güç olmaktan çıktıklarının Haçlılar da farkına varmıştı. Yine doğuda önce Moğol kökenli Karahıtayların ardından da Cengiz Han idaresindeki Moğol saldırganların Türk ve İslam dünyası için birer mütevli haline gelmesinde de dolaylı olarak bu anlamsız iktidar hırsı ve menfaatperestlik mücadelelerinin yattığı sonucunu çıkarmak mümkün gözükmemektedir. Hanedan üyelerinin ve ümeranın bitmek tükenmek bilmeyen

ihdiraslar yüzünden önce Büyük Selçuklu Devleti yıkılmış, bu kötü gelenek sonraki asırlarda da devam edince hem Abbasi Halifeliği hem de diğer Türk İslam devletleri bu meşum akıbete uğramaktan kurtulamamışlardır.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman İbnü'l Cevzi. *El Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Ahmed Bin Mahmud. *Selçuk-Nâme I-II*, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- Akyol, Hasan ve Kara, Erol. “*Melikşah Dönemi (1072-1092)*”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Albayrak, Nurettin. “*Cem*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. VII, Ankara, 2002.
- Al-Bondâri. *Zubdat Al-Nuşra Va Nuhbat Al'Usra*, “*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*”, Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK Yayınları, 2016.
- Alican, Mustafa. “*Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü*”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 3(29), 237-259, 2014.
- Alptekin, Coşkun. *Büyük Selçuklular, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.
- Arık, Feda Şamil. “*Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)*”, *Belleten*, 63(236), 43-94, 1999.
- Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947.
- Aslan, Mahmut. *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Azimi Tarihi, *Selçuklular Dönemi ile İlgili Bölümler*, Çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Demirci, Mustafa. “*Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî ve Selçuklu Dini Siyasetindeki Yeri*”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (46), 221-239, 2019.
- Demirci, Mustafa ve Saçar, Sinan. “*Selçukluların Nişâbur'a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi*”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), 281-292, 2019.
- Deniz, Ahu. *Habîbü's Siyer Adlı Eserin Selçuklular İle İlgili Kısımının Çeviri ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlı Tarihi Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul: MEB Yayınları, 1983.

- Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhaki. *Târih-i Beyhakî*, Ter. Necati Lügâl, Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Fayda, Mustafa. “*Emirü'l Mü'minin*”, TDVİA, C. XI, İstanbul, 1995.
- Genç, Reşat. “*Karahanlılar*”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları, 2002.
- Göksu, Erhan. *Bilge Vezir Nizamülmülk*, İstanbul: Erdem Yayınları, 2018.
- Gregory Abû'l-Farac. *Abûl-Farac Tarihi*, C. I-II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Gültepe, Necati. “*İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bürokrasi*”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini. *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2018.
- Hunkan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- İbn Bîbî, *Selçuknâme*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- İbn Hassul. *İbn Hassul'un Türkler Hakkındaki Bir Eseri*, Neş. Abbas Azzavi, Türkçe Ter. Şerafeddin Yaltkaya, *Belleten*, 4, 14-15, 1940.
- İbnü'l Esir. *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C. VIII-IX, Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ahmet Köşe, İstanbul: Ocak Yayınları, 2016.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)*, Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim. “*Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kafesoğlu, İbrahim. “*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*”, *Türkiyat Mecmuası*, 13, 117-130, 2010
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Kemalüddin İbnü'l Adim. *Zübdetü'l Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

- Kitapçı, Zekeriya. “Asrın Olayı, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in Halife el-Kâim’in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 13-42, 1994.
- Koca, Salim. “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Genel Türk Tarihi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Koca, Salim. “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Koca, Salim. *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Yayına Hazırlayanlar: Selcan Koca, İsa Sarı, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Koca, Salim. *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Koca, Salim. “Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Çöküşünden Önce Son Parlayışı”, *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 31-80, 2017.
- Köprülü, Mehmet Fuad. “Harezmşahlar”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.V/I, İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Köymen, Mehmet Altay. “Sencer”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. X, İstanbul: MEB Yayınları, 1980.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Köymen, Mehmet Altay. *İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Merçil, Erdoğan. “Emir Savtegin”, *Tarih Enstitüsü Dergisi (TED)*, S. IV, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1975.
- Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, İstanbul: Çağ Yayını, 1989.
- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”, *TDVİA*, C. XIII, İstanbul, 1996.
- Merçil, Erdoğan. “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”, *Genel Türk Tarihi*, C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Mevdûdî. *Selçuklular Tarihi*, C. I, Çev. Ali Genceli, Ankara: Hilal Yayınları, 1971.

- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî. *Râhat-Üs-Sudur ve Âyet-Üs-Sürûr*, Çev. Ahmet ATEŞ, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1957.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erhan Göksu, Ankara: TTK Yayınları, 2018.
- Mustafa, Muslihuddin. *Ahter-i Kebir*, C. I, Beyrut: Dâr-ı İhyâi't Tirasi'l Arabiyyi.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çev. Ali Öngül, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2017.
- Nizâmülmülk. *Siyâsetname*, Haz. Mehmet Altay Köymen, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Nizâmülmülk. *Siyâsetname*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayını, 2011.
- Ögel, Bahaeddin. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.
- Ögüt, Salim. “*Emir*”, TDVİA, C. XI, İstanbul, 1995.
- Öngül, Ali. “*Emir Üner*”, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Öngül, Ali. *Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, C. I, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Öngül, Ali. *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Özaydın, Abdülkerim. “*Berkyaruk*”, TDVİA, C. V, Ankara, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. “*Karahanlılar*”, TDVİA, C. XXIV, Ankara, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. “*Kündürî*”, TDVİA, C.XXVI, Ankara, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. “*Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri*”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (8), 1-31, 2018.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “*Selçukluların Kökeni*”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C. I, Ankara: İSAM Yayınları, 2018.

- Özkuzugüdenli, Bülent. *Hasan-ı Yezdi'nin Câmi'u't-Tevârih-i-Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısım*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- Piyadeoğlu, Cihan. “*Büyük Selçuklu Emiri Atabeg Çavlı Sakavı*”, *Tarih Dergisi*, 38, 37-60, 2011.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. *Cami'ü't Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011
- Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Sıbt İbnü'l Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar Türkmenler Tarihleri Boy Teşkilatları Destanları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2016.
- Sümer, Faruk ve Sevim, Ali. *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara: TTK Yayınları, 2018.
- Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali El-Hüseyinî. *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukîyye*, Çev. Necati Lügal, Ankara: TTK Yayınları, 1943.
- Taneri, Aydın. *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, Ankara: Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları, 1970.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Taşkıran, Hasan. *Selçuklu Devletlerinde Suikastler*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş, Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Turan, Osman. *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- Turan, Refik. *Türkiye Selçukluları'nda Hükümet Mekanizması*, İstanbul: MEB Düşünce Eserleri Dizisi, 1995.

Uzuçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara: TTK Yayınları, 1984.

Yazar, Nurullah. *Selçuklu Devleti'nde İsyanlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Yazar, Nurullah. *Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri*, Ankara: Otto Yayınları, 2017.

Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. *“Emirü'l Ümera”*, TDVİA, C. XI, İstanbul, 1995.

Zahîru'd-dîn Nîşâbü'rî. *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Çakmak, Hasan
Uyruğu : T.C.

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Hacı Bayram Veli Üniversitesi Ortaçağ Tarihi	2021
Lisans	Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	2016
Lise	Batıkent Lisesi	2003

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2020-Halen	Cumhurbaşkanlığı Destek ve Mali Hizmetler Genel Müdürlüğü	Memur
2014-2020	Cumhurbaşkanlığı Koruma Hizmetleri Genel Müdürlüğü	Polis Memuru
2011-2014	Başbakanlık Koruma Daire Baş.	Polis Memuru
2008-2011	İstanbul Emniyet Müdürlüğü	Polis Memuru

Yabancı Dil

.....

Yayınlar

.....

Hobiler

.....

